

ХРИСТО ГЛУШКОВ

ЕВЛОГИЙ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВИ

ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ

ХРИСТО ГЛУШКОВ

ЕВЛОГИ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВИ
ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ

**ЕВЛОГИ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВИ
ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ**

Христо Глушков
Издава „Ротари клуб Карлово“

ХРИСТО ГЛУШКОВ

ЕВЛОГИЙ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВИ

ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ

Карлово, 2014

ЕВЛОГИ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВИ
ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ

Автор: Христо Глушков
Второ издание

Издава: „Ротари клуб Карлово“
Корица: Найденов
Предпечатна подготовка и дизайн: Николай Николов

ISBN 978-619-90287-1-1

Всички права са запазени за „Ротари клуб Карлово“

дарява тази книга на

.....
.....

*в израз на своята признателност за оказаната подкрепа към
Организационния комитет на „Награди Евлогий и Христо
Георгиеви за принос към българското общество в областта
на образованието, дарителството и бизнеса“. Надяваме се,
че това историческо изследване за живота и делото на бра-
тя Георгиеви ще вдъхнови стремеж към успех, добродетел-
ност и живот с любов към България.*

С уважение:

Второто издание на монографията на Христо Глушков, посветена на стопанската, политическата и благотворителната дейност на Евлоги и Христо Георгиеви, е финансирано от членовете на Ротари клуб Карлово. Ръководени от желанието да насърчат сега почтения бизнес, родолюбието и благотворителността за народополезни цели, те имат амбицията да допринесат за популяризирането на мащабните стопански и патриотични начинания на своите бележити съграждани. Членовете на Ротари клуб Карлово са уверени, че значимостта на извършените от Евлоги и Христо Георгиеви дарения не се определя единствено от значителния им размер и от навременното им предоставяне на различни селища и на нуждаещи се от средства за обучение младежи. Тяхната благотворителност има и трета не по-маловажна страна. Повлияни от братя Георгиеви, мнозина заможни българи завещават различни суми за училища, читалища и църкви в своите родни места. Това обстоятелство придава на патриотичната им дарителска дейност необичайни измерения и надхвърля границите на епохата, в която живеят двамата родолюбиви карловци.

ПРЕДГОВОР

Стопанското развитие, политическите изяви и културно-просветните достижения на българската емиграция в Румъния в края на XVIII и през XIX в. са неделима част от периода на Възраждането в нашата история. Заставени от обстоятелствата, хиляди българи в различно време се преселват на север от Дунав. По този начин те успяват да избегнат политическия, стопанския и религиозния гнет на османската власт. „В робско време — пише в спомените си Пандели Кисимов — българинът можеше да диша и живее свободно в Румъния, която и считаше за второ отечество; всяка руско-турска война отвеждаше из България стотина хиляди наше население, за да умножи онова на Румъния.“¹ Намерили гостоприемство на чужда земя, мнозинството от тези българи не забравят нерадостната съдба на своите сънародници в пределите на Османската империя и енергично се включват в борбите им срещу вековния поробител.

Политическата активност, проявена от българската емиграция в Румъния през XIX в., е обект на разнообразни по характер и тематика проучвания. Част от тях са посветени на участието на българите в руско-турските войни, на организацията, състава и ролята на преминалите в България чети, на двете български легии в Белград; други разглеждат дейността и ориентацията на трите емигрантски комитета — Добродетелна дружина, ТЦБК и организацията на революционните дейци начело с Раковски, Каравелов, Левски и Ботев. По такъв начин са привлечени, коментирани и широко използвани документи от наши и чужди архиви, материали от пресата, спомени на участници в политическите движения и съвременници.

Независимо от позициите на отделните автори и изводите, до които достигат, в повечето изследвания за периода след Кримската война се отбелязва ролята на Добродетелната дружина и дейността на най-активния ѝ член — Христо Георгиев. Най-често се отбелязва фактът, че това е подчертано русофилска формация на замогнали се българи на север от р. Дунав, която в продължение на четвърт век — от създаването си до Освобождението, съществува под различни наименования и с нееднаква степен на политическа активност.² Що се отнася до нейния водач, то оцен-

¹ П. Кисимов, Историческите работи, ч. II, С., 1900, с. 7.

² М. Димитров, Българска добродетелна дружина, БИБ, г. III, 1930, т. IV; М. Димитров, Комитетът на „Старите“, Добродетелна дружина, сб. България — 1000 години, С., 1930; Ал. Бурмов, Кога и от кого е основана „Добродетелна дружина“?, Избрани произведения, т. II, С., 1974, с. 15-16; Ал. Бурмов, Четническото движение в България през 1867 г., ч. I, ГСУ, ФИФ, т. 53, кн. II, 1960; Д. Страшимиров, История на Априлското въстание, т. I, С., 1907; П. Коледаров, Към предисторията на Добродетелна дружина, ИИИ, т. 16-17, 1966; Кр. Шарова, Л. Каравелов и българското освободително движение 1860-1867, С., 1970; Кр. Шарова, Втората българска легия в Белград 1867-1868 г., Сборник в памет на акад. М. Димитров, С., 1974; Д. Косев, Русия, Франция и българското освободително движение 1860-1869 г., С., 1978.

ките за него са противоречиви и варират от обвинения в предателство до признаване на чистия му патриотизъм, основан на т. нар. „политически реализъм“, т.е. на отричането на революционните методи на борба. Това обстоятелство, както и проведената дискусия за ролята на буржоазията в българското освободително движение, в която политическата дейност на Евлоги и Христо Георгиеви бе използвана като аргумент при очерталите се нееднакви становища, още веднъж доказва необходимостта от конкретни изследвания за ролята на отделни личности в нашата национална революция.³

Настоящото изследване е посветено на политическата, стопанската и благотворителната дейност на Евлоги и Христо Георгиеви. Ръководен не само от интереса на изследовател, но и от почтителната амбиция да популяризирам тези позабравени българи, се заех да представя жизнения път, обществените прояви и патриотизма на тези видни представители на българската емиграция през XIX век. Крупни търговци, състоятелни банкери и арендатори на мошии, те са централни фигури в политическия и стопанския живот на българската емиграция на север от река Дунав през втората половина на XIX в. Братя Георгиеви са основатели, ръководители и идеолози на Добродетелната дружина в най-активния ѝ период, трайно са ангажирани с по-значимите прояви на българския народ от политически, църковен и културно-просветен характер. Проучването на техните усилия и на техния значителен принос в освободителното движение има пряка връзка с изясняването на такива мащабни проблеми на българската историография като участието на емиграцията в националноосвободителните борби и ролята на едрата буржоазия в тях.

Жизненият път, стопанското замогване и политическите принципи на Евлоги и Христо Георгиеви не са изследвани пълно и цялостно. В различна степен в много монографии, студии и статии се засягат отделни страни от търговията им, благотворителните прояви и участието им в политическите борби на българската емиграция, но с това проблемът не може да се смята за изчерпан, тъй като не се създава завършена представа за мащабната им дейност, за техния патриотизъм и за истинските им патриотични намерения. След обществените промени в края на XX век у нас се проявява подчертан интерес към политическата, стопанската и културно-просветната история на българите в Румъния през Възраждането. Положителното в случая е това, че на читателя се предлагат не само нови материали, но и обосновани концепции за ролята на българската емиграция в обществения подем на нашия народ през последните десетилетия преди освобождението през 1878 г.

³ Кр. Шарова, Научни резултати от дискусията за ролята на буржоазията в българското освободително движение и предстоящи изследователски задачи, сп. Исторически преглед, 1978, кн. 1.

Дори най-беглият преглед на изследванията, посветени на стопанската дейност на братя Георгиеви, трябва да започне със статията на проф. Христо Гандев за фирмата „Пулиеви—Георгиеви“.⁴ Макар че не е разполагал с целия й съхранен архивен фонд, той очертава точно механизма на стокообмена между българските земи и Влашко и умело разграничава манталитета на съдружниците като търговци с различен професионален подход. След проф. Гандев архивният фонд на Евлоги и Христо Георгиеви у нас бе проучен и от проф. Виржиния Паскалева, която публикува задълбочени и обективни изследвания за стопанската и политическата история на нашето Възраждане.⁵ Специално внимание заслужава колективният труд на акад. Дим. Косев, В. Паскалева и румънския историк Вл. Дикулеску, посветен на положението и стопанската роля на българската емиграция до Освобождението, който е написан по данни от фонда на братя Георгиеви.⁶

В монографията за френско-българските отношения до 1878 г. проф. Симеон Дамянов очертава мястото на Евлоги и Христо Георгиеви при посредничеството между френските борси и производители и търговци от балканските пазари.⁷ Статиите на Давид Коен, посветени на мащабите на фирмата „Пулиеви—Георгиеви“, също са резултат на основно запознаване с архивните данни и с конкретната икономическа конюнктура в Османската империя до 1878 г.⁸ Що се отнася до политическата дейност на братя Георгиеви, списъкът на авторите е далеч по-внушителен. Пръв за тяхното участие в политическия живот на българската емиграция през третата четвърт на XIX в. пише акад. Михайл Димитров в студията си „Българска добродетелна дружина“.⁹ По-късно Веселин Трайков, Крумка Шарова, Иван Унджиев, Николай Генчев и други наши учени историци, проучвайки жизнения път, идеологията и политическите принципи на водачите на българската национална революция, ги разграничават от Евлоги и Хрис-

⁴ Хр. Гандев, Една търговска къща преди Освобождението, сп. Професионална мисъл, год. I, 1940, кн. 2.

⁵ В. Паскалева, Архивният фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“ в архива на БАН за периода 1840-1878 г., Известия на научния архив, 1966, кн. 3; същата, Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението, ИИБИ, 1957; същата, За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението, сп. Исторически преглед, 1960, кн. 5.

⁶ Д. Косев, Вл. Дикулеску, В. Паскалева, За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (до Руско-турската война 1877-1878 г.), сб. Българо-румънски връзки и отношения през вековете, т. I, С., 1965.

⁷ С. Дамянов, Франция и българската национална революция, С., 1968.

⁸ Д. Коен, Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви“ в българските земи до Освобождението, сп. Исторически преглед, 1975, кн. 6; D. Cohen, Les relations commerciales entre les Principautés roumaines et les terres bulgares au cours des années 40-70 du XIXe siècle, Bulgarian Historical Review, 3, 1974.

⁹ М. Димитров, цит. съч.

то Георгиеви като представители на забогателите в емиграция българи и обикновено очертават конфликтите между тях относно възможностите и средствата за създаване на независима българска държава.

Заслужава с удовлетворение да се напомни, че вече са отпечатани проучвания, в които късната политическа дейност на братя Георгиеви се изследва по-обстойно и по-компетентно. Тук ще посочим монографията на акад. Д. Косев на тема „Русия, Франция и българското освободително движение 1860-1869 г.“, в която авторът дава обективна, точна и безпристрастна оценка на Христо Георгиев като български патриот.¹⁰ Д. Косев отхвърля аргументирано наслоеното в литературата предубеждение, че Христо Георгиев играе предателска роля по отношение на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Кр. Шарова и Ел. Стателова имат заслуга за представяне усилията на Евлоги Георгиев за подобряване участието на българския народ през съдбоносните 1876-1878 г. В студията, посветена на дипломатическата мисия на Драган Цанков и Марко Балабанов пред европейските кабинети през есента на 1876 г., Кр. Шарова очертава и „направляващата роля“ на Евлоги Георгиев при организирането, подготовката и финансирането на тази голяма външнополитическа акция на едрата българска буржоазия.¹¹

Единственото самостоятелно изследване за политическата, предприемаческата и благотворителната дейност на Евлоги Георгиев по време на Априлското въстание, Руско-турската война от 1877-1878 г. и до смъртта му през 1897 г. принадлежи на Елена Стателова, която очертава всестранно неговата заслуга за улесняване на руските военни власти на Балканите и на временното руско управление в България през периода 1877-1878 г.¹² Като влиятелни фигури сред живеещите в Румъния българи през третата четвърт на XIX в. Евлоги и Христо Георгиеви привличат вниманието и на някои чужди историци — В. Д. Конобеев, С. А. Никитин, А. А. Улунян, Дж. Игнатович, Н. Чакир и други.¹³ Като специалисти по проблемите на Българското възраждане те се спират на отделни моменти от политическите борби, в които участват братя Георгиеви. Специално внимание заслужават изследванията на румънския учен Константин Велики върху стопанската, политическата и културната история на българската емигра-

¹⁰ Д. Косев, *Русия, Франция и българското освободително движение 1860-1869 г.*, С., 1978.

¹¹ Кр. Шарова, *Българската национална акция в Европа след Априлското въстание и Русия, Летопис на дружбата*, т. 6, С., 1977.

¹² Ел. Стателова, *Евлоги Георгиев и Освобождението на България, Летопис на дружбата*, т. 6, С., 1977.

¹³ В. Д. Конобеев, *Българското националноосвободително движение*, С., 1972; С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в.*, М., 1970; А. А. Улунян, *Българският народ в Руско-турската война от 1877-1878 г.*, С., 1972; Д. Игнатович, *Договор князя Михаила с „Добродетельной дружиной“ о Югославском царстве и о некоторых событиях в 1867-1868 гг.* — *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, t. IV, Sofia, 1969; N. Ciachir, *Romania in sud-estul Europei (1848-1886)*, *Etudes politiques* 1968, Bucuresti.

ция на север от Дунав. В тях могат да се срещнат данни и за двамата български търговци, изведени от румънски издания.¹⁴

Списъкът на авторите, изследвали различни аспекти на разностранната дейност на братя Георгиеви, би могъл да се продължи. Ако тук си позволихме да споменем някои по-известни проучвания, това направихме с цел да се види значимостта на разглеждания проблем. Ще добавим обаче, че независимо от всичко, написано досега за Евлоги и Христо Георгиеви, необходимостта от нови проучвания в техния огромен архив е очевидна и съществуващата празнина едва ли би могла да се запълни с публикациите на един или двама историци. Окончателното изясняване на тази тема може да се осъществи чрез публикуването на повече конкретни изследвания, написани въз основа на местни, румънски, сръбски и руски архиви, спомени, публикации в печата и други материали от епохата на Възраждането.

В този смисъл в предлаганото на вниманието на любознателния читател изследване авторът не би могъл да претендира за изчерпателност. Неговата амбиция е да се опита да проследи цялостно мястото и ролята на тези изявени представители на заможната българска емиграция в стопанските процеси и политическите движения във възрожденска България. Заемайки се с тази тема, авторът се ръководеше от съображението, че жизненото дело на Евлоги и Христо Георгиеви не може да се разглежда откъснато и самостоятелно от историческото развитие на българската емиграция във Влашко и Молдова, както и на българския народ. Трудът обаче не е история на българската емиграция отвъд Дунав. Тя може да се напише само след издирването на още много нови документи, обосноваване на най-важните концепции и изводи в резултат на научните усилия на голям авторски колектив.

По различни причини авторът не счете за нужно да засяга някои важни, но допълнителни проблеми в настоящата монография. Не се разглеждат социалните противоречия на българите в Румъния през XIX в., нито пък делението на „млади“ и „стари“ през 60-те години. Макар и съществени за нашето изследване, тези въпроси могат да бъдат тема на самостоятелен научен труд. Авторът не проследява и отношението на братя Георгиеви към образуването и началната дейност на Българското книжовно дружество, тъй като този проблем е вече добре изяснен от М. Арnaudов и други български учени.¹⁵ Авторът представя самостоятелно не само политическата и стопанската дейност на Евлоги и Христо Георгиеви, но и благот-

¹⁴ C. Velichi, La contribution de l'émigration bulgare de Valachie à la renaissance politique et culturelle du peuple bulgare (1762-1850), Bucarest; Idem. La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de libération nationale (1850-1878), Bucarest, 1979.

¹⁵ М. Арnaudов, Българското книжовно дружество в Браила 1869-1876, С., 1966; Ст. Божков, В. Василев, В. Паскалева, Цв. Тодорова, История на Българската академия на науките 1869-1969, С., 1971.

ворителните им начинания в техните два аспекта — дарения за училища, читалища и различни настоятелства, както и усилията им за издирване, запазване и препращане в България на завещаните от други родолюбиви българи капитали. Специално внимание е отделено на дарението за построяване на Софийския университет. С тези народополезни дела двамата братя изпъкват не само като груби практики и скъперници буржоа, загрижени да трупат милиони от всевъзможни сделки, но и като активни участници във всички обществени събития, които засягат непосредствено съдбата на българския народ през XIX век.

Основните документи за написване на това проучване са в архивния фонд на Евлоги и Христо Георгиеви, който представлява огромно богатство за изследователите на нашето Възраждане. Добре съхранени са десетките тефтери, копирни книги, документи за вересии и плащания, телеграми и многобройна кореспонденция на различни езици с десетки стопански и политически дейци, с книжовници и учители. За съжаление този изключително ценен архив е разпръснат в няколко архивохранилища у нас и в съседна Румъния, а има сведения, че немалко документи, главно с политически характер, се намират в частни лица и все още не са достояние на научната общественост.¹⁶

Подобно изследване не може да се осъществи без пълноценно използване на архивите на Найден Геров и Иван Ев. Гешов, техни родственици и съмишленици в различно време, както и без познаването на архивните фондове на други политически и стопански дейци. Интересни материали за Евлоги и Христо Георгиеви се съдържат в публикуваните документи от руските архиви¹⁷, в архива на Раковски¹⁸, във възрожденския печат и в спомените на съвременници. Предоставяйки на вниманието на читателя тази монография, изразяваме надежда, че през следващите години ще бъдат подготвени нови изследвания за братя Георгиеви и за други крупни представители на българската емиграция. Ако настоящата книга, която е опит в тази насока, насърчи подобни проучвания, то нашата задача може да се смята за успешно изпълнена.

¹⁶ Архив на Раковски, т. II, С., 1957. ,

¹⁷ А. А. Улунян, Документы об участии болгар в Крымской войне и национально-освободительной борьбе в 60-е годы XIX в. В памет на акад. М. Димитров, С., 1974; А. А. Улунян, Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60-70-х годов XIX в. (По донесениям русских дипломатов), ИИИ, т. 20, 1968.

¹⁸ Архив на Раковски, т. I, С., 1952; т. II, 1957; т. III, 1961; т. IV, 1969.

ПЪРВА ГЛАВА РАННИ ГОДИНИ

1. КАРЛОВО ПРЕЗ 20-ТЕ И 30-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. РОДНА СРЕДА

В периода на Възраждането подбалканските селища се превръщат в истински крепости на формиращата се българска нация, в които трайно се съхраняват народните традиции, език и вяра. Още в процеса на утвърждаването им като важни занаятчийски и производителни селища успоредно с интензивния стопански ритъм в тях се създава и специфична духовна атмосфера, която привлича просветители и любознателни юноши от съседни и по-далечни краища на българските земи. Стопанският подем у нас през втората четвърт на XIX в. не само улеснява, но и изисква създаването на по-модерни училища, възприемането на нови форми на обучение и промяна в тематиката на преподаване. Така възходът на занаятите и стопанската инициатива в този район не само предизвиква икономически промени, но поражда и траен интерес към развитието на просветата и легализира надеждата за самостоятелно културно, църковно и политическо усъвършенстване на българския народ.

В такава благоприятна социална атмосфера бяха възпитавани и се подготвяха за бъдещата си дейност поколения българи, между които и едни от най-ярките представители на нашето Възраждане — книжовници, революционери, стопански дейци и писатели. Ако степенуваме участието на отделните български области в националната революция, то селищата от подбалканската долина имат значително предимство пред останалите, тъй като излъчиха десетки родолюбци, които възглавиха просветните и църковните борби, както и освободителното движение за отхвърляне на османското владичество. Едва ли е необходимо да се посочват тук имената на популярни национални герои, на класици на българската литература и журналистика, на заслужили просветители и патриоти, родени в подбалканските селища.

Развитието на Карлово като град преминава през всички основни етапи на стопанските процеси през Възраждането. Специфичните природни условия на селището — близостта на Стара планина, недостатъчното плодородна земя и статутът му на вакъф, предопределят занаятите като най-важна производствена сфера на карловци през XIX в. Тъй като добивите от зърнени храни остават сравнително ниски, земеделието и животновъдството не могат да осигурят сигурно препитание на карловското

население.¹ Това обстоятелство принуждава жителите на града да търсят поминък в занаятите и търговията, благодарение на които в средата на XIX в. по определението на Иван Богоров селището се превръща във „фабричен град“². Един от първите занаяти, с които се ангажират карловци, е кожарството. Известни са множество данни за обработката и търговията с кожи в този район още през XVI-XVII в., което свидетелства, че през Възраждането кожарството следва установени вече традиции. В началото на XIX в. видимо насърчение получават в града и други занаяти — златарство, платнарство, абаджийство, обработка на желязо и мед, стъklarство, производство на барут и сечива.³

Най-популярният, най-разпространеният и най-доходният занаят обаче за дълъг период остава гайтанджийството, което привлича професионално мнозинството от жителите на града. Усиленото търсене на гайтана като необходим елемент в украсата на вълнените дрехи увлича в неговото изработване цели семейства. Усъвършенстването на производствения процес и въвеждането на чарка в Габрово, а след това и в останалите стопански центрове довежда до значителното развитие на този занаят.⁴ Независимо от техническия напредък гайтанджийството продължава да изисква сериозни усилия за обезпечаване на суровината, изплитането на вълнения шнур, неговата апретурa и боядисване. Дълго време карловци снабдяват с гайтан всички области на Османската империя и заемат челно място в неговото производство. Големи количества те експортират за Влашко, Сърбия и Босна. Постепенно в средите на занаятчиите настъпва социално разслоение, като източниците и размерите на получаваните доходи разграничават собствениците на чаркове от широката маса производители.⁵

Населението на Карлово и близката околност е ангажирано през Възраждането и с отглеждането на рози и дестилацията на розово масло. Съвременниците отбелязват, че в началото на XIX в. в целия район се обработват големи розови градини за получаване на розово масло и розова вода. „Карлово — подчертава Ив. Богоров — има много градини..., от които вадят доста гюлово масло, що съставя главният поминък на тежките му търговци.“⁶ Произвеждан почти изключително за експорт, този арти-

¹ Ив. Унджиев, Карлово. История на града до Освобождението, С., 1968, с. 43; В. Тангилов, Карлово до Освобождението, в. Просвета, бр. 23, 19. VIII. 1906 г.

² Ив. Богоров, Кратка география, Букурещ, 1851, с. 187.

³ Хр. Фъргов, Карлово, минало, сегашно и бъдеще, С., 1931, с. 8; срв. Ив. Унджиев, Васил Левски, Биография, С., 1967, с. 14, 21-24.

⁴ П. Цончев, Из стопанското минало на Габрово, С., 1929, с. 281-289.

⁵ В. Александров, Из историята на град Карлово, С., 1938, с. 80 и сл.; Н. Тодоров, Из историята на карловското абаджийство и гайтанджийство (30-70-те години на XIX в.), Известия на института Ботев—Левски, 1959, кн. 3, с. 141 и сл.

⁶ Цит. по Ив. Унджиев, Карлово, с. 81.

кул заема важно място в износа на българските земи тогава. Неговият системен експорт от подбалканската долина започва още в края на XVIII в., но през първата половина на XIX в. отбелязва чувствително увеличение. През периода 1843-1871 г. средната годишна площ на розите е около десет хиляди декара.⁷ Преработката на розовия цвят и търговията с масло в отделни години става много печеливша и солидни карловски търговци се заемат с тази дейност в големи мащаби — Гешови, Васил Вълков и други.⁸

Внимание заслужава и етническият състав на Карлово през първите десетилетия на XIX в. Има сведения, че по това време в града живеят около хиляда семейства, част от които турски.⁹ Макар че селището става притегателен център за българското население от околните села и че неговият брой се увеличава, в сравнение с останалите възрожденски градчета турският елемент в Карлово е най-многолюден. Независимо от отсъствието на точна статистика данните сочат, че числено българите в града превишават останалото чуждо население. Така според Феликс Каниц през третата четвърт на XIX в. Карлово е населен от девет хиляди души, от които 1200 български семейства и 350 турски и еврейски.¹⁰ Проф. Иван Унджиев посочва, че турското население до Освобождението е приблизително една трета от общия брой на жителите в града.

В такава социална атмосфера са родени и преминават ранните години на братята Евлоги и Христо Георгиеви, синове на Георги Недев и Евдокия Пулиева.¹¹ Те имали пет деца, три от които умират съвсем малки. Има сведения, че родът на братя Георгиеви води началото си от с. Арбанаси, без да се уточнява кога точно става заселването му в Карлово.¹² Не са запазени данни за професията на баща им, нито пък за неговото имуществено положение. Знае се с положителност, че Евлоги Георгиев е роден през октомври 1819 г., а Христо — през 1824 г.¹³ В края на 1827 г. умира бащата, а десет години по-късно при чумната епидемия от 1837 г. — и майка им.¹⁴ Така от голямото семейство на Георги Недев остават живи само двамата му синове, които намират първоначално подкрепа и насърчение от вуйчовците си Христо и Никола Пулиеви.

⁷ В. Топалов, И. Иринчев, Розопроизводството в България, Пловдив, 1967, с. 27.

⁸ Хр. Глушков, Българска фирма в Манчестер до Освобождението, сп. Векове, 1975, кн. 4, с. 32-34.

⁹ Ив. Унджиев, Карлово, с. 4 и сл.

¹⁰ F. Kunitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, Bd. III, Leipzig, 1882, S. 134.

¹¹ Сп. Училищен преглед, 1897, с. 878; „Евлоги и Христо Георгиеви от Карлово. По случай откриването на новите сгради на Университета“, С., 1934, с. 1. Майката на Евдокия Пулиева — Мария, и майката на Ботьо Петков — Ана, са сестри. Техен брат е свещеникът дарител Кирил Нектариев. Вж. подробно за тях у Н. Ферманджиев, Родови хроники, С., 1977, с. 180.

¹² Д. Костов, Спиро Константинов, Известия на института Ботев—Левски, 1959, кн. 3, с. 302.

¹³ Сп. Българска сбирка, год. IV, 1897, с. 782-783; Евлоги и Христо Георгиеви от Карлово..., с. 1.

¹⁴ С. Велев, Златна книга на дарителите за народна просвета, кн. I, Пловдив, 1907, с. 2; В. Йорданов, Дарители по народната ни просвета, С., 1911, кн. 1, с. 94

Евлоги и Христо Георгиеви имат щастливата възможност да учат при един от най-известните възрожденски просветители у нас до Кримската война — Райно Попович. Той е поканен за учител в карловското училище още през 1828 г. и в продължение на четвърт век всеотдайно и неуморно обучава поколения млади българи.¹⁵ Райно Попович е ярък просветител, преводач и книжовник, който с цялата си обществена дейност издига нивото на образователното дело и на културния живот в града. Според В. Тангилов неговите идеи съставят „цяла една епоха в умствения подем на града“¹⁶. По това време училището в Карлово е от елино-български тип. В него наред с изучаването на гръцки език учениците усвояват четене и писане на български език.¹⁷ Преподаването на Райно Попович се отличава с по-достъпни за децата методи на обучение, като предаването на гръцките езикови форми той извършва чрез понятия от родния български език на учениците. В спомените си Гаврил Кръстевич, съученик на Евлоги Георгиев, подчертава тъкмо този факт: „Преподаването му беше всякога много изкусно, сладостно и ясно и с всички исторически и други потребни разяснения придружено.“¹⁸

Училището на Райно Попович обезпечава на завършилите класическо образование с усвояване на гръцки език и литература, което привлича предимно деца на заможни българи, имащи делови отношения с гръцки търговци. Самият Райно Попович нарича себе си „елино-гречески учител“¹⁹. Увлечението му по гръцки език и литература не е случайно и предизвиква още тогава множество упреци по отношение на неговите езикови предпочитания. Възпитаник на гръцки училища в Солун и Букурещ, той счита, че българският народ трябва да се образова, като просвещението му се постави на модерни начала и се скъса решително с килийното училище. По негово мнение само усвояването на гръцкия език и култура ще допринесе за изравняването на българите с напредналите в стопанско и културно отношение европейски народи. Увлечението по гръцки език на този заслужил просветен труженик може да се обясни единствено със стремежа му да „приблужи науката към своите ученици в едно време, когато езикът на българите не е бил още обработен, а книжнината им била много бедна“²⁰.

В крайна сметка Райно Попович възприема схващането, че български-

¹⁵ История на образованието и педагогическата мисъл в България, т. I, С., 1975, с. 173 и сл.; М. Балабанов, Гаврил Кръстевич, С., 1914, с. 46.

¹⁶ В. Тангилов, Карлово..., в. Просвета, бр. 23 от 19. VIII. 1906.

¹⁷ История на образованието..., с. 172.

¹⁸ Ив. Снегаров, Райно Попович, С., 1959, с. 240; М. Арнаудов, Г. С. Раковски, живот, произведения, идеи, С., 1922, с. 23.

¹⁹ В. Александров, цит. съч., с. 112.

²⁰ Пак там. Подробности за споровете на одеските българи с Райно Попович вж. у М. Арнаудов, Васил Априлов, С., 1971, с. 217; Н. Генчев, Одеското българско настоятелство, ГСУ, ФИФ, т. 64, 1972, с. 117.

те деца трябва да учат и пишат на говоримия народен език. По този повод сам той изповядва: „Между това ние в онази епоха се борехме и за бащиния ни език, мислейки, че нашите еднородци са останали в такова голямо невежество само поради това, че по-рано не са приели гръцкия език поради непримирие и стара омраза към гърците.“²¹ Райно Попович допринася твърде много за развитието на просветното дело в национален мащаб и с разнообразната си книжовна дейност. През втората четвърт на XIX в. са отпечатани и разпространени няколко негови преводни съчинения, сборници с религиозна тематика и други книги — „Христоития, или Благонравие“, „Робинзон Крузо“, басните на Езоп и т. н.²² Благодарение на авторитета и усърдието на учителя през 30-те години карловското училище получава широка популярност и привлича ученици от цялата страна. „Чрез своя прочут учител — пише Марко Балабанов — тоя градец минавал като огнище на просветата, като център най-вече на елинското учение.“²³ През учебната 1834-1835 г. в Карлово учат Георги Раковски, Евлоги Георгиев и Гаврил Кръстевич. Ученици на Райно Попович са и Ботьо Петков, Сава Филаретов, Иван Богоров, Христо Георгиев и други български патриоти.²⁴

След завършване на карловското училище през есента на 1835 г. Евлоги Георгиев отива да учи в Пловдив при гръцкия учител Саранти Архигени. Там престоява само една учебна година, тъй като в началото на септември 1836 г. е определен за заместник на Райно Попович в Карлово, отпътувал за Будапеща, където възнамерявал да отпечата своята книга „Христоития“.²⁵ Учителските задължения на младия карловец продължават само няколко месеца — до завръщането на Райно Попович в града. Самият факт, че тъкмо Евлоги Георгиев е определен да поеме отговорните задължения на преподавател в това авторитетно училище, по безспорен начин свидетелства, че бъдещият стопански деец още в ранна възраст проявява жив интерес към просветата и получава солидно за своето време образование. Още като ученик той добросъвестно се отнася към своите училищни задължения и своевременно бива привлечен за помощник на учителя — практика, която Райно Попович използва често в училището.²⁶

²¹ Писмо-чернова на Р. Попович без дата, цит. по Ив. Снегаров, Р. Попович, с. 244. Вж. още Ив. Снегаров, Р. Попович — радетел греко-българското сътрудничество, Първи конгрес по балканистика, т. IV, 1969.

²² Христоития, или Благонравие е сборник напътствия за поведението на човека в обществото и семейството, начина на обличане и т. н. Оригиналът в книгата е предговорът, където Райно Попович разкрива отношението си към гръцкото образование. За останалите му книжовни трудове вж. М. Балабанов, Даскал Райно Попович, С., 1921, с. 16-17; История на образованието..., с. 173 и сл.

²³ М. Балабанов, цит. съч., с. 96.

²⁴ Архив на БАН, ф. 26к, а. е. 48, Биография на Р. Попович от дъщеря му Ека Попова; М. Арнаудов, Г. С. Раковски..., с. 23; В. Трайков, Раковски, Биография, С., 1974, с. 62.

²⁵ Сп. Училищен преглед, 1897, VIII, с. 878.

²⁶ С. Велев, цит. съч., с. 2.

Ако се сумират всички фактори, имащи отношение към образованието, възпитанието и придобиването на необходимите трудови навици от двамата братя, може с положителност да се твърди, че те се формират при крайно благоприятни условия. Това преди всичко се отнася за таланта, умението и всеотдайността на техния пръв учител Райно Попович, както и за обкръжението от интелигентни и родолюбиво настроени съученици. На второ място не без значение е и семейната среда на Георгиеви, в която доминира предприемчивият търговски дух на вуйчовците им Пулиев, заети с голяма търговия не само в българските земи, но и в Дунавските княжества. Не може да се пренебрегне и общият стопански и културно-просветен възход на града в първите десетилетия на миналия век, който приучва карловските граждани към пресметливост, практичност и уважение към образованието и науката.

Изборът на професия не предизвиква особени колебания у Евлоги и Христо Георгиеви, тъй като освен семейната традиция да се препитават с търговия възможностите за друга изјава са твърде ограничени и неперспективни. Останали без родители, разполагащи с малък собствен капитал, те приемат съвета на Христо и Никола Пулиев да започнат търговия при тяхната фирма. По онова време търговската професия обезпечава независимост и авторитет пред турските власти, поради което мнозина българи ориентират синовете си към нея.²⁷ В сравнение с останалите християни преуспяващите търговци са гледани с далеч по-добро око от турските власти и най-често заемат солидно място в социалната йерархия на българското възрожденско общество и възглавяват повечето общини и настоятелства.

През 30-те години Пулиев са вече утвърдени търговци и освен фирмата в Карлово разполагат и със своя кантора в Галац. Те експортират във Влашко и Молдова различни български изделия — ориз, аби, гайтани, ямурлуци, кожи, които поради особеностите в стопанското развитие на двете княжества са търсени за нуждите на местната индустрия и получават добро заплащане. Още в началото на 1837 г. Евлоги Георгиев е въввлечен в деловата работа на фирмата и на 17 февруари заминава заедно с Никола Пулиев за Галац.²⁸ Фирмата на Пулиев остава трайно ориенти-

²⁷ В спомените си Гр. Начович пише: „Идеалът на баща ми беше да ме направи един честен, почтен и представителен търговец, каквито беше виждал в Брашов, Пеша и Виена“ (Български исторически архив, ф. 14, а. е. 1, л. 200). А синът на друг български търговец, М. Маджаров, отбелязва в своите спомени почти същите доводи при избора на професия: „Идеалът на баща ми беше да направи от мене един търговец според новото време и тая идея не го напусна чак до освобождението на България, когато се отвориха нови перспективи за българските младежи“ (М. Маджаров, Спомени, С., 1968, с. 124). Подобна житейска съдба е подготвяна за Ив. Вазов и за много други възрожденци. Ив. Касабов разказва същото: „Баща ми настояваше много да се отдам на търговия, понеже по това време търговецът в България занимаваше по-сигурно положение и един вид по-високо съсловие.“ (Ив. Касабов, Моите спомени от Възраждането на България с революционни идеи, С., 1905, с. 1).

²⁸ Из архивата на Евлоги Георгиев, С., 190-7, с. 80.

рана към изнасянето на български изделия в Дунавските княжества, но нейните собственици търгуват предимно с българи, установили се в различно време на север от Дунав.

2. ПЪРВИ СЪПКИ НА ТЪРГОВСКОТО ПОПРИЩЕ

Известно е, че за да избегнат притесненията, данъчните тежести и политическия произвол, които са характерни за европейските владения на Високата порта, след всяка руско-турска война от края на XVIII в. настъпват хиляди български семейства напускат родните места и се заселват във Влашко, Молдова и Южна Русия. Облекчени от временните привилегии, които получават от местните власти, облагодетелствани и от по-големите свободи, с които се ползват в сравнение с условията в Османската империя, тези българи създават цели нови квартали в големите градове или увеличават населението на останалите селища по левия бряг на р. Дунав.²⁹

Броят на трайно установените в Дунавските княжества българи през Възраждането е трудно да бъде точно установен, тъй като наред с масовите групи в княжествата се заселват постоянно и отделни семейства. Според известния изследовател на българо-румънските отношения през XIX в. Константин Велики още след подписването на мирния договор в Кючук-Кайнарджа между Русия и Турция през 1774 г. 160 хиляди българи преминават във Влашко и Молдова.³⁰ През следващите десетилетия емигрантският поток не само че не прекъсва, но в отделни години става много интензивен и улеснява създаването на компактни български колонии. По данни, публикувани от авторитетния румънски историк П. Константинеску-Яш, само през 1837 г. в Мунтения се заселват около 26 хиляди българи.³¹ Обикновено заселниците се установяват в градовете и селищата по Дунав.

Така по различно време на територията на днешна Румъния се заселват няколкостотин хиляди българи, голямото мнозинство от които се ангажират със земеделие, занаятчийство и дребна търговия.³² Тъкмо с тях Пулиеви установяват делови отношения и редовно ги снабдяват с български суровини и храни. През януари 1839 г. официално се оповестява създаването на обща фирма на Пулиеви и братя Георгиеви. Решението на съдружниците предвижда търгуването в княжествата чрез два клона — в

²⁹ Ст. Романски, *Българите във Влашко и Молдова*, С., 1930, с. 2 и сл.; Вл. Дикулеску, *Привилегии на българските заселници във Влашко през 1803-1834 г.*, Изследвания в чест на М. Дринов, С., 1960.

³⁰ С. Velichi, *Miscarile revolutionare de la Braila din 1841-1843*, Bucurest, 1958, p. 20.

³¹ P. Constantinescu-Jaci, *Emigratia bulgara lanordul Dunari*. Studii istorice romano-bulgare, Bucurest, 1956, p. 13.

³² Д. Косев, В. Дикулеску, В. Паскалева, *За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (до Руско-турската война 1877-1878 г.)*, сб. *Българо-румънски връзки и отношения през вековете*, т. I, С., 1965, с. 290, 303.

Букурещ и в Галац, което е свидетелство за търговската осведоменост и предприемчивост на тези карловци. По това време Галац се развива с динамични темпове и бързо придобива модерен градски облик. След обявяването на неговото пристанище за свободно през 1837 г. започва нов етап в историята на града, свързан с утвърждаването му като голям стопански център по Долния Дунав. По тези причини сравнително бързо се увеличава и населението на града — от 8 хиляди през 1834 г. само след девет години то достига 25 хиляди. В Галац се установяват представителства на големи параходни и търговски компании, както и консулства на заинтересованите европейски държави. Що се отнася до българските заселници в града, те се увеличават постепенно след Руско-турската война от 1828-1829 г. и по време на Освобождението българската колония в Галац достига 8 хиляди души.³³

Междувременно през март 1839 г. Евлоги Георгиев напуска Галац и се установява в Букурещ.³⁴ Запазената негова документация свидетелства, че младият български търговец се ориентира успешно в сложната стопанска обстановка на града. Първоначално той се свързва изключително с българи, но впоследствие се приспособява към местните условия и с усвояването на румънски език по-уверено навлиза и изучава икономическите механизми на княжествата. Както повечето румънски градове, така и Букурещ се развива с най-бързи темпове след войната от 1828-1829 г., когато Влашко и Молдова се отделят от непосредствената власт на султана. През 40-те години населението на града надхвърля 80 хиляди души³⁵, като в него се включват и чужди народностни групи. По данни от българския възрожденски печат, от наши и румънски изследвания може да се изчисли, че през третата четвърт на XIX в. в Букурещ и околните му селища се съсредоточават около 30 хиляди българи. До Кримската война там вече търгуват и няколко големи български фирми — Мустакови и Килифареви от Габрово, Козма Тричков, търговци от Свищов, Елена и Сливен.³⁶

В такъв смисъл Евлоги Георгиев не остава изолиран и усвоява тънкостите на търговията в контакт със свои сънародници, като почти всекидневно се среща с българи, от които получава стопанска информация, политически новини за събитията в България и вести от роднините си в Карлово. Младият търговец проявява жив интерес и към съдбата на своя брат, който по това време завършва карловското училище и трябва да бъде

³³ Н. Жечев, Из историята на учебното дело в Галац, Сборник в чест на акад. Д. Косев, 1974, с. 173.

³⁴ В. Паскалева, Две неизвестни търговски книги на Евлоги Георгиев от 1839 г., ИДА, т. 8, С., 1964, с. 196.

³⁵ Marele dictionar geografic al Rominei, vol. II, Bucuresti, 1899, p. 25.

³⁶ М. Арнаудов, Любен Каравелов, С., 1964, с. 291; Ст. Дойнов, Българската емиграция от втората половина на XVIII и първата половина на XIX в. в земите на север от Дунава, Сборник в чест на акад. Д. Косев, С., 1974, с. 86.

привлечен като съдружник във фирмата. С желание да го приобщи към изискванията на голямата търговия Евлоги Георгиев нееднократно напомня на Христо Пулиев в Карлово: „Ако е възможно, недейте го държа саде тамо, ами го провождайте и по вън, като Филибе, Пазарджик и Свищов, като стане потребно.“³⁷ През 1841 г. той извиква в Букурещ брат си Христо и в продължение на няколко месеца двамата младежи търгуват заедно. Едва след като се убеждават, че Христо Георгиев е в състояние да ръководи клона в Букурещ самостоятелно, те се разделят, като Евлоги се връща в Галац, а Пулиеви остават окончателно в Карлово. Последните обикновено изпълняват направените от двете кантори поръчки за стоки, уреждат превоза, митата и другите формалности на износа. Създадената добра съгласуваност в общата фирма на Пулиеви—Георгиеви позволява през 40-те години да се експортират големи количества ориз, занаятчийски изделия, вълна, памук, кожи и други стоки на влашкия пазар.

С оглед обезпечаването на надеждно покровителство и сигурност на извършваната търговия между българските земи и княжествата двамата братя приемат руско поданство. Както сам съобщава в едно писмо до Найдено Геров, Христо Георгиев става руски поданик през 1845 г.³⁸ Почти всички български търговци, заселени в чужбина, се принуждават да станат поданици на някоя от независимите държави в Европа и да търсят съдействието на нейните дипломатически служби в Дунавските княжества. Ръководени от уважение и вяра във величието, мощта и авторитета на Русия, двамата карловци приемат руско поданство и през следващите години установяват най-близки отношения с руските консули в Румъния. В началото на 50-те години Георгиеви се свързват с руския консул Соколов, за когото впоследствие признават: „Беше много добър за нас“ (т.е. за българите). Така се поставя началото на тяхното русофилство, което получава практическа изява през следващите десетилетия в усилията им да сътрудничат на освободителното движение.

Независимо от официалния статут на руски поданици Евлоги и Христо Георгиеви не прекъсват деловите си отношения с българските земи и съхраняват трайна любов към родината. Своя патриотизъм те обективно доказват чрез щедри дарения за строеж на училищни сгради, болници и църкви, чрез материална подкрепа на издатели, журналисти и студенти в чужбина.³⁹ След Освобождението руското поданство на Евлоги Георгиев е използвано от неговите политически противници като формален предлог за касиране на избора му за народен представител във Второто народно събрание. Обяснявайки в открито писмо от април 1880 г. на своите избиратели, че само

³⁷ В. Паскалева, цит. съч., с. 197.

³⁸ Архив на Найдено Геров, т. I, 1911, с. 264.

³⁹ Вж. тук, глава седма.

„обстоятелствата“ тогава са го заставили да стане чужд поданик, Евлоги Георгиев чистосърдечно декларира: „Аз съм българин и макар че съм бил 43 години във от България, всякога съм бил с български чувства и така и за-напред ще бъда... Не принадлежи мене да кажа тука, че ако и да съм живял далеко от Отееството си, за което сърцето ми непрестанно туптеше, аз съм си изпълнил длъжността като верен негов син и ако в пределите на моите сили съм направил нещо за него, това можете да оцените вие.“⁴⁰

До Кримската война братя Георгиеви изпъкват като предприемчиви стопански дейци и солидни търговци в посредничеството между българския и румънския пазар. Тяхното трайно установяване в княжествата в никакъв случай не означава, че те се разграничават от значимите национални проблеми на българския народ или че се отнасят с безразличие към съдбата на своите сънародници в България. Наистина данните за участието им в обществените прояви на българите в емиграция в този начален период са малко, но от тях личат подчертан интерес и стремеж за укрепване на българското народностно име. Търговската мрежа, създадена от фирмата, е широко използвана за транспортиране на отпечатани в Русия книги предимно с религиозна тематика. Особени грижи полагат Евлоги и Христо Георгиеви за разпространението на първите български вестници. В много техни писма от това време проличава стремежът им за набиране на абонати и спомоществователи на „Цариградски вестник“.⁴¹

Между основателя и пръв редактор на този вестник Иван Богоров и братя Георгиеви се води постоянна кореспонденция, която отразява най-важните моменти от финансирането, оформянето и пласирането на това начално периодично издание на български език. Богоров използва своите съграждани за разпространението на вестника между българите в Румъния и за събирането на абонамента.⁴² Той посвещава Евлоги и Христо Георгиеви и в трудностите по печатането, тъй като избухналата революция във Виена през 1848 г. му попречва да набави необходимите му букви на кирилица. В архива на двамата млади търговци е запазено и циркулярно писмо, адресирано до всички читатели на „Цариградски вестник“.⁴³

Така че увлечени от идеята за стопанско преуспяване, братя Георгиеви не се отдават на материален практицизъм и духовно обедняване. Още тогава те насърчават и подкрепят онези български младежи, които търсят възможност да завършат образованието си в чужбина. Така в едно писмо на Евлоги Георгиев от Карлово до брат му в румънската столица се съобщава за изпращането на двама младежи в Киев, единият от които ще учи на руски

⁴⁰ Ев. Георгиев, Към Г. Г. избирателите ми от Русенска губерния, 1880, Букурещ, с. 3. Вж. и обясненията на Евлоги Георгиев пред депутатите от Второто обикновено народно събрание, 5. IV. 1880 г.

⁴¹ БИА, ф. 7, а. е. 175, л. 5, 6, Писма на Ив. Богоров до Хр. Георгиев от 14. IX. 1848 и 28. VIII. 1849 г.

⁴² Пак там.

⁴³ Пак там, л. 3. Писмо на Богоров от 29. V. 1848 г.

държавни разноски, а другият ще се издържа от карловската община.⁴⁴ Христо Георгиев подпомага с пари Иван Богоров, за да завърши медицина в Париж. Във връзка с молбата си да получи известна сума Богоров изповядва на своя съгражданин: „От чисто сърце Ви казвам, като Вас приятел не намерих другаде, дето и да ходих.“⁴⁵ В отговор Хр. Георгиев го уверява, че не е променил приятелското си отношение към него, но по „причина на сегашните обстоятелства“ (Кримската война — б. м., Хр. Гл.) е предоставил твърде много заеми и не разполага със свободни пари. Въпреки това той изразява готовност да му изпрати в Париж 300-400 франка.⁴⁶

Успоредно със стабилизирането на фирмата се увеличава и авторитетът на Георгиеви като родолюбци и към тях все по-често се отнасят сънародници с молби за съдействие, помощ или просто съвет. Тяхното мнение по редица проблеми се възприема като авторитетно и меродавно. В писмо от май 1844 г. Иван Богоров, по това време учител в Стара Загора, моли Христо Георгиев да му съобщи как се посреща учебникът му по география, тъй като подготвя негово продължение.⁴⁷ Могат да се посочат още данни и сведения за обилната информация, която Георгиеви получават във връзка с условията, учебните предмети и таксите в различни училища и университети на Балканите и в Европа. Следователно с различните си обществени изяви до Кримската война Евлоги и Христо Георгиеви стават продължители на демократичните традиции в дейността на българската емиграция във Влашко през първите десетилетия на XIX век.⁴⁸

Положително в случая е и това, че при всяка подходяща възможност двамата братя изтъкват българския си произход и дават скромни, но постоянен пример на родолюбие пред своите сънародници в Румъния. Този факт нееднократно се подчертава и от Каравелов, който, критикувайки вредното увлечение на живеещите в княжествата български градинари, търговци и интелегенти да се гърчечат дори до Кримската война, пише: „Първият българин търговец, който е захванал да говори, че е българин, и който не се е срамувал от народността си и произхождението си, е бил покойният Христо Георгиев.“⁴⁹ Едва ли е необходимо да се коментира повече тази обективна оценка на бележития ни революционер, писател и журналист, който не споделя и многократно осъжда политическите концепции на братя Георгиеви, но уважава техния патриотизъм и усилията им за съхраняване на българския елемент в княжествата.

⁴⁴ Цв. Кристанов, Ив. Пенаков, Ст. Маслев, Д-р Иван Селимински, С., 1962, с. 168.

⁴⁵ БИА, ф. 7, а. е. 175, л. 8-9, Писмо на Ив. Богоров до Хр. Георгиев от 2. VIII. 1855 г.

⁴⁶ БИА, ф. 183, а. е. 118, л. 3, Писмо на Хр. Георгиев от 19. VIII. 1855.

⁴⁷ БИА, ф. 7, а. е. 175, л. 1, Писмо на Богоров от 10. V. 1844 г.

⁴⁸ К. Велики, Ролята на българската емиграция в Румъния за културното възраждане на българите през периода 1800-1840 г., Славянска филология, т. V, С., 1963, с. 180.

⁴⁹ В. Независимост, 11. VIII. 1873 г., с. 376.

Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност _____

ВТОРА ГЛАВА

ВЪЗХОДЪТ НА ЕДНА БЪЛГАРСКА ФИРМА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Трайното заселване на Евлоги и Христо Георгиеви в Румъния в началото на 40-те години на XIX в. открива нова страница в житейската им съдба. Посредническата търговия с български изделия увлича двамата карловци и те постепенно разширяват номенклатурата на стоки при покупко-продажбите. Впоследствие във връзка с променените стопански условия те внасят нови елементи в търговската си практика и извеждат дейността на фирмата на по-висока орбита. Наред с покупко-продажбите на Балканите, в Русия и в средноевропейските държави по течението на Дунав Георгиеви организират търговски обмен с гръцки фирми в Западна Европа. Увеличаването на печалбите ги подтиква към банкерство и наемане на мошии в княжествата, което далеч разширява сферата на икономическите им ангажименти. В крайна сметка Евлоги и Христо Георгиеви създават най-голямата българска фирма през Възраждането, с която в различна степен се свързват стотици производители, посредници, търговски агенти и потребители в България, Румъния и други страни. Това придава изключителна значимост на характера, обема и резултатите от цялостната дейност на фирмата като пример за генезиса на пазарно-капиталистическите отношения на Балканите и изисква нейното конкретно проучване.

1. ТЪРГОВИЯТА НА ФИРМАТА „ПУЛИЕВИ—ГЕОРГИЕВИ” В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ, НА БАЛКАНИТЕ И В ЗАПАДНА ЕВРОПА

Евлоги и Христо Георгиеви започват търговските си занимания с насърчението, моралната и материалната подкрепа на родствениците им Христо и Никола Пулиев, които по онова време са утвърдени търговци. Основател на тяхната фирма е баща им Тодор Пулиев, който още в началото на XIX в. търгува с изделията на карловските занаятчии и земеделци.¹ Той се ориентира към износ на ориз, гайтани и обработени кожи във Влашко и Молдова и изпраща големия си син да застъпва неговите интереси по Дунав, в Галац и Браила. Може да се предполага, че Тодор Пулиев е един от първите български доставчици на ориз, платна и преди в тези

¹ Хр. Гандев, Една търговска къща преди Освобождението, сп. Професионална мисъл, год. I, 1940, кн. 2, с. 41.

оживени румънски пристанища. В писмо от Галац до него в Карлово през март 1826 г. синът му Христо съобщава: „Освен нашия ориз (тук) няма друг.“²

През следващите години в търговията с княжествата се включват и другите синове на Тодор Пулиев, които окончателно заздравяват търговската мрежа на фирмата за покупка, транспорт и продажба на стоките. Тъкмо чрез тях племенниците им Евлоги и Христо придобиват най-важните практически навици в износа на български изделия, ориентират се в сложния курс на монетите в Османската империя и получават нагледна представа за ролята на стопанската информация при конкурентната борба. Смъртта на Тодор Пулиев не предизвиква сътресения, тъй като синовете му Христо и Никола продължават интензивната търговия на фирмата. Те установяват делови връзки със стотици занаятчии и селскостопански производители в Карлово и околността, в Пловдивско, а в търсене на стоки с ниски цени достигат до Банско, Самоков и Солун. В началото на 1839 г. Пулиеви привличат най-напред за свой съдружник Евлоги Георгиев, а впоследствие и брат му Христо. Така че съвсем млади двамата братя са приобщени към търговското поприще, на което показват изключително дарование и усет.

Синовете на Тодор Пулиев предлагат на Евлоги Георгиев да основат обща фирма, която да обедини капиталите им. На 1 януари 1839 г. тримата подписват договор за съвместна търговия с общ капитал 145 хиляди турски гроша, в който участието им е, както следва:

Христо Пулиев	„полага“	68 хиляди гроша ³
Никола Пулиев	“	50 “ “
Евлоги Георгиев	“	27 “ “

Съдружниците решават да разделят евентуалните печалби на три според размера на вложения капитал, а двата клона на фирмата — в Галац и в Букурещ — са възглавени съответно от Никола Пулиев и Евлоги Георгиев.⁴ В заключение тримата търговци поемат задължение да работят с „вярност и любов, без всяка неправда“. Така, ненавършил още 20 години, през март 1839 г. Евлоги Георгиев пристига в Букурещ и макар че се чувствал „аджамия“, както сам признава на Христо Попович от Свищов, започва да търгува. Още при първите си самостоятелни сделки той показва старание, находчивост и добра ориентация за пласирането

² Пак там, с. 42.

³ Български исторически архив (БИА), ф. 22, а. е. 794, л. 1, Договор за търговия между Никола и Христо Пулиеви и Евлоги Георгиев от 1. I. 1839 г.

⁴ Пак там, чл. 3 на договора.

на стоките и техните цени.⁵ Идеята за създаването на клона в най-големия румънски град се оказва много сполучлива и обезпечава изгодни печалби за основателите на фирмата. От запазените търговски тефтери се установява, че през цялата 1839 г. Евлоги Георгиев получава от Карлово ориз, гайтани и аби, различни видове кожи, мешини, гъон, коприна, розово масло.⁶

Прави впечатление, че по-голяма част от дейността на Пулиеви—Георгиеви е свързана с износа. Така през 1840 г. фирмата продава стоки за общо 500 хиляди гроша, от които в Румъния за 327 хиляди гроша.⁷ Затова в началото на 1841 г. в Букурещ е изпратен и Христо Георгиев, посветен междувременно в тънкостите на голямата търговия. Няколко месеца двамата братя работят заедно в румънската столица, след което Евлоги се заселва окончателно в Галац. През този период той непрекъснато информира Пулиеви в Карлово за осъществените продажби, цените на стоките и разносните по транспорта, отправя искания за нови стоки.⁸ Същевременно младият търговец се задължава да не задържа пари в себе си, които при подходяща възможност изпраща в Карлово, за да бъдат направени нови покупки. Така през ноември 1841 г. той съобщава на Христо Пулиев, че има „готови пари 20 000 гроша турски“, които неуспешно се опитал да им внесе през Цариград.⁹

Различната стопанска документация на фирмата — входящи и изходящи дневници, фактурна книга, дневник за длъжници и т. н., дава възможност да се установят и първите клиенти на братя Георгиеви. В повечето случаи това са занаятчии и дребни търговци, предимно българи, пръснати в по-големите селища на север от Дунав. Най-често се срещат имената на Димитър Събов — бакал, Павли абаджи, Димитър абаджи, Петър Божилов, Иван Неделкович, Георги Стефану, Васил Георгиу и мнозина още, на които са отбелязани само личните имена и професията.¹⁰ Евлоги и Христо Георгиеви продават български храни и занаятчийски изделия и на румънци, гърци и евреи.

Подемът на производителните сили, откриването на дунавските прис-

⁵ В. Паскалева, Две неизвестни търговски книги на Евлоги Георгиев от 1839 г., ИДА, т. 8, С., 1964, с. 200; Д. Косев, Вл. Дикулеску, В. Паскалева, За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (До Руско-турската война от 1877-1878 г.), сб. Българо-румънски връзки и отношения през вековете, т. I, С., 1965, с. 306.

⁶ В. Паскалева, Две неизвестни търговски книги..., с. 201 и сл.; същата, Архивният фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“ в архива на БАН за периода 1840-1878 г., Известия на научния архив, кн. III, С., 1966, с. 59.

⁷ Хр. Гандев, цит. съч., с. 42.

⁸ БИА, ф. 183, а. е. 28, л. 22, 25, Писмо на Евлоги Георгиев от Галац до Христо Т. Пулиев в Карлово от 4. VII. 1841 г.; Архив на БАН, ф. 34, оп. 1, а. е. 1, а. е. 2, а. е. 3, Катастих за вересии и фактури.

⁹ БИА, ф. 183, а. е. 28, Копирна книга на Пулиеви, писмо №71.

¹⁰ Архив на БАН, ф. 34, а. е. 1, л. 36-38; а. е. 3, л. 70 и сл.

танища, както и ограниченото турско присъствие в Дунавските княжества след Одринския мир от 1829 г. насърчават развитието на румънската индустрия. Същевременно някои особености на селското стопанство — недостиг на вълна, кожи и други суровини, допринасят за увеличението на българския износ във Влашко и Молдова.¹¹ Ето защо не е случайно, че търговският баланс на българските земи с Румъния е изцяло активен и износът от България за дълго време чувствително превишава вноса от север. В този смисъл ролята на посредниците между българските производители и румънския пазар, в това число и на фирмата на Пулиеве—Георгиеви, трябва да се оцени положително, тъй като подкрепят занаятчийското производство с експортна цел и заплащат на занаятчиите и селяните в брой.¹² До края на 40-те години търговската дейност на двамата братя се оживява и те установяват делови отношения с много търговци както в България, така и във Влашко и Молдова. Фирмата организира своя търговия на големите панаири у нас, посреднички на българските търговци в Цариград и Виена. Постепенно кръгът на покупко-продажбите им се разширява, а в края на 40-те години започват препродажбата на метали, захар и колониални стоки, внесени от Англия и Франция.¹³ Христо Тъпчилещов от турската столица и братя Гешови от Виена все по-често и в големи количества им препращат европейски стоки за пласиране във Влашко и в българските земи.

Същевременно двамата братя редовно кореспондират помежду си и с Пулиеве в родния град. Съдружниците взаимно се информират за положението на пазара от двете страни на Дунав, за търсенето и предлагането на стоките и своевременно използват всяко благоприятно за тях колебание на цените. В работата на фирмата трайно се установява практиката Евлоги и Христо Георгиеви да отправят поръчки от Букурещ и Галац, които Пулиеве изпълняват. Така само през септември 1845 г. Христо Георгиев поръчва 30 хиляди оки самоковско желязо, 300 чувала ориз, восък и други стоки, като изпраща за купуването им 52 хиляди гроша и подготвя 20 хиляди гроша за допълнителна поръчка.¹⁴ При по-едри сделки фирмата си служи с чекове и така избягва опасното пренасяне на големи суми на далечни разстояния. Обикновено закупените стоки се препращат от Карлово чрез Свищов или Русе. В тези градове фирмата разполага със свои комисионери, които се грижат за съхраняването на стоките, изплащането на митата и транспортирането им във Влашко. Едни от най-често използваните посредници са търговските къщи на Христо Попов и на Борис

¹¹ D. Cohen, Les relations commerciales entre les Principautés roumaines et les terres bulgares au cours des années 40-70 du XIXe siècle, *Bulgarian Historical Review*, 3, 1974, p. 71.

¹² Хр. Гандев, цит. съч., с. 43.

¹³ БИА, ф. 7, а. е. 4, л. 5; В. Паскалева, Архивният фонд..., с. 60-61.

¹⁴ БИА, ф. 183, а. е. 7, л. 12, л. 13.

Ненович в Свищов¹⁵ и братя Петкови в Русе.¹⁶ Фирмата поддържа и свои търговски агенти в Зимнич и други румънски градове по Дунав, които от своя страна улесняват пласмента, събират вземанията от длъжници и ритмично информират братя Георгиеви за промените на местните пазари.

Един поглед върху экспортната листа на фирмата до Кримската война показва, че първо място в нея заема търговията с ориз. Почти всекидневно братя Георгиеви изискват изпращането на 200-300 и повече чувала ориз, които Пулиевци събират от пазарджишките и пловдивските села. Така в писмо от 20. II. 1853 г. Хр. Георгиев съобщава на брат си в Карлово, че разполага със 722 чувала ориз в Букурещ, 294 в Свищов и поръчва още 200 чувала, които възнамерява да пласира в Одеса.¹⁷ Съществен момент в работата на фирмата заемат усилията да се купуват стоки на ниски цени, поради което Пулиевци или техни агенти се насочват към районите, където обикновено се произвеждат в големи количества. С тази цел те се снабдяват с желязо от Самоков, с каплами и кожухарски стоки от Стара Загора, с памук от Серес, спестявайки разходите за посредници.¹⁸

В този начален период в стопанската дейност на фирмата важно значение заемат приготвянията за Узунджовския панаир. Далеч преди откриването на панаира съдружниците решават какво ще купят и на каква стойност.¹⁹ Това голямо стопанско средище те използват като най-точен ориентир за тенденциите в търговията, движението на цените и намеренията на конкуренцията. Ето защо през септември 1853 г. Христо Георгиев препоръчва на роднините си в Карлово: „Като се отвори панаирът, без забава да ми явите по пощата за всичко как тича (протича — б. м., Хр. Гл.), като бележите и за букурещките кожухари как отваждат с продажбите, и на свършването на панаира пак за всичко да ми явите подробно каквото сте извършили.“²⁰ В същото писмо той съобщава за изпращането на 27 хиляди гроша с обещание в най-близко време да ги снабди с допълнителни средства.

Братя Георгиеви не се задоволяват единствено с констатации относно стопанската конюнктура в България и поръчките за стоки, а сами предприемат пътувания до родния град, за да уредят спорни въпроси, да уравнят балансите си с Пулиевци, да се запознаят със състоянието на посевите и реколтата. Най-често Евлоги и Христо пътуват до Карлово в началните години от съществуването на фирмата, когато комисионерската мрежа не е добре организирана и се налага те да освобождават стоки от митниците,

¹⁵ Архив БАН, ф. 34, а. е. 347, л. 5; БИА, ф. 183, а. е. 6, л. 49.

¹⁶ БИА, ф. 183, а. е. 7, л. 34.

¹⁷ Архив БАН, ф. 34, а. е. 347, Копирна книга на Хр. Георгиев за 1853 г.

¹⁸ БИА, ф. 183, а. е. 6, л. 286-292.

¹⁹ Откриването на панаира в Узунджово е обикновено през втората половина на септември.

²⁰ БИА, ф. 183, а. е. 7, л. 110, Писмо на Хр. Георгиев от 4. IX. 1853 г.

да организират транспорта на пратките, да уточняват покупки и продажби. По-късно увеличените задължения на двамата млади търговци изискват тяхното постоянно присъствие в канторите и те разреждат пътуванията си до родния град. Все пак общите търговски дела с Пулиеви налагат през 1846 г. Христо Георгиев да посети Карлово, където поръчва големи количества стоки.²¹ Пак със същата цел пътувания през 1848 и 1853 г. до България предприема и брат му.²²

В тези начални години от своята стопанска дейност Евлоги и Христо Георгиеви се отличават с добър усет, находчивост и лоялност в отношенията с други фирми, посредници и производители. Тези качества ги правят желани търговски сътрудници както на български, така и на чужди кантори. С увеличението на капитала на фирмата ролята на посредници при търговията с европейски стоки вече не удовлетворява Георгиеви, тъй като преценяват изгодата от непосредствения контакт с европейските пазари, при което се спестяват твърде много средства за посредници и агенти. Авторитетът, с който се ползват на Балканите, ги улеснява в това ново за тях начинание. От началото на 50-те години започва продължителното делово сътрудничество на братя Георгиеви с гръцката фирма на Теолого в Манчестър. През есента на 1851 г. този търговец открива своя кантора в Галац и за неин управител назначава пловдивчанина Димитър Божин.²³ Последният препоръчва своите сънародници братя Георгиеви на патрона си в Манчестър и им предлага от негово име да търгуват съвместно с английски изделия. В отговор на това предложение Христо Георгиев отговаря положително: „Мога с удоволствие да Ви служа като ваш представител тук и да представлявам интересите Ви в нашия град.“²⁴

Действително братя Георгиеви започват съвместна търговия с П. Теолого на съдружническа сметка. Макар че разполага със своя кантора в Галац, той използва фирмата на двамата братя, за да пласира повече стоки в долнодунавските земи. Прекарали едно десетилетие във Влашко и Молдова, те са добре ориентирани в особеностите на местния пазар и са от голяма полза за гръцкия търговец. Теолого разчита на Евлоги и Христо Георгиеви, които след точна преценка на вкусовете и предпочитанията на купувачите, цените и конкуренцията му изпращат конкретни поръчки за стоки, които той изпълнява в Манчестър. С други думи, двамата български търговци грижливо преценяват възможностите за най-сигурна печалба и в зависимост от условията определят поръчките за английски стоки.²⁵

²¹ Пак там, ф. 7, а. е. 33, л. 3-6.

²² Пак там, а. е. 3, л. 3.

²³ Пак там, а. е. 6, л. 6.

²⁴ Архив БАН, ф. 34, а. е. 345, Писмо на Хр. Георгиев от 3. XII. 1851 г.

²⁵ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 26, л. 147.

По това време на Балканите най-много се търсят английска прежда, платове, метали, захар, подправки и първите успешни продажби в княжествата насърчават и двете страни да разширят общата търговия. По този повод Теолого предлага на Георгиеви да основат „сдружество за колониални стоки в Букурещ“, което означава Христо Георгиев да поеме продажбата на английски стоки за обща сметка в румънската столица.²⁶ Евлоги Георгиев одобрява тази идея и през следващите години брат му осъществява значителна търговия с манчестърската фирма. Той дори води самостоятелна кореспонденция на гръцки език с Теолого.²⁷ Постепенно Евлоги и Христо Георгиеви стават активните фигури в сдружието и инициативата преминава окончателно у тях не само поради придобиването на практически опит и умението да предприемат разумен риск в покупко-продажбите, но поради чувствителното нарастване на собствените им капитали. Направената от съдружниците равносметка за наличните средства до началото на 1852 г. сочи 1355 хил. гроша общ капитал, разпределен така:²⁸

Христо Т. Пулиев —	445 386 гроша
Никола Т. Пулиев —	222 482 "
Евлоги и Христо Георгиеви —	613 671 "
Стефан Василев —	42 390 "
Иван Т. Пулиев —	30 785 "

Следователно за 13 години от създаването на фирмата съдружниците увеличават десет пъти първоначалния капитал, а вложените на името на Евлоги Георгиев средства нарастват повече от 22 пъти. Вероятно това чувствително увеличение отразява значимата роля на Георгиеви във фирмата и постъпилите печалби от самостоятелната им търговия.

Организирането на интензивен търговски обмен между братя Георгиеви и чужди фирми от Западна Европа съвпада с началото на Кримската война. Усложняването на политическите събития на Балканите, както и военните действия по-късно затрудняват сериозно външнотърговската дейност на долнодунавските страни. Независимо от това Георгиеви не прекъсват търговията с Манчестър, Лондон, Марсилия, Генуа и други пристанищни градове, при все че започналата война нарушава редовния транспорт до турската столица и Дунав.²⁹ Собствениците на товарни кораби увеличават превозните такси двойно и по такъв начин допълнително

²⁶ Пак там, л. 158-159.

²⁷ Пак там, л. 161 и много други писма.

²⁸ Архив БАН, ф. 34, а. е. 26, Книга на Христо и Никола Пулиев, №5.

²⁹ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 67.

оскъпяват стоките, което дава повод на Евлоги Георгиев да забележи на брат си, че с „твърде тежки разноски идват стоките европейски“³⁰.

Развитието на военните действия поставя на сериозно изпитание деловите качества на двамата братя. През март 1854 г. руските войски преминават Дунав и навлизат в североизточните български земи. Въпреки че се нарушава нормалният транспорт на стоките, Евлоги и Христо Георгиеви споделят голямата радост на своите сънародници, породена от надеждата за окончателно отхвърляне на османското владичество в България.³¹ Тъй като дунавското устие попада в контрола на руските власти, чрез консулството си в Галац те забраняват износа на храни. Това нареждане предизвиква мнозина търговци, между които Евлоги и Христо Георгиеви, да помолят руските консулски органи чрез княз Горчаков за закрила на техните интереси, тъй като в Свищов, Русе и Цариград са останали техни стоки.³² Впоследствие двамата карловци неколkokратно използват правата си на руски поданици и търсят съдействието на руските дипломати на Балканите за решаване на спорни въпроси с чужди търговци, както и за събиране на плащания от длъжници в Османската империя.

Активните военни действия принуждават братя Георгиеви да търсят възможност за транспортирането на европейските стоки по суша през Виена. Евлоги препоръчва на Теолого да изпраща товарите с кораб до Триест, след което да се транспортират по суша и по течението на Дунав да достигат до Букурещ и Галац. Мисли се и за ползването на друг път — през Хамбург и Виена, като Христо Георгиев уговаря братя Гешови да поемат срещу заплащане грижата за нормалното препращане на стоките им.³³ Така че въпреки трудностите от транспортен характер Георгиеви продължават търговията с европейски изделия.

Големи печалби осигурява на фирмата продажбата на манифактурни стоки, тъй като вследствие на войната цените им в Англия спадат със 7-8%.³⁴ Това обстоятелство окуражава Георгиеви и те поръчват и реализират големи количества манифактура. Така само през октомври 1855 г. Теолого изпраща за обща сметка 4000 пакета прежда, като не прекъсват усилията по намирането на най-сигурния и евтин начин за транспортиране. Известна илюстрация за мащабите и асортимента на тяхната търговия представлява едно писмо на Хр. Георгиев до П. Теолого в Манчестър от 9 април 1855 г., в което се казва: „Моля Ви поръчката за прежда не я заба-

³⁰ Пак там, л. 86.

³¹ Вж. третата глава на настоящия труд.

³² БИА, ф. 7, а. е. 33, л. 17-18, Молба на Хр. Георгиев от 11. XII. 1853 г. до руското генерално консулство в Букурещ и списък на стоки.

³³ Хр. Глушков, Търговските връзки на фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви“ с Англия, Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, т. X, кн. 2, 1973, с. 93.

³⁴ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 119.

вляте много, освен ако предвиждате да я купите по-евтино. Калаят пристигна в Гюргево, но трудно ще се продаде, тъй като пристигна късно. От Виена няма съобщение дали захарта е получена. От Цариград нашите ми съобщават, че корабът със захарта не е пристигнал още.”³⁵

В друго писмо той пише на съдружника си в Англия: „Изглежда, че цените на преждата са още високи и затова не сте могли да изпълните поръчката ми. Ако купите, не я изпращайте през Цариград, а я разделете наполовина, т.е. половината през Цариград, половината през Виена.”³⁶ Така наред с преждата, различни видове памучни платове и захарта Георгиеви пласират за обща сметка с Теолого кафе, желязо, ламарина, ром и други стоки. В крайна сметка войната от 1853-1856 г. на Балканите затруднява, но не прекъсва търговския обмен, който Евлоги и Христо Георгиеви поддържат с установените в Западна Европа гръцки фирми.

От друга страна, войната създава благоприятни условия за големи печалби, особено при снабдяването на воюващите страни, от което Георгиеви се възползват активно. Примирието ги заварва със значителни количества храни и животни, предназначени за съюзническите войски.³⁷ Много добра цена получават и храните от долнодунавските земи в Англия, които те експортират. Отбелязвайки този факт в писмо до брат си, Евлоги констатира: „Епоха добра беше тази година (1855 — б. м., Хр. Гл.) за печалби, но трябваше дерзост.”³⁸ А Христо Георгиев от своя страна признава, че 1852 до 1857 г. са „жаровити“ години за фирмата им.³⁹ Изобщо от Кримската война Георгиеви натрупват солиден опит и заздравяват международните си стопански връзки.

След Кримската война започва нов период в цялостната дейност на фирмата, свързан с изменения в характера, мащабите и методите в нейната организация, които могат да се проследят в няколко направления. Най-напред заслужава да се отбележи променената номенклатура на стоките, с които Георгиеви търгуват през 50-те-70-те години на XIX в. След войната във Влашко и Молдова се осъществяват важни стопански, политически и социални преобразования, които засягат и търговската сфера.⁴⁰ Неслучайно Хр. Георгиев все по-често се оплаква на Пулиев, че изпращаните от тях аби, гайтани и кожухария трудно се пласират на румънския пазар, и настоява да не търгуват повече с тези стоки.⁴¹ Съдружниците своевременно се ориентират в променената обстановка и по предложение на Евлоги

³⁵ Архив БАН, ф. 34, а. е. 348, л. 677.

³⁶ Пак там, л. 1003. Вж. и В. Паскалева, Архивният фонд..., с. 67.

³⁷ Пак там, а. е. 352, л. 452 и л. 506.

³⁸ БИА, ф. 7, а. е. 10, л. 93.

³⁹ Архив БАН, ф. 34, а. е. 682, л. 9, Писмо на Хр. Георгиев до Евлоги Георгиев от 29. XII. 1860 г.

⁴⁰ История Румънии нового и новейшего времени, ред. В. Н. Виноградов, М., 1964, с. 42 и сл.

⁴¹ Хр. Гандев, цит. съч., с. 44.

Георгиев се заема с продажба на колониални стоки. От Галац той известява брат си за тези намерения в началото на 1859 г.: „Аз с последното си (писмо — б. м., Хр. Гл.) исках да ви кажа някак, че се намирам в мнение да наченем да донасяме редовно колониални стоки по малко и от тях да продаваме тук и в Букурещ, дето сиреч намираме по-голяма сметка, и после постепенно, ако ни се види износно, да умножим тези работи.“⁴²

Действително след Кримската война Георгиеви се свързват с големи фирми в Западна Европа и организират ритмична търговия с тях. Известно е, че в големите индустриални и търговски центрове на Англия, Франция и Италия са организирани значителни гръцки колонии, които проявяват подчертан интерес към балканската търговия. С представители на тези фирми братя Георгиеви започват търговски обмен в навечерието и по време на войната, който се задълбочава през следващите години. Така че търговията с колониални стоки, манифактура, зърнени храни и суровини изпква като основно перо в дейността на фирмата, докато занаятчийските изделия, получавани от българските земи, само за няколко години са сведени до нищожни количества.

Широкото нахлуване на европейски фабрични изделия в Османската империя през 50-те-60-те години налага своевременна преориентация на българските търговци, изисква повече гъвкавост и точна информация. На тази основа се появяват сериозни недоразумения между братя Георгиеви и роднините им в Карлово, които отразяват различията в стопанския им манталитет. Пулиев не могат да вървят в крак с големите мащаби на търговията, която фирмата подема по инициатива на Евлоги и Христо, трудно се ориентират в новата обстановка, пропускат срокове, бавят поръчки и с това, естествено, настройват племенниците срещу себе си. От Галац и Букурещ пристигат в Карлово едно след друго писма, изпълнени с недоволство, с упреци и наставления до възрастния Никола Пулиев⁴³ и останалите роднини „да вардят хубаво интересите“ на фирмата и да проявяват повече старание и съобразителност. В писмо до него Евлоги Георгиев настоява: „Постарайте се и дайте доказателство, че вие вършите работа, извадете ме вече от съмнението ми, че вие сте с първата си система, която докача интересите ни и с която човек при днешните обстоятелства може да достигне до зло положение.“⁴⁴

Братя Георгиеви се дразнят от мудността на Пулиев, упрекват ги, че не пътуват лично до най-важните пазарни центрове в България, а се задоволяват с писането на писма и изпускат благоприятните условия, че не им

⁴² БИА, ф. 7, а. е. 14, л. 2, Писмо на Хр. Георгиев от 2. I. 1859 г.

⁴³ През 1851 г. Христо Т. Пулиев бил убит от турци по време на търговско пътуване в с. Граф Игнатиево, Пловдивско. Вж. С. Велев, Златна книга на дарителите за народна просвета, кн. I, Пловдив, 1907, с. 227.

⁴⁴ БИА, ф. 183, а. е. 6, л. 239, Писмо на Евл. Георгиев от 14. III. 1859 г.

съобщават подробно и точно за намеренията на конкурентите, за наличните си пари и текущите сметки. Пулиеви са лишени от възможности за бърза ориентация и точна пресметливост, а и изобщо със закъснение оценяват обществените промени у нас след Кримската война. Въпреки това Георгиеви се задоволяват единствено с подканяния, съвети и заплахи, че е време да „склучат всичките сметки“, т.е. да прекъснат съдружеската търговия с тях, без обаче да реализират практически това намерение.

Енергията, трудолюбието и находчивостта, с която Евлоги и Христо Георгиеви търгуват през този период, не намират отговор у Пулиеви, които продължават да се задоволяват с възможните печалби и не търсят оптималните варианти. Пулиеви са стопански дейци „с друг менталитет и друго обществено положение в България — отбелязва проф. Хр. Гандев, — хора тежки, чорбаджии, възпитани в турски дух на достойнство. Въпреки протестите на Христо Георгиев Пулиеви купуват имоти, загубват от едно скотовъдно предприятие, опитват неуспешно търговия със зърнени храни, раздават заеми на едри и дребни търговци, на учители, на общини за строеж на църкви и училища, т.е. водят една чорбаджийска социална политика на престиж, влияние и стопанско подпомагане на населението.“⁴⁵ Това обстоятелство принуждава братя Георгиеви да гледат на търговията чрез роднините в Карлово като на второстепенно, а не централно направление във фирмата, каквато тя е до Кримската война. Но и в следващите години те не прекъсват стопанските контакти помежду си и чак до смъртта на Никола Пулиев получават от него ориз, кожи, анасон, восък и други стоки, закупени от Хасковско, Пазарджишко, Пловдивско и Сливенско.⁴⁶

Към новите тенденции в развитието на фирмата спада и банкерската и мошиерската дейност, с която Евлоги и Христо Георгиеви се ангажират след Кримската война. Причини от различен стопански и юридически характер, които допълнително ще изясним, насърчават двамата български търговци към закупуване, наемане и експлоатация на мошии в Румъния, както и към парични заеми с лихва, камбиални сделки и полични операции, които в отделни години се оказват много печеливши.⁴⁷ Натрупаният опит чрез търговия и точната ориентация при променената стопанска обстановка на Балканите утвърждават окончателно пазарно-капиталистическите методи в дейността на братя Георгиеви. Далеч по-настойчиво, отколкото преди, през третата четвърт на XIX в. те проявяват стремеж да вложат най-изгодно своя капитал, да ограничават недоходните му престои в длъжници, съдружници и други търговци. В този смисъл обвиненията

⁴⁵ Хр. Гандев, цит. съч., с. 45.

⁴⁶ БИА, ф. 183, а. е. 6, л. 278-279.

⁴⁷ Д. Коен, Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви“ в българските земи до Освобождението, сп. Исторически преглед, 1975, кн. 6, с. 63 и сл.

им към Пулиев, че купуват скъпи и недоброкачествени стоки, че не използват времето за най-евтини покупки, не са случайни. Желанието да се печели ръководи усилията на Евлоги и Христо Георгиеви на стопанското поприще, определя отношението им към производители, посредници и купувачи. С тази мисъл те внушават на роднините в Карлово най-елементарните стопански правила, които преди години са учили от самите тях: „Гледайте да прехващате пари и всичко навреме и чинно да се свърши, не отлагайте работите от ден на ден и не ги оставяйте да се вършат сами и да държите сметка за монетите, за да видите какво ще дадете и какво ще вземете.“⁴⁸

Пазарният характер на осъществяваната от тях стопанска дейност може да се проследи и в усилията им да отстояват интересите си. Така през 1859 г. възниква спор между Евлоги Георгиев и Христо Тъпчилещов, български търговец в Цариград, относно иска на последния да му бъдат изплатени лихви за негови парични средства, съхранявани от фирмата в Галац. В отговор Евлоги Георгиев възразява по следния начин: „Прегледванието Ви за лихвите, които искате от мене, твърде много ме докачи на честолубието. Имал съм и имам сметки и с лондрези, и с виенези (т.е. търговци от Лондон и Виена — б. м., Хр. Гл.), но такива като Вашите не ми се случиха. Кога минуват наши пари у вас и стоят, лихви не плащате, а кога минуват ваши пари у нас, макар и незначителни количества да са, търсите лихви...“⁴⁹

Този протест на българския търговец пред неговия сънародник е твърде показателен за естеството на търговските операции, които двете фирми осъществяват. Активизиран от изискванията на модерната търговия, Тъпчилещов настоява свободните капитали да се влагат отново в обращение или да получат съответната лихва, игнорирайки приятелските отношения помежду им. Посочените примери, както и други подобни случаи в тяхната ежедневна практика приучват Евлоги и Христо Георгиеви на пресметливост, находчивост и стопански усет, тъй че да се ориентират към такива търговски сделки и банкови операции, които са свързани с разумен риск и сигурност в печалбите. Изобщо след Кримската война елементите на предприемчивост и организация в типично буржоазен стил намират многопосочна реализация в работата на фирмата.

Знае се, че Кримската война превръща днешните български земи, както и двете княжества на север от Дунав в снабдителна база не само за войските от антируската коалиция, но и на много страни в Западна Европа. Находчиви гръцки търговци, които с десетки населяват големите европейски градове, организират свои фирми и клонове в турската сто-

⁴⁸ БИА, ф. 183, а. е. 6, л. 269, Писмо на Евл. Георгиев от 28. VII. 1860 г.

⁴⁹ Пак там, ф. 6, л. 750.

лица и Румъния, чрез които изнасят долнодунавските храни. По такъв път балканските пазари се обвързват с двете най-големи житни борси в Европа — Лондон и Марсилия. В резултат на тази зависимост цените на добруджанското и влашкото жито, царевича, рапица и ечемик, изобщо на всички храни, които европейските държави търсят след Кримската война, непосредствено зависят от световните цени. Всяко колебание на цените в Марсилия и особено в Лондон веднага се отразява при продажбите в Галац, Браила и Букурещ. Това изисква бърза, точна и пълна информация за продажбите и цените в Европа, каквато братя Георгиеви постоянно търсят.⁵⁰

През 60-те и 70-те години зависимостта на румънския пазар от западноевропейските борси се засилва и всяка по-голяма покупко-продажба на храни се преценява с оглед реализирането ѝ в Лондон и Марсилия. Като търговци на едро Евлоги и Христо Георгиеви не предприемат продажби на храни нито в Румъния, нито в Европа, без да са осведомени за реколтата, посевите, качествата и запасите от житни култури в най-големите страни — производители и консуматори.⁵¹ Два фактора освен качеството определят цените на зърнените храни на Балканите тогава — търсенето в Западна Европа и превозната такса. Като преуспяващи търговци братя Георгиеви умело се ориентират при промяната в пазарната обстановка, преценяват трезво условията, качествата на храните и колебанията на цените. Ролята на телеграфните известия от Европа става изключително важна, като по повод честите колебания на цените на зърнените храни Евлоги пише на брат си: „Пиацата ни върху храната до такава степен играй, дето никой нищо не може да предвиди. Телеграфът я съживява и телеграфът я умъртвява.“⁵² Дълбоко съдържание има и в други негови думи за колебанията на цените: „Стани пророк, за да станеш богат.“⁵³

Въпреки трудните транспортни проблеми търговията със зърнени храни остава важен момент от дейността на Георгиеви и те организират системния им експорт в Западна Европа. Много подходяща за търговия с храни е 1866 г., тъй като тогава почти всички западноевропейски държави изпитват нужда от внос. Вследствие на гражданската война в САЩ цените на житото и царевича на европейските борси се повишават чувствително. Това обстоятелство раздвижва и балканските търговци: „Вчера имаше

⁵⁰ Евлоги и Христо Георгиеви почти всекидневно си разменят писма, телеграми и съобщения за промени в цените и паричните курсове по борсите във Влашко и Европа. Ето какво четем в едно писмо на Евлоги от 1866 г.: „Аз каквото узнавам, че става тук (Галац — б. м., Хр. Гл.) и каквито известия приемам от Европа, ще Ви ги предавам редовно и така, като имате предвид различните сведения, пресмятайте.“ — БИА, ф. 7. а. е. 22, л. 146.

⁵¹ Пак там, а. е. 21, л. 315, 316; а. е. 22, л. 222, 224, 235.

⁵² Пак там, а. е. 12, л. 86.

⁵³ Пак там, а. е. 22, л. 218.

тук от Лондон депеши — четем в писмо на Евлоги от Галац, — че цените на храните се подобрили и вследствие на това пиацата ни взе по-живо движение.“ Няколко дни преди това той обръща внимание на брат си, че „в Браила колкото жита слязат, все се продават. Пишат ми, че свищовските жита добре се продали по 266 гроша, а преди месец струваха 245-250 гр. Много добра беше тази година с житата и ечемиците, но изискваше кураж и бързина.“⁵⁴

Окуражена от печалбите, фирмата мобилизира средства и агенти за закупуване на храни, които да бъдат пласирани през пролетта на 1867 г., т.е. след размразяването на Дунав. В това отношение внимание заслужават усилията на големия свищовски търговец Атанас Каракашев, чрез когото Георгиеви се снабдяват с храни от българските земи. Последният изкупува храни от цяла Северна България, за да ги достави в пристанищата на Галац и Браила.⁵⁵ През 60-те години, когато цената на суровия памук в Англия се повишава, Георгиеви организират продажбата му в Лондон, като се снабдяват с памук от Серес.⁵⁶ Чрез Пулиеви продължават търговията с ориз и храни, участват на панаира в Узунджово и не прекъсват връзките си с търговци от Русе, Свищов, Тутракан и Варна.⁵⁷

Следователно чрез търговския обмен на тази фирма може да се установи как постепенно стопанството на долнодунавските страни през третата четвърт на XIX в., след като се обвързва с пазарите на най-развитите страни в Европа, придобива във все по-значителна степен стоков характер, пригажда се все по-успешно към изискванията на модерната търговия. В потвърждение на тази констатация бихме могли да посочим примери от разменената между двамата братя кореспонденция. „Англия много е наострила (употребено в смисъл вдигнала) цените на житата — пише Евлоги Георгиев през 1866 г., — но някои се страхуват да не спаднат, когато наченат да пристигат товаренията от Русия, Дунава и Румелия.“⁵⁸ През следващата година пак той отбелязва: „От Лондон пишат, надежда за подобрене на храните остава, ако се повреди реколтата в Европа, особено в Англия и Северна Франция.“⁵⁹ Подобни примери биха могли да се извлекат от почти всяко писмо, адресирано до един от двамата собственици на фирмата в Румъния. В случая освен пълната зависимост на румънския житен пазар от борсите в Лондон и Марсилия от съществено значение за нас е фактът, че братя Георгиеви търгуват в Западна Европа не само с храни, произведени в техните мошии във Влашко, но и с големи количества

⁵⁴ Пак там, а. е. 21, л. 343.

⁵⁵ Пак там, а. е. 21, л. 114; а. е. 22, л. 89, 353, 450; а. е. 23, л. 146, 155.

⁵⁶ Пак там, а. е. 15, л. 12.

⁵⁷ Хр. Глушков, цит. съч., с. 100-101.

⁵⁸ БИА, ф. 7, а. е. 21, л. 315.

⁵⁹ БИА, ф. 7, а. е. 22, л. 218.

храни, закупени из българските земи.

Активни, целенасочени и енергични, Евлоги и Христо Георгиеви разширяват географския обхват на своята стопанска дейност и през 50-те-60-те години на XIX в. окончателно излизат от ограничените рамки на балканската търговия. Започнатото икономическо сътрудничество с гръцки фирми впоследствие прераства в посредническа и самостоятелна търговия на фирмата с държавите в Западна Европа. Сложният механизъм по проучването, закупуването, транспорта и реализацията на стоките в двете посоки, заплащането на мита, комисиони, отчитането на печалбите, загубите и разходите изисква допълнителни усилия и парични средства. Обикновено братя Георгиеви проучват грижливо търсенето и предлагането на румънския пазар, след което правят поръчки, като определят допустимите цени, а след получаването на стоките поемат грижата и за тяхното пласиране. По този път най-често в Галац и Браила се получават от Западна Европа метали, колониални стоки, преди и памучни тъкани, кафе, ориз, химикали и т. н. От своя страна фирмата изпраща в Англия, Франция и по-рядко в Италия зърнени храни, рапица, розово масло, като представителите на свързаните с нея търговски къщи получават комисиони за тяхната разпродажба.⁶⁰

Като правило братя Георгиеви правят поръчки за доставка на стоки единствено тогава, когато условията за печалба са налице. Всяко колебание на цените се отразява на поръчките дори и когато са предварително уговорени. Научил през февруари 1858 г., че цените в Манчестър се повишават с 5%, Христо Георгиев телеграфира да се изпълни само половината от поръчката му.⁶¹ Друг път Евлоги предупреждава: „Аз ще поръчам и друга прежда, но ще пиша да извършат поръчението ми, ако цените спаднат още.“⁶²

Определен интерес за нашето изследване представлява съвместната търговия на Георгиеви с фирмата на П. Теолого с манифактурни и колониални стоки след Кримската война. Продължава утвърдената практика манчестърският търговец да изпълнява направените от двамата братя поръчки и само през май 1857 г. те получават в Букурещ и Галац 40 варела ром, 445 железни шини, 50 чувала кафе, 780 пакета прежда, тонове желязо.⁶³ Обикновено паричните отношения с Теолого урежда Христо Георгиев, който има открита сметка в Манчестър, води кореспонденцията с гръцката фирма и уравнява балансите. Това, разбира се, не означава, че Евлоги Георгиев е изолиран от контактите с чуждите фирми. Той е по-

⁶⁰ В. Паскалева, Архивният фонд..., с. 66-68.

⁶¹ БИА, ф. 7, а. е. 13, л. 22.

⁶² Пак там, а. е. 22, л. 274.

⁶³ Пак там, а. е. 12, л. 88 и 97.

предпазлив и понякога дори контролира инициативите на брат си. През 1859 г. той го осведомява, че внасянията му в Манчестър ще допълни с още 2000 лири стерлинги, но настоява да бъде информиран за общите сделки с Теолого.⁶⁴

Стопанските връзки между двете фирми се развиват много успешно в края на 50-те години. В писмо до П. Теолого Христо Георгиев пише: „Благодаря Ви, че сте положили грижи за мене, като ме включихте в печалбата на стоките, които бяхме взели за Ваша сметка. Аз не бях в състояние да участвам в тях. Така се надявам, че добрите отношения ще продължат да съществуват.“⁶⁵ През 60-те години обаче съвместната търговия е постепенно ограничена и Евлоги и Христо Георгиеви продължават пласирането на английски изделия на Балканите за своя сметка. Те конкретно определят вида, качеството и количеството на необходимите им стоки, както и пределите на цените, по които да бъдат закупени. Прекъсването на търговията на съдружнически начала очевидно става по настояване на Георгиеви, които търсят възможност да търгуват самостоятелно, и Теолого се оказва само комисионер за тяхната фирма на английския пазар.

Тази промяна в отношенията им не попречва да бъдат реализирани търговски операции с голяма стойност. Само през юни 1862 г. Евлоги Георгиев получава от Манчестър 400 чувала ориз, 1021 връзки железни обръчи, 65 каси тенекия, 120 пакета прежда и до май същата година вече дължи на Теолого 2500 лири. През 1864 г. от Галац са направени големи поръчки за 5000 пакета прежда, 520 варела захар, големи количества ламарина, кафе, желязо.⁶⁶ Подобни поръчки от голям мащаб не били рядко явление в съвместната работа на двете фирми, които в продължение на две десетилетия взаимно се улесняват в търговията, обезпечават си печеливши сделки. Освен с Теолого Евлоги и Христо Георгиеви търгуват на английския пазар и чрез фирмата Василиу. Тази голяма марсилска фирма предлага през 1863 г. на Георгиеви услугите на своя клон в Лондон.⁶⁷ Известно време това предложение остава без конкретна реализация, но М. Василиу проявява упорство и няколко пъти напомня на Георгиеви за себе си, вследствие на което през 1864 г. от Галац е направена и първата поръчка. По-късно Христо Георгиев осъществява чрез клона на тази фирма интензивна банкерска дейност — размяна на чекове, купуване на валута и полици.⁶⁸

Подобен характер има съвместната търговия на Георгиеви в Англия и

⁶⁴ Пак там, а. е. 14, л. 54.

⁶⁵ Архив БАН, ф. 34, а. е. 365, л. 82.

⁶⁶ Хр. Глушков, цит. съч., с. 94-95.

⁶⁷ БИА, ф. 7, а. е. 18, л. 132.

⁶⁸ Д. Косев, Вл. Дикунеску, В. Паскалева, цит. съч., с. 341.

чрез крупната фирма на Мавро Валиери в Марсилия и Лондон. Последният пласира изпратените от двамата карловци храни и осъществява чрез тях различни банкерски операции. Така при по-значителни покупки Георгиеви прибегват до неговите услуги за кредитиране и през 1871 г. получават за срок от три месеца 9000 лири.⁶⁹ Разбира се, това финансиране не става безвъзмездно — при всяка сделка Валиери получава определена лихва. Възможностите, които Англия предлага за доходна търговия в средата на XIX в., привличат в нейните градове неколцина български търговци. През 1865 г. в Манчестър откриват своя кантора братя Гешови, които са представени от Евстрати Гешов. Успехът на неговата търговска дейност в много отношения зависи от редовните поръчки за балканските страни и за да си осигури постоянни клиенти, той предлага услугите си на Евлоги Георгиев.⁷⁰ В отговор, след като изразява радостта си от установяването на Гешов „в този велик манифактурен град“, той пожелава „добър успех на новосъставеното търговско заведение“ и като начало предлага неголяма поръчка за прежда.⁷¹

Значителна по мащабите си е и търговията, която Георгиеви осъществяват с различни фирми във Франция. Няколко години след Кримската война те получават стоки чрез различни търговци и дори чрез агенти на Теолого, без да успеят да си обезпечат надежден посредник. В тази връзка Евлоги настоява в началото на 1861 г. да уредят радикално този въпрос с оглед пестенето на средства от посредничеството и поевтиняването на сделките. „Нам ни е нужен днес един кореспондент в Марсилия и всеки ден разпитвам за такъв...“ — пише той на брат си.⁷² През 1863 г. в Марсилия пристига техният съдружник Никола Пулиев, на когото е възложено да проучи условията за търговия с балканските страни.⁷³

По-късно Георгиеви организират внос-износ с М. Василиу в Марсилия и с Лафон Лабатю в същия град. С последния те осъществяват големи сделки от порядъка на 60-100 хиляди франка всяка, реализирани от двете страни през следващите 5-6 години.⁷⁴ Чрез тези фирми братя Георгиеви получават подробна информация за положението на френския пазар, за движението на цените, за наличността и липсите на различни изделия. В писмата до Букурещ и Галац се сочат и подробни указания за производството на различни стоки от френски фабрики.⁷⁵ Копирните книги на фир-

⁶⁹ Архив БАН, ф. 34, а. е. 389, л. 117.

⁷⁰ БИА, ф. 7, а. е. 22, л. 430.

⁷¹ Хр. Глушков, *Българска фирма в Манчестер до Освобождението*, сп. Векове, 1975, кн. 4, с. 32-34.

⁷² БИА, ф. 7, а. е. 16, л. 36, Писмо на Хр. Георгиев от 4. II. 1861 г.

⁷³ В. Паскалева, *Архивният фонд...*, с. 66.

⁷⁴ В. Паскалева, *За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението*, сп. Исторически преглед, 1960, с. 78; С. Дамянов, *Франция и българската национална революция*, С., 1968, с. 43.

⁷⁵ Д. Косев, Вл. Дикунеску, В. Паскалева, *цит. съч.*, с. 340.

мата отпреди Освобождението съдържат многобройни данни за продадени манифактурни стоки и колониал на Балканите и за пласирани зърнени храни във Франция.⁷⁶ Без съмнение и в този случай фирмата на Георгиеви влиза в ролята на посредник между стопанството на тази развита индустриална държава и пазарите на долнодунавските страни. В известен смисъл това посредничество има позитивна роля за стопанството на балканските страни, тъй като насърчава неговото модернизиране и приобщаване към икономиката на западна Европа.

Евлоги и Христо Георгиеви сътрудничат в търговията и с различни фирми в Италия, предимно в Генуа и Ливорно, с някои австрийски къщи, които препращат техни стоки в различни посоки, когато транспортът през Черно море и Дунав е възпрепятстван. От периода преди Кримската война датира и съвместната търговия на Георгиеви с руски изделия — метали, кожи, сапун, свещи, които получават чрез установените в Одеса български търговци В. Рашеев, Н. Тошков, Ст. Тошкович, П. Ганович.⁷⁷ Този кратък преглед на външнотърговската дейност на фирмата, т.е. на стокообмена, осъществяван извън пределите на дунавските страни, трябва да бъде завършен с отбелязването на търговските контакти на двамата търговци със стопански дейци в Цариград. През втората половина на миналия век турската столица съхранява традициите на важен икономически център, привличащ постоянно както поданиците на Високата порта, така и десетки чужди производители, посредници и търговци. Пристанището на града е изключително оживено, тъй като чрез него обикновено се осъществява връзката между дунавските градове и пристанищата на Италия, Франция и Англия.⁷⁸ Ето защо братя Георгиеви проявяват траен интерес към пазарните условия в турската столица и поддържат делови отношения с много фирми на гръцки и български търговци в този град.

През 1858 г. фирмата „Пулиеве—Георгиеви“ има депозирани в Цариград 500 хиляди гроша, като най-голям обем достига търговията им с Тъпчилещови и с Христо Караминков.⁷⁹ От тях изискват съдействие при заплащания, освобождаване на стоки от мита, сведения за текущите цени и за намеренията на българската колония в града в църковните борби. С оглед бързата реализация на големи количества стоки Георгиеви влизат във временни съдружия със свои сънародници в турската столица и по такъв начин продават храни, червиш, лой, кожи и други стоки.⁸⁰ „Жалея — пише през август 1864 г. Евл. Георгиев на Хр. Тъпчилещов, — че парaplувната

⁷⁶ Архив БАН, ф. 34, а. е. 370-385, Копирни книги на Хр. Георгиев за периода 1860-1864 г.

⁷⁷ В. Паскалева, Архивният фонд..., с. 69.

⁷⁸ N. Michoff, Contribution a l'histoire du commerce de la Bulgarie et la Turquie, III, Rapports consulaires francais, Sofia, 1950, p. 138-139.

⁷⁹ Д. Косев, Вл. Дикулеску, В. Паскалева, цит. съч., с. 344.

⁸⁰ D. Cohen, Les relations..., p. 85.

дружина „Провидение“ не може още да влезе в порядък. Явете ми, моля ви, и за религиозния ни въпрос.“⁸¹

След Кримската война западното икономическо проникване в европейските владения на Османската империя е много интензивно и довежда до активизирането на балканската търговия, която се включва в рамките на европейския пазар. При тези обстоятелства предприемчиви български търговци решават да основат своя фирма в Англия. Пръв изразител на тази идея е крупният банкер и търговец Христо Тъпчилещов, който възлага определени надежди на братя Георгиеви и чрез специално писмо ги поканва да се включат със свои капитали в акционерното дружество.⁸² В отговор Евлоги Георгиев приветства намерението на своя сънародник, още повече че самият той счита за нужно „явяването на нашия народ с една такава търговска дружина между търговския свят“. По негово мнение създаването на една такава българска фирма ще бъде полезно не само за акционерите, но и „ще донесе нравствена изгода за народа ни“, който „само чрез външната търговия може да се развие, да напредне... и да се опознае от европейския свят“⁸³.

Тези мисли разкриват социалните възгледи на Евлоги Георгиев и същността на представите му за напредъка на нашия народ през Възраждането. Очевидно той неправилно счита, че не в сферата на материалното производство, а в процеса на обмяната на стоки има възможности за изграждане благоденствието на българския народ. Действително както по онова време, така и по-късно търговията с други страни създава изгодни условия за натрупване на печалби, за известен просперитет на местното производство, но едва ли външната търговия може да се окаже онова целебно средство, което да изведе българите от състоянието на изостаналост и политическо безправие.

Що се отнася до проекта на Тъпчилещов, Евлоги Георгиев изразява опасения във връзка с организирането на фирмата в Англия и препоръчва идеята да се обмисли възможно най-добре.⁸⁴ Както при всеки подобен случай, когато съзира прекомерен риск, той предпочита да изчака и да не се ангажира в стопанска инициатива, която не би му обезпечила сигурни печалби, така както обикновено става при търговията на Балканите. По това време около Георгиеви се формира особена категория търговци от различен ранг, които не са в състояние да влязат в контакт с европейския пазар. Според някои сведения това са няколкостотин (400-500) търговци и производители по двата бряга на Дунав, чрез които Георгиеви осъществя-

⁸¹ БИА, ф. 6, л. 771, Писмо на Евл. Георгиев до Хр. Тъпчилещов от 1 август 1864 г.

⁸² БИА, ф. 6 I А, л. 765.

⁸³ Пак там.

⁸⁴ Хр. Глушков, Търговските връзки..., с. 107.

ват огромен по мащабите си търговски обмен с различни стоки.⁸⁵

Като правило учредителите на всяка новосъздадена българска търговска къща на Балканите през третата четвърт на XIX в. изпращат на Георгиеви своите оферти и предложения за съвместна търговия. Във фондовете на братята са съхранени десетки обяви, предложения за сътрудничество, молби за кредити и финансова помощ от българи, гърци и румъни, което е доказателство за огромния авторитет, с който Евлоги и Христо Георгиеви се ползват в деловите среди в Югоизточна Европа. Може без преувеличение да се твърди, че няма значим икономически център по това време както в България, така и в Румъния, в който те да не разполагат със свой комисионер, с приближен търговец, съдружник или посредник. Това са дейци с различно социално положение и с нееднакво място в широката търговска мрежа, организирана от фирмата, които имат различни задължения по закупуване на храни и продажба на колониал и манифактура и които предават на Георгиеви информация за реколтата, за конкуренцията и текущите цени.⁸⁶

При избора на сътрудници братя Георгиеви се ориентират към енергични, предвидливи и усърдни търговци, на които изцяло се доверяват. Заслужава най-напред да посочим фирмата на братя Гаврил и Михаил Аврамови в Галац и Гюргево, с която Георгиеви тясно сътрудничат. Нещо повече, Аврамови непосредствено участват в работата на Георгиеви, особено когато Евлоги отсъства от Галац.⁸⁷ Що се отнася до останалите търговци, посредници и агенти на фирмата, списъкът им е действително респектиращ — Никола Ценов, Т. Папазоглу, П. Атанасович, М. Попович, Янко Неделкович — в Браила⁸⁸, Илия Тодоров, М. Недялкович, Коста Атанасович, Илия Николов и други — в Гюргево⁸⁹, братя Илиевич, Петър Дянков, Хр. Михайлов, Гр. Петров, Ст. Берон и други — в Крайова⁹⁰, Ангел Репанович, Неделно Петров, Г. Гаврилов, Ценко Пенков — в Александрия, Г. Шопов — в Измаил, Нанчо Попович — в Падина, Яким Петрович, Христо Ангелович, Велико Илиев, Иван Захария, Иван Симеонов, Петър Георгиев, както и братя Георгиевич — във Варна, Д. Начович, Иван Станчогул, Христо Попович, Боро Ненович — в Свищов, братя Петкови — в Русе, Георги Георгиев и Илия Стефанов — в Търново.⁹¹

⁸⁵ Вж. подробни данни у Д. Косев, Вл. Дикюлеску, В. Паскалева, цит. съч., с. 314-338; според Д. Коен само в българските земи Георгиеви търгували чрез близо 200 търговци и комисионери — D. Cohen, *Les relations*, p. 97.

⁸⁶ Пак там.

⁸⁷ БИА, ф. 7, а. е. 21, л. 223-294.

⁸⁸ Д. Косев, Вл. Дикюлеску, В. Паскалева, цит. съч., с. 335. Вж. и БИА, ф. 7, а. е. 1524, а. е. 1525-1527; Архив БАН, ф. 34, а. е. 745, л. 1; а. е. 398, л. 144; а. е. 829, л. 95.

⁸⁹ Архив БАН, ф. 34, а. е. 614, л. 35-44; а. е. 787, л. 74; а. е. 347, л. 258; а. е. 354, л. 444.

⁹⁰ Пак там, а. е. 511, л. 1, 2; а. е. 515, л. 16, 17; а. е. 395, л. 77.

⁹¹ БИА, ф. 183, а. е. 6, л. 49; Научен архив БАН, ф. 34, а. е. 342, л. 40, 60; а. е. 568, л. 2, 3, 8; а. е. 308, л. 1-4. Срв. Cohen, *Les relations...*, p. 75-76.

В кореспонденцията на фирмата се срещат имената на много гръцки банкери и търговци, които до такава степен са свързани със стопанството на долнодунавските земи, че през 1862 г. настояват пред румънското правителство да открият банка в Букурещ. Фалитите на гръци в Европа веднага са последвани от пропадането на много търговски къщи в Цариград и Румъния, които са свързани с тях. Неведнъж и фирмата на Георгиеви търпи загуби във връзка с фалита на гръцки кантори.⁹² Значителната по мащаби и по обема на вложените средства търговия, която Евлоги и Христо Георгиеви осъществяват на Балканите, ги изправя пред трудности от различно естество. Въпреки полаганите усилия при транспорта стоките се повреждат, стават кражби, налага им се да заплащат допълнително за превоз, да отлагат продажби. От друга страна, условията, които Османската империя предлага на българските търговци, са изключително неблагоприятни — лоши пътища, несигурност, отсъствие на елементарна юридическа закрила, постоянно и неконтролирано от Високата порта обезценяване на парите.⁹³

В повечето случаи това са неизбежни загуби за тогавашната стопанска действителност, които не се отразяват съществено на растежа на капиталите и на размера на печалбите им в отделните години. Последните се определят от конкретните природни, политически и социални фактори и имат различна стойност. Един преглед на капиталите на фирмата за 20 години — от 1859 до 1878 г., сочи увеличение от 4 пъти. Ето някои данни, извлечени и публикувани от Д. Коен:

Капитали на фирмата „Пулиеви—Георгиеви”⁹⁴

Години	Капитали	Години	Капитали
1859	2 630 000 влашки гроша	1867	4 190 000 влашки гроша
1860	3 136 000 " "	1868	4 769 000 " "
1861	3 179 000 " "	1872	7 700 000 " "
1862	3 204 000 " "	1873	8 942 000 " "
1863	3 394 000 " "	1874	7 944 000 " "
1866	4 072 000 " "	1878	11 631 000 " "

Ако сравним капиталите при основаването на фирмата през 1839 г. (122 хиляди влашки гроша) и тези през 1878 г., се оказва, че увеличението е 95 пъти. Към тази сума принадлежи и капиталът на Пулиеви, който, макар и бавно, също се увеличава, без да може сега точно да бъде разграни-

⁹² БИА, ф. 7, а. е. 12, л. 20.

⁹³ В едно писмо от август 1853 г. Евлоги съобщава на брат си: „Пътищата по Румелия твърде развалени, всеки ден убийства стават и събличания (обири).“ По повод на тази несигурност и панаирът в Узунджово се очаквало да не бъде посетен добре — БИА, ф. 7, а. е. 8, л. 8, Писмо от 31. VIII. 1853 г.

⁹⁴ Д. Коен, Банкерската дейност..., с. 69.

чен. При определянето на причините за удивителните стопански успехи на братя Георгиеви правилно би било да се посочат най-важните фактори, обезпечили стабилност и просперитет на фирмата им. Още в първите години двамата енергични карловци създават отлична организация и ритмично функционираща мрежа от сътрудници и агенти. Те поддържат образцово счетоводство — входящи и изходящи дневници, копирни книги, сметки за длъжници и т. н.⁹⁵ От служителите си изискват стриктно изпълнение на договорните задължения към останалите фирми, строга дисциплина и трудолюбие.

Евлоги и Христо Георгиеви се отличават със забележителен търговски усет, предприемчивост и гъвкавост още в началото на стопанската си практика. Огромният им архив съдържа стотици примери на удачни сделки, резултат от точна информация и добро взаимодействие между двата клона на фирмата в Галац и в Букурещ. Дватамата братя разменят почти ежедневно писма помежду си, изпълнени с подробни сведения за стопанските условия в Османската империя и европейските държави. При спешни случаи те използват телеграфа с цел да изпреварят конкурентите си. Дългогодишният опит на Георгиеви им подсказва да търсят отражението на всяко събитие от политическия живот на европейските държави върху цените. С голямо внимание те следят събитията в Индия през 1856-1857 г. и в САЩ в периода на гражданската война, тъй като се страхуват от фалити на сродни фирми.⁹⁶

Неизменно правило за Георгиеви остава покупката на стоки в големи количества с възможно най-ниски цени, които те съхраняват в своите складове до възникването на най-благоприятна за тях пазарна конюнктура. Те бързат да използват техническите нововъведения в транспорта и да поевтинят превозните такси. В отговор на запитването на Хр. Георгиев русенските търговци Иван Мавриди и Пенчо Златев му съобщават, че железницата Русе — Варна е започнала да превозва пътници и товари, като му прилагат ценоразпис за тарифата.⁹⁷ Всестранното развитие на фирмата през 60-те-70-те години прави не само възможно, но и необходимо посещението на братя Георгиеви в Европа. Видимо последователен в търговските пътувания е Евлоги, който през 1861 г. посещава панаира в Лайпциг, разглежда Прага и Дрезден.⁹⁸ Още тогава има намерение да посети някои големи западноевропейски градове и столици, но го въздържа обстоятелството, че не носи препоръчителни писма до интересуващите го търговци и производители, с които да установи делови контакти и да извлече полза

⁹⁵ Архив БАН, ф. 34, а. е. 1, Катастих за вересии; а. е. 2, Катастих за фактури; а. е. 3, Всекидневник; а. е. 9, Дневник счетоводен, а. е. 132.

⁹⁶ БИА, ф. 7, а. е. 21, л. 213, 215; а. е. 16, л. 120, 245, 381.

⁹⁷ Пак там, а. е. 744, л. 79, Писмо на Мавриди и Златев от 28. III. 1867 г. Пак там, а. е. 16, л. 238.

⁹⁸ Пак там, а. е. 16, л. 288.

за фирмата.

Дълго пътуване с търговска цел той предприема през есента на 1863 г., когато посещава последователно Виена, Кьолн, Майнц, Париж, Лондон и Манчестър, където със съдействието на П. Теолого се запознава с много търговци, с продажбите на храни и манифактура, разглежда фабрики, поръчва стоки.⁹⁹ Това посещение изиграва важна роля в цялостната стопанска дейност на фирмата, тъй като Евлоги Георгиев получава конкретни впечатления за стопанството на най-развитите страни тогава и за тенденциите в международните отношения. През 1866 г. Евлоги Георгиев посещава Франция, неколкостранно предприема пътувания до Одеса и Виена. Тези посещения са твърде показателни и свидетелстват, че през третата четвърт на XIX в. братя Георгиеви се утвърждават като солидни търговци от европейски мащаб с международна известност и делови контакти с много фирми във Франция, Англия, Австрия, Италия и Русия. Те говорят добре руски, румънски, гръцки, разбират френски и немски език, а руското поданство безусловно ги улеснява в международната търговия.

Ако в заключение откροим най-важния и най-съществен фактор за бързото преуспяване на фирмата, ръководена от Евлоги и Христо Георгиеви, трябва да се отдаде заслуженото на стройната организация в тяхната работа, в която широката осведоменост играе решаваща роля. Интензивната кореспонденция, разменяна между двамата братя и стотиците търговци, производители, агенти и сътрудници, съдържа богата информация с най-широк обхват. Тъкмо анализът на конкретните икономически условия определя насоките, обема и характера на дейността им. Едва ли е необходимо да се отбелязва, че при това положение те не могат да бъдат изненадани и сравнително безболезнено посрещат икономически кризи, социални борби и политически конфликти, които периодично избухват на Балканите и в Европа.

2. БАНКЕРСКАТА И МОШИЕРСКАТА ДЕЙНОСТ НА БРАТЯ ГЕОРГИЕВИ

Нов елемент в развитието на фирмата след Кримската война е ангажирането на Георгиеви в банкерски операции, които впоследствие придобиват все по-голямо значение в практическата им работа, тъй като се оказват традиционно доходни. В случая преориентацията на двамата търговци е разумно обмислена. Организирането на фирмата и като своеобразен банков институт в Букурещ и в Галац става постепенно и е логично следствие от значителния търговски обмен, който Георгиеви осъществяват по това време. Отдалечеността им от повечето клиенти, производители и търговци, както и постоянната несигурност по търговските пътища в

⁹⁹ Пак там, а. е. 18, л. 172-175.

Европейска Турция принуждават двамата братя да започнат разплащането по сметка или пък да получават и отпускат кредити посредством менителници и полици.¹⁰⁰

Активизирането на банкерската дейност след Кримската война е свързано с последвалата икономическа криза и с увеличеното търсене на свободни парични средства. Така че банкерските занимания на Георгиеви започват постепенно с натрупването на опит и на невложени капитали, както и с преодоляването на придобитата инерция в областта на търговията.¹⁰¹ От друга страна, в редица случаи банкерските операции гарантират сигурна печалба, докато покупко-продажбите на стоки винаги носят известен риск и несигурност. „Нямам кураж да дам в Лондон поръчения за стоки — съобщава Евлоги Георгиев на брат си през 1863 г., — като гледам, че стоки много идат, а продажбите са съвсем слаби по страните ни. Като се улесним от пари, предпочитам да направим някои банкерски работи.“¹⁰²

Д. Коен обръща внимание на практикуваното от съдружниците във фирмата изплащане само на част от стойността на закупената стока с налични пари веднага и подписване на полица за останалата сума.¹⁰³ Очевидно тази смесена форма на заплащане представлява преход между първоначалното заплащане изцяло в пари и все по-разширяващите се в българските земи продажби на кредит. Евлоги и Христо Георгиеви обикновено не следват строга линия на лихвена политика и най-често равнището на лихвения процент се определя от степента на интензивност на търговските операции, от приятелските и роднинските връзки, както и от възможността отпуснатите средства да бъдат върнати навреме.¹⁰⁴

В касите на фирмата постъпват за съхраняване различни средства от завещания, парични наследства и дарения за народополезни цели, предимно из средите на българската емиграция в Румъния. През март 1869 г. Христо Георгиев издава разписка, в която отбелязва: „Получих от Стефан Иванов стари леи 47 507, които пари ще стоят у мене на съхранение, на негово разположение.“¹⁰⁵ Все по-често в стопанската документация на двамата братя се среща параграфът „Лихви от пари“, но документите за техния произход са твърде разпръснати и обикновено се преплитат с други сметки от общ характер.

В дейността на фирмата намира чувствително отражение и влияние на европейската стопанска конюнктура и особено на икономическите

¹⁰⁰ Д. Коен, Банкерската дейност..., с. 64.

¹⁰¹ Пак там, с. 73. Д. Коен умело се е ориентирал в сложните финансови операции, извършвани от братя Георгиеви, поради което тук се позоваваме на неговите изводи.

¹⁰² Архив БАН, ф. 34, а. е. 641, л. 52.

¹⁰³ Пак там, а. е. 343, л. 70.

¹⁰⁴ Д. Коен, Банкерската дейност..., с. 67.

¹⁰⁵ Архив БАН, ф. 34, а. е. 398, л. 302.

кризи, които разтърсват европейските държави тогава. Братя Георгиеви зорко следят движението на цените, кредита и лихвения процент и в зависимост от очертаващите се тенденции уговарят бъдещите си финансови операции. Те проявяват подчертана предпазливост към всяка стопанска инициатива в края на 50-те години, тъй като през 1857 г. избухва поредната циклична криза на свръхпроизводство, която засяга чувствително най-развитите държави в Европа и САЩ.¹⁰⁶ От Пловдив Евлоги Георгиев съобщава неприятните известия, които идват от европейските борси във връзка с кризата, и препоръчва на брат си в Букурещ да вземе необходимите мерки. „Научавам се, че в Лондон шконтото се е покачило на 10% и от саде от Европа писуват, че обладавало безсребрие и кредитът се ограничавал, защото последвали осиромашаванията.“¹⁰⁷ В края на 1857 г. Христо Георгиев потвърждава тези констатации и уведомява съдружниците си в Карлово за повишаването на сконтовия процент в Лондон и липсата на каквито и да било кредити.

Анализът на публикуваните от Д. Кoen данни за капиталите и печалбите на фирмата сочи нарастващата роля през третата четвърт на XIX в. на банкерските операции в цялостната стопанска дейност на Евлоги и Христо Георгиеви.¹⁰⁸ С. малки отклонения в края на 60-те години печалбите от банкерство далеч превишават доходите от продажба на стоки. Много показателна в това отношение е 1872 г., когато 90% от печалбите на фирмата са обезпечени от лихви, курсови разлики в пари и камбио.¹⁰⁹ След 1868 г. при тях вече се наблюдава подчертан интерес към финансовите сделки като по-сигурни за сметка на известно ограничаване на търговията.

Когато проследяваме банкерската практика на братя Георгиеви, не може да се отмени сътрудничеството им с П. Теолого в Манчестър, от когото те черпят конкретна информация за положението и сигурността на различни лица и фирми. Успоредно с постоянния търговски обмен те осъществяват и камбиални сделки, парични преводи и плащания.¹¹⁰ При покупка на ценни книжа и полици Евл. Георгиев се доверява на препоръките на Теолого и се съветва с него за ориентация, което внушава и на брат си: „От Манчестер П. Теолого пише, че банката възвишила шконтото на хубавите книги на 7% и казва да се вардим добре и да предпочитаме добрите подписи, защото може да се случат много нещастия.“¹¹¹

Конкретното проверяване на платежоспособността на всеки издател

¹⁰⁶ Л. Беров, Първите циклични кризи на европейския капитализъм, Исторически преглед, 1978, кн. 6.

¹⁰⁷ БИА, ф. 7, а. е. 12, л. 254, Писмо на Евл. Георгиев от 13. XI. 1857 г.

¹⁰⁸ Д. Кoen, Банкерската дейност..., с. 69-70.

¹⁰⁹ Пак там, с. 70.

¹¹⁰ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 43, 44; а. е. 10, л. 177; а. е. 11, л. 368. Вж. и Д. Косев, Вл. Дикюлеску, В. Паскалева, цит. съч., с. 318 и сл.

¹¹¹ БИА, ф. 7, а. е. 10, л. 152-153.

на полици или джирант се очертава като един от най-важните критерии за разширяване на кредитната дейност на братя Георгиеви, както и за предпазване от загуби и несъбираеми плащания.¹¹² Те пристъпват много внимателно при снабдяването с ценни книжа и дори не се съблазняват от по-ниските цени на някои менителници, тъй като целят да гарантират сигурността на вложените в банкерски операции техни парични средства. По този повод Евлоги пише през 1855 г. в Букурещ: „Помнете защо аз всякаква книга не купувам... Книги, дето не ми се харесват, не ги купувам...“¹¹³ Друг път той съобщава: „Тая къща в Лондра не се счита за от добрите, ами се счита за 3 клас и по тази причина лани нито един път не се реших да взема книга срещу нея.“¹¹⁴ Подобни примери на елементарна предпазливост, осъществявана от Георгиеви при финансовите сделки, могат да се посочат още много, но те само потвърждават очертаната ориентация към сигурни и стабилни клиенти.

Както при търговията със стоки, Евлоги и Христо Георгиеви не пропускат възможностите да си обезпечат в най-големите европейски градове подходящи агенти за реализирането на различни банкерски услуги. Така през юли 1859 г. Евл. Георгиев изказва съжаление, че им липсва „способен кореспондент“ във Виена, на когото да изпрати лири стерлинги и да получи ценни книжа.¹¹⁵ В стопанския архив на фирмата са запазени десетки документи за банкерски операции, извършени от двамата братя с Валиери в Марсилия и Лондон, с Пасторино в Генуа, с Хр. Караминков и Хр. Тъпчилещов в Цариград, с П. Ганович в Одеса.¹¹⁶

Използването на менителници от Георгиеви при стопанските контакти с българските земи е много по-малко в сравнение с тези в Румъния и големите европейски държави. Така от всичко около 5 хиляди менителници, записани в пет полични книги за 1857-1885 г., само 38 са издадени в българските земи.¹¹⁷ Следователно този начин на заплащане при покупко-продажбите навлиза сравнително бавно в практиката на българските търговци, при все че улеснява търговския оборот при липса на пари в момента на сключване на сделката. Голям брой български търговци търсят обаче в различно време услугите на братя Георгиеви, за да получат от тях кредити, без да се обвързват с търговски ангажimenti към фирмата им. Разглеждайки в такъв план, цялата банкерска дейност на Георгиеви ги утвърждава като способни финансисти, свързани не само и единствено с Балканите, но изобщо с големите финансови средища в Европа. При от-

¹¹² Д. Коен, Банкерската дейност..., с. 66.

¹¹³ БИА, ф. 7, а. е. 10, л. 106.

¹¹⁴ Пак там, а. е. 15, л. 52.

¹¹⁵ Пак там, а. е. 14, л. 170.

¹¹⁶ Архив БАН, ф. 34, а. е. 408, л. 193; а. е. 431, л. 69, 119.

¹¹⁷ Д. Коен, Банкерската дейност..., с. 65.

съствието на други национални кредитни учреждения до Освобождението фирмата на Евлоги и Христо Георгиеви продължително време успешно изпълнява и функциите на банков институт, който допринася за развитието на търговията и за разширяването на стопанския обмен в Югоизточна Европа.

* * *

Към поредицата успешни стопански изяви на братя Георгиеви след Кримската война би трябвало да се прибави и арендуването, експлоатирането и по-рядко закупуването на мошии на територията на Румъния. В средата на XIX в. се предоставят за използване различни по големина поземлени имения за срок от 5 години.¹¹⁸ Така Христо Георгиев влиза в договорни отношения с княз Бибеску, собственик на мошията Улмени, която впоследствие дълго време е арендувана от братя Георгиеви. Съвместно с Т. Калотеску те наемат за периода 1859-1863 г. имението Обилещи, като в протокол от 1860 г. е отбелязано, че съдружниците наемат на търг мошията Обилещи за 5005 жълтици всяка година, а мошията Улмени — за 3800 жълтици.¹¹⁹ Това са доходни земеделски стопанства, в които се произвеждат храни за експорт и се отглеждат животни за продажба.¹²⁰

Наемането на мошии се оказва доходно и в началото на 60-те години Георгиеви разширяват тази стопанска сфера с арендуването на нови поземлени имения — Татина, а през 1864 г. и Суцещи, специализирана за добиването на жито, рапица и други храни. По-късно Евл. Георгиев наема мошията Комана — Дадилов, а в съдружие с двама румънци и имението „Браилски домен“, от което за пет години реализират чувствителна печалба — по 2,7 млн. стари леи за всеки от тримата съдружници.¹²¹ Споменатите мошии не изчерпват списъка на всички поземлени имения, наети и ръководени от Георгиеви. Прави впечатление, че те обикновено не влагат капитали за покупка на земи, а се задоволяват с тяхното арендуване. С оглед на най-рационалното организиране на стопанските работи в мошиите братя Георгиеви привличат за управители, магазинери и надзиратели свои сънародници и съмишленици. Така дълго време след Кримската война управител на мошията Улмени е отличият се като доброволец във войната Михаил Кирков.¹²² Сравнително по-рядко Георгиеви прибегват и до друга практика — взета под наем мошия те отстъпват срещу заплащане на тре-

¹¹⁸ Д. Косев, Вл. Дикулеску, В. Паскалева, цит. съч., с. 346.

¹¹⁹ Архив БАН, ф. 34, а. е. 275, л. 16.

¹²⁰ Пак там, а. е. 364, л. 447; а. е. 365, л. 8-9, 250; а. е. 368, л. 110.

¹²¹ Пак там, а. е. 264, л. 94.

¹²² Пак там, а. е. 398, л. 198.

то лице. През 1860 г. Кирков напомня на Хр. Георгиев, че вече четвърта година е техен служител, и изразява желание да му наеме някоя по-малка мошия от Улмени или пък да го препоръчат за съдружник на друг арендатор.¹²³

Братя Георгиеви организират наетите мошии като крупни стопанства, чиято продукция се планира, произвежда и реализира изключително в зависимост от изискванията на европейския пазар. Двамата братя проявяват подчертан стремеж към добиване на селскостопанска продукция с възможно най-ниски производствени разходи, което им обезпечава свобода на действие при пласирането, при определянето на цените и подбирането на клиентите. В това отношение те не пестят средства, нито усилия и успяват да приложат в мошиите си някои ефективни нововъведения — използване на машини за селскостопанска работа (вършачки, веялки, парни машини в мелниците), както и експлоатиране на сезонни селскостопански работници. Обективно Евлоги и Христо Георгиеви възприемат новите форми на производство и допринасят за утвърждаването на капиталистическите отношения, които дълго време съжителстват в румънското стопанство заедно със старите форми на производство.

Въвеждането на машини в мошиите, арендувани от Георгиеви до 1878 г., е показателно и заслужава внимание. През 60-те години продажбите на храни от румънските пристанища на западноевропейския пазар се затрудняват от значителния внос на храни от Северна Америка, Русия и колониите. При това положение единствено точната и пълна информация вече не гарантира на фирмата успешните продажби в Лондон и Марсилия. Тези затруднения подтикват Евлоги и Христо Георгиеви да търсят нови средства за борба с конкуренцията и да внедрят машини, за да поевтинят производството. Последователен и настойчив в този смисъл е Хр. Георгиев, който непрестанно се информира чрез различните представителства в Букурещ за качествата на предлаганите от тях селскостопански машини.¹²⁴ Евлоги е по-въздържан, тъй като се опасява, че няма да се осигурят опитни техници за поддържането им.

През 1858 г. Христо Георгиев моли К. Фуда в Москва да проучи възможностите за купуване на руски вършачки. „Моля Ви — пише той — да попитате колко струват тези машини, какво представляват, какво количество може за един ден да овършее и колко струва превозът ѝ до Одеса.“¹²⁵ По същото време той води преговори за снабдяване и с вършачки от Париж, както и чрез Теолого в Манчестър, от когото фирмата получава машина за вършеене и почистване на зърното. През 1861 г. той осигурява

¹²³ БИА, ф. 7, а. е. 623, л. 8.

¹²⁴ Д. Косев, Вл. Дикунеску, В. Паскалева, цит. съч., с. 353.

¹²⁵ Архив БАН, ф. 34, а. е. 355, л. 797.

две английски вършачки, както и две парни машини за мелници. Търсенето на подходящи машини за мошиите на фирмата продължава и през следващите години.

При посещението си в Англия Евлоги Георгиев разглежда фабриката за селскостопански машини „Рамсомес“ в Ипсуич и получава рекламни материали.¹²⁶ След завръщането си в Галац той установява, че тези машини са по-добри от американските вършачки „Клейтон“, тъй като имат допълнителен вал, който отхвърля класовете. Въпреки високата цена той самостоятелно влиза в преговори с фирмата производител и успява да се снабди с такива машини.¹²⁷ През 1864 г. Евлоги Георгиев поръчва на българския търговец Ат. Михайлов да му купи американски жътварки от Виена, ако цената им е до 38 лири. От австрийската столица брат му внася железни търнокопи и коси в големи количества, които веднага се разпределят по именията.¹²⁸ Следователно успоредно с наемането на мошии Георгиеви осъществяват и тяхното насищане с модерна селскостопанска техника.

Стопанисването на арендуваните селскостопански имоти създава на Евлоги и Христо Георгиеви постоянни грижи около сеитбите, реколтата и съхранението на продукцията. Много затруднения те срещат при обезпечаването на опитни техници, които да работят с машините и да ги поддържат в изправност. Тъй като в Румъния тогава няма подготвени специалисти за обслужването на селскостопанската техника, братя Георгиеви уговарят чужди механици да постъпят на временна работа при тях. През 1859 г. Христо Георгиев преговаря за доставяне на машини от Виена, които да се обслужват от австрийски техници. Известни са много случаи, когато Хр. Георгиев проявява готовност да предостави част от печалбите си на механиците, които съвестно изпълняват своите задължения. Изключително пестеливи при всички други случаи, дори скъперници при разплащането, двамата братя проявяват към машинистите необичайна щедрост, която внушават и на своите управители.¹²⁹ В случая не става дума изобщо за противоречие, а по-скоро за разумно преценената рентабилност от приложението на модерната селскостопанска техника в мошиите, което ги изравнява с производствените условия в развитите европейски страни.

Колкото и последователно да осъществяват Георгиеви машинното обработване на арендуваните имения, част от селскостопанската работа по традиция се извършва от сезонни работници, което е типичен пример за прилагането на наемен труд. При това в мошиите на братя Георгиеви са

¹²⁶ БИА, ф. 7, а. е. 18, л. 175.

¹²⁷ Хр. Глушков, Търговските връзки..., с. 101.

¹²⁸ Архив БАН, ф. 34, а. е. 370, л. 362, 487. Срв. В. Паскалева, Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението, ИИБИ, 1957.

¹²⁹ Архив БАН, ф. 34, а. е. 371, л. 150; а. е. 375.

привличани ежегодно стотици техни сънародници, ангажирани от специално упълномощени агенти от Свищовско, Плевенско, Търновско и други български области. С такива пълномощия разполага Никола Попов от Свищов, който организира групите от работници, урежда митническите формалности с турските власти, заплаща транспорта и другите разходи.¹³⁰ Обикновено в началото на пролетта Христо Георгиев го информира за точния брой на необходимите му работници по имения и за размера на дневната или месечната заплата.

Селскостопански работници за големите мошии във Влашко се наемат и от други арендатори и това усилено търсене на „гурбетчий“ създава ожесточена конкуренция. В писмо от март 1864 г. Никола Попов предупреждава Христо Георгиев, че „тука в града ни има и някои други, що пазаряват аргати за Влашко“¹³¹. Той дава за пример свой конкурент, който се е наел да събере от Ловешко и Плевенско 350 работници. Ето защо Георгиеви започват набирането на „аргати“ още в ранна пролет и успяват да създадат съгласуваност и добра организация по наемането и използването на селяни от българските земи, които са предпочитани за селскостопанска работа в мошиите. „За Суцещи — съобщава Попов — аргатите са повече селяни от търновските села към полето. Поленци са и 28 души за Аликзени, а останалите са балканджий.“¹³²

Обикновено работниците са ангажирани за няколко месеца през лятото и есента, като заплащането не е еднакво и се обуславя от естеството на работата, качеството на вложения труд и, естествено, от продължителността на наемането. В писмо от март 1864 г. Попов съобщава на Хр. Георгиев, че е формирал група за имението Суцещи със заплащане 100 гроша на месец и разносните за пътуването.¹³³ Към същата група той присъединява 6-има души, „пазарени“ по 800 гроша до Димитровден, и други няколко за по 700 гроша. На някои от наетите работници е предплатена част от договорената сума, за да „оставят пари в къщи“. Наемането придобива законна форма след сключването на договор, в който се фиксират задълженията на работниците и арендатора. Според един такъв „контракт“ от май 1866 г. 200 селяни от с. Поликраище, Търновско, се задължават на 10 юни да пристигнат в Олтеница, където помощникът на Георгиеви Ат. Аврамов ще ги разпредели по мошиите за жътва.

Включените в групата селяни обещаваат „да работят съвестно и бързо, без да оставят класове“ и докато не пожънат нивите на Христо Георгиев, да не работят другиму. От своя страна той трябва да им заплати след

¹³⁰ БИА, ф. 7, а. е. 1097, л. 11, 17, Писма на Н. Попов до Хр. Георгиев от 23. III. и 7. V. 1863 г.

¹³¹ Пак там, л. 13.

¹³² Пак там.

¹³³ Пак там. Срв. В. Паскалева, Материали от V международен конгрес на славистите, Славянска филология, т. IX, С., 1968, с. 178.

свършването на жътвата по 40 пари за всяко кило, да ги храни безплатно и да поеме разносните по завръщането им в родното село.¹³⁴ Независимо от конкретното регламентиране на задълженията нерядко възникват разногласия между служителите на Георгиеви и водачите на наетите работници по условията, прехраната и заплащането. За да се пресекат отклоненията и бягствата на новодошлите, Н. Попов съветва Христо Георгиев да задържа у себе си паспортите им до приключването на полските работи или пък да използва авторитета на местните румънски власти, за да се внушава на българските селяни, че трябва да изпълняват задълженията си.

Набирането на работници за мошиите в Румъния се натъква и на други трудности, предизвикани най-често от турските власти, които отклоняват някои групи, за да ги използват за направата на пътища и други строителни работи. Така през юни 1869 г. група от 200 работници е намалена наполовина и останалите са задържани в България по различни причини. Естествено, това причинява материални щети и допълнителни усложнения на Христо Георгиев. „За жътвари казахме Ви — пишат братя Бешкови от Свищов на своя сънародник в Букурещ, — че ще си имаме грижата, освен ако правителството по онуй време забрани минуването на българи за отсреща.“¹³⁵ Когато през юни 1869 г. Бешкови забавят изпращането на уговорената група в срок, те обясняват на Хр. Георгиев как селяните от търновските села в продължение на шест дни престояват в бездействие, докато се уредят елементарни паспортни формалности.

След преминаването на въоръжените чети в България през 1867-1868 г. турското правителство се опасява, че привличането на сезонни работници се използва като благовиден предлог за групиране на български въоръжени сили в Румъния, и внимателно следи за намеренията на заминаващите. Веднага след навлизането на четите на П. Хитов и Ф. Тотю преминаването на българи на север от Дунав е ограничено и най-строго контролирано. Във връзка със затрудненията, които турските власти създават на група жътвари през юни 1867 г., Хр. Георгиев известява управителя на мошията си във Фрикщан Н. Попович: „Българите жътвари бяха дошли на Тутракан, но турското началство отказало да ги пусне в Румъния, защото сме ги приемали уж за работа, а после сме ги въоръжавали и връщали назад.“ Настоятелните усилия на Хр. Георгиев да освободи групата, включително и интервенцията пред турския паша и на руския консул в Русе, не дават резултат.¹³⁶

В архива на братя Георгиеви са запазени още много документи, по които може да се проследи процесът на снабдяване мошиите им с работна

¹³⁴ Архив БАН, ф. 34, а. е. 392, л. 190-191.

¹³⁵ БИА, ф. 7, а. е. 82, л. 3. Писмо на Бешкови от 20. II. 1869 г.

¹³⁶ Архив БАН, ф. 34, а. е. 399, л. 260, 315. Писмо от 12. VI. 1867 г.

ръка от българските земи. Очевидно използването на сезонни работници е доходно за фирмата, щом собствениците не се отказват от тази практика, а системно търсят възможности да преодолеят възникналите затруднения. За целта те използват услугите на приближените им търговци Н. Попов и братя Бешкови в Свищов, Пулиев в Карлово, Васил Недялкович, Д. Костович и други в Търново и Севлиево.¹³⁷ Групите винаги се предвождат от „драгоманин“, който подписва от името на наетите договора и урежда отношенията със собствениците или арендаторите на мошиите.

Друга категория сътрудници на Христо и Евлоги Георгиеви, свързани с използването на ангажираните сезонни работници, са управителите на техните мошии. Последните имат задължение да преценят точния брой на необходимите им хора, да ги уредят битово, да следят за изпълнението на договорите и качеството на извършваната работа. Един от дългогодишните им сътрудници Мих. Кирков предлага на Хр. Георгиев да му изпрати в Улмени 50-60 работници за различни селскостопански работи, които да бъдат в мошията на 30 май. На Димитровден, т.е. след изтичането на договорения срок, Кирков брои на наетите селяни 12 хиляди гроша от името на братя Георгиеви.¹³⁸ Последните му се доверяват напълно, а и в началото на годината той ги уверява, че за „мошийските работи имаме грижата за всичко“.

Сведенията, които Кирков периодично препраща на Георгиеви за състоянието на мошията, обясняват и някои причини, които ориентират двамата братя към наемането на свои сънародници за сезонна работа в мошиите. В не едно писмо той съобщава за минималните доходи на румънските селяни, както и за трудностите, с които е свързано събирането на пари от тях. Бедственото положение в отделни села в средата на 60-те години взема такива големи размери, че Кирков пише до своя господар в Букурещ, че „власите нямат нищо, нито да ядат“¹³⁹. Естествено, това печално състояние на румънските селяни предизвиква недоволството им срещу правителството и срещу собствениците и арендаторите на големите поземлени имения. През март 1863 г. управителят на мошията Улмени с тревога уведомява Хр. Георгиев, че местните селяни „постоянствуват“ на своите искания и отказват да орат. Явили се и неколцина подбудители, които обикаляли нивите и се саморазправяли с всеки, който е започнал работа в мошията.¹⁴⁰ При това положение той препоръчва на Георгиев изгонването на организаторите на бунта от селото и изразява надежда, че тази мярка ще умиротвори останалите така, както станало по подобен по-

¹³⁷ БИА, ф. 7, а. е. 1097, л. 6, 15; а. е. 82; Архив БАН, ф. 34, а. е. 716, л. 16.

¹³⁸ БИА, ф. 7, а. е. 623, л. 41.

¹³⁹ Пак там, а. е. 626, л. 5. Писмо на М. Кирков от 25. II. 1866.

¹⁴⁰ Пак там, а. е. 623, л. 23. Писмо от 19. III. 1863 г.

вод в съседна мошия.

Дори след провеждането на аграрната реформа в Румъния от 1864 г. селяните не получават достатъчно земя, за да развият собствено стопанство, и масово се принуждават да наемат земя при сравнително висок наем. От друга страна, невъзможността на румънските селяни да изплатят своите задължения към мошиерите предизвиква размирици и различни форми на съпротива. През 1865 г. разбунтувани селяни ограбват склад за жито на Георгиеви в Улмени. Следователно дори и след реформите мошиерите и арендаторите обективно съдействат за запазването на някои феодални форми на експлоатация.¹⁴¹

В същото време наемането на сезонни селскостопански работници от българските земи е по-изгодно и по-доходно. Печалбите на Георгиеви се формират и от експлоатацията на наетите „аргати“, които след продължителния всекидневен труд получават скромно заплащане. Тези пари те внасят в Османската империя и в ограничени размери допринасят за оживяването на монетната система и за временно преодоляване на голямата оскъдица за пари. Така че използването на наемен труд в мошиите на Евлоги и Христо Георгиеви през 60-те-70-те години на XIX в. има и положителен смисъл, тъй като води до утвърждаването на по-модерни форми в организацията на стопанските процеси у нас.

* * *

Посочените данни свидетелстват, че през последните десетилетия до Освобождението Евлоги и Христо Георгиеви развиват огромна търговска и банкерска дейност, установяват трайни международни стопански връзки и си спечелват европейска известност. Чрез разностранната си дейност тяхната фирма допринася за обвързване на балканските страни със стопанството на Европа. Сама по себе си тази дейност е ярка илюстрация на генезиса и развитието на пазарните отношения в българските земи през Възраждането. Тя показва кои са причините за нежеланието на най-известните български манифактуристи и фабриканти да инвестират средства в индустрията, а да предпочитат търговията и банкерската сфера. Същевременно тя разкрива и причините, поради които крупните представители на българската буржоазия не могат да проявят голяма активност в българските земи в условията на съществуващата несигурност и произвол на султанската администрация и предпочитат да се установят извън пределите на Османската империя.

Като едри вносители, износители и посредници, банкери и мошиери Георгиеви допринасят в немалка степен за разширяването на търговските

¹⁴¹ Д. Косев, Вл. Дикунеску, В. Паскалева, цит. съч., с. 359.

връзки между влашките и българските земи, между тях и останалите държави в Европа. С колосалната си стопанска дейност, която излиза извън рамките на балканските мащаби, фирмата на Георгиеви създава условия за увеличаване на стокооборота и обема на местното производство, за разширяване на вътрешния пазар в българските земи и в Румъния.¹⁴² Не може да има спор, че по това време значението на фирмата за утвърждаването на новите производствени отношения е двустранно — тя подпомага стопанството както на българските земи, така и на Румъния, особено след Кримската война.

По време на продължителния си престой на север от Дунав братя Георгиеви участват непосредствено във всички онези икономически процеси, характерни за прехода от феодалните към новите капиталистически форми на организация в търговията и производството. Тъкмо умелото приспособяване към местните стопански условия им обезпечават не само бързи успехи, но и значима роля в икономическия живот на България и на Румъния. Братя Георгиеви се издигат като динамични, ерудирани и предприемчиви стопански дейци със завиден европейски статут. Средният процент на печалбата за двадесетгодишния период от 1859 до 1878 г. от дейността на фирмата е около 12%, като реализираните доходи от банковите операции са по-големи, отколкото тези от търговията.¹⁴³ При арендуването и стопанисването на мошии те постоянно търсят възможности за поевтиняване на продукцията, използвайки разнообразни форми и средства — най-често чрез въвеждане на машини и привличане на наемни работници, което превръща част от техните имения в класически ферми от английски тип.

Евлоги и Христо Георгиеви заемат челно място между българските търговци през Възраждането не само заради значителните си капитали, но главно заради характера и резултатите от тяхната стопанска дейност. С честите пътувания до утвърдени европейски производители, до панаири и търговски средища, с голямата си осведоменост за тенденциите в европейския пазар, с умелото ориентиране в паричните курсове, както и с политическия си авторитет те достойно съперничат на най-елитните търговски фирми на Балканите през този период и налагат българския стопански деец като самостоятелна фигура в европейската икономика тогава.

¹⁴² Пак там, с. 361.

¹⁴³ К. Косев, За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в., С., 1968, с. 29. Вж. и Д. Коев, Банкерската дейност..., с. 72.

ТРЕТА ГЛАВА

АКТИВНА ПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ ПО ВРЕМЕ НА КРИМСКАТА ВОЙНА 1853-1856 Г.

Кримската война е мащабно събитие в историческата съдба на балканските народи. Както всеки по-значителен конфликт между руското правителство и Високата порта, така и Руско-турската война от 1853-1856 г. разпалва надеждите на балканските християни за окончателно отхвърляне на османското владичество. Естествено, всеки от балканските народи се стреми да решава сам своите национални проблеми, но обективно войната създава условия за единодействие на гърци, българи, сърби и черногорци. При евентуална руска победа те търсят възможност за реализация на крайните цели на националноосвободителните си борби и затова енергично се включват във войната в помощ на руската армия.

Освободителните стремежи на балканските народи не остават тайна за руската дипломация и тя се опитва да ги използва с оглед да улесни настъплението и крайния успех на армията си на Балканите. Така се създават условия за съгласувани действия между руската войска и заинтересованото балканско население още в началото на XIX в., при което на емиграцията в Дунавските княжества е отредена съществена роля.¹ Макар че предпазливо допуска участието на чужденци в своята армия, руското командване реално отчита изгодата от военното организиране на балканските християни срещу Турция и създава известни традиции в това отношение. Цялостното и пълно проучване на участието на балканските народи в Кримската война е сложна изследователска задача. Нейното окончателно решаване трябва да се предшества от публикуването на повече конкретни изследвания, написани въз основа на местни и руски архиви, спомени, материали от пресата и други проучвания. Интересни материали от подобно естество съдържат архивът на Евлоги и Христо Георгиеви и съхранените архивни сбирки на по-известните дейци на българската емиграция.

1. БРАТЯ ГЕОРГИЕВИ В НАЧАЛНИЯ ЕТАП НА ВОЙНАТА (1853-1854 Г.)

Руско-турският конфликт от 1853-1856 г. не е предизвикан от случайни обстоятелства. Той се поражда от активността на руската политика на

¹ В. Д. Конобеев, Българското националноосвободително движение, С., 1972, с. 101 и сл.; Ap. Stan, L'organisation de la lutte de liberation des peuples balkaniques dans les Principautés Roumaines pendant la phase danubienne de la Crimée (1853-1856), Revue Roumaine, Histoire, XI, 1972, 5, p. 833 et suiv.

Балканите и по-специално от намерението на Николай I да раздели наследството на „болния човек“ и от противоположния стремеж на западните държави да се ограничи руското политическо влияние пред Високата порта с цел да се изтръгнат допълнителни привилегии в техен интерес. Ето защо един второстепенен на пръв поглед проблем — религиозното покровителство на т. нар. свети места — става повод за поредната руско-турска война, призвана да реши въпроса за господството над Проливите, Османската империя и подвластните ѝ страни.

Прекъсването на преговорите в турската столица и отпътуването на руската мисия начело с княз Меншиков поражда у съвременниците съмнение за предстоящ военен конфликт между Русия и Турция. Тази възможност получава допълнително основание през лятото на 1853 г., когато руските войски постепенно заемат Дунавските княжества.² Споменатите събития все още не означават начало на войната, но са достатъчно убедителни, за да събудят надеждите на българската емиграция във Влашко и Молдова. Всяка новина с политически характер от Петербург или Цариград се посреща от нея с огромен интерес и продължително се дискутира. И тъй като се оказва трудно да се предвидят намеренията на руското правителство, дори най-незначителните новини предизвикват допълнителни съмнения, колебания и надежди.

Този интерес на българската емиграция на север от Дунав към новата криза в руско-турските отношения ясно може да се проследи в обширната кореспонденция на Евлоги и Христо Георгиеви от този период. В нея темата за войната заема особено място. Двамата братя сполучливо използват създадената търговска мрежа на българите в княжествата, за да обменят информация и да следят развитието на събитията. През май 1853 г. Хр. Георгиев уведомява Д. Росети в Брашов, че вероятно „различията между Русия и Турция ще се разрешат само с война“, макар че лично той бил изпълнен с резерви. Само един месец по-късно той е далеч по-категоричен относно характера на политическите събития. Според него те вече не могат в никакъв случай да се изяснят по мирен начин. Узнал за изпращането на руски войски в Крайова и други южни селища на Влашко, той се надява, че преминаването им на юг от Дунав е въпрос на недалечно бъдеще.³

Подобна еволюция на възгледа за неизбежността от военно решаване на кризата се наблюдава и в кореспонденцията на Евлоги Георгиев⁴, както и в писмата на други български емигранти, които вярват, че след сърби, гърци и румъни е дошъл ред да се реши и българският национален проблем. Всъщност това е увереност на целия български народ, която Георги

² Е. В. Тарле, Сочинения, т. VIII, Крымская война, М., 1959, с. 260.

³ Архив БАН, ф. 34, а. е. 347, л. 143, 161, 170, 180, 220.

⁴ БИА, ф. 7, а. е. 8, Писма на Евлоги Георгиев от 1853 г.

С. Раковски сполучливо нарича време на „общий възторг“⁵. Колкото по-сериозен характер придобива руско-турският конфликт, толкова по-остро се чувства нуждата от организация, която да решава, ръководи и представя българските интереси. Войната заварва българската емиграция политически неорганизирана, но готова да окаже необходимото съдействие на руската армия. В русофилските български среди в Букурещ възниква идеята за създаване на комитет, който да направлява политическото раздвижване на емиграцията. Така през 1853 г. възниква Епитропията (Настоятелство), формирана от състоятелни стопански дейци.⁶ Нейни основатели и най-активни членове са Хр. Георгиев, Ив. Бакалоглу, Хр. Мустаков и д-р П. Берон.

Предстоящите военни действия и основаването на Настоятелството в Букурещ допринася за активизиране на българската емиграция и в Одеса, където между местните дейци се откроява Николай Хр. Палаузов.⁷ Първоначално неговата дейност се изразява в подготвянето на няколко записки, в които информира видни политически дейци в Русия за нерадостната съдба на българското население в пределите на Османската империя. Палаузов доказва дълбоката вяра на българския народ в освободителната мисия на Русия и препоръчва непосредственото използване на българите като разузнавачи, преводачи, снабдители и доброволци в състава на руската армия.⁸

За набирането на необходимите му сведения Палаузов поддържа постоянна кореспонденция с дейци на емиграцията в Дунавските княжества. От такова естество са разменените писма между него и Костаки Попович в Браила и Евлоги Георгиев в Галац. Апелирайки за съдействие на Русия при настъпилите благоприятни обстоятелства за освобождението на българския народ, той настоява пред Евл. Георгиев да използва „времето за народното добро“⁹. През есента на 1853 г. Палаузов иска от него данни за положението в България, които да помести в руските вестници.¹⁰ Той

⁵ Архив на Георги С. Раковски, т. I, С., 1952, с. 491.

⁶ М. Димитров, Българска добродетелна дружина, БИБ, г. III, 1930, т. IV; М. Димитров, Комитетът на „Старите“, Добродетелна дружина, сб. България 1000 години, С., 1930; Ал. Бурмов, Кога и от кого е основана „Добродетелна дружина“, Избрани произведения, т. II, С., 1974, с. 15-16; Д. Страшимиров, История на Априлското въстание, т. I, С., 1907; П. Коледаров, Към предисторията на Добродетелна дружина, ИИИ, т. 16-17, 1966.

⁷ Н. Барсов, Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854-1884) и материалы для освобождения Болгарии, Одесса, 1895; Н. Генчев, Одеското българско настоятелство, ГСУ, ФИФ, т. 64, 1972; И. Д. Забунов, Одесское болгарское настоятельство в период Крымской войны (1853-1856). — Балканские страны в новое и новейшее время, Кишинев, 1977; Р. Каролев, Николай Хр. Палаузов, Периодическо списание, IX, 1900; Цв. Антова, Николай Палаузов, Списание на БАН, кн. 1, 1972.

⁸ БИА, ф. 113, а. е. 5, л. 1-6; Н. Генчев, цит. съч., с. 132.

⁹ Пак там, ф. 183, а. е. 117, л. 125.

¹⁰ Цв. Кристанов, Ив. Пенаков, Ст. Маслев, Д-р Иван Селимински, С., 1962, с. 223.

настоява да се изпращат прошения, молби и записки от всички краища на българските земи с оглед да се запознае руското обществено мнение с безправното политическо и стопанско положение на българския народ и с характера, целите и постиженията на неговите национални борби.

Поощрена от благоприятната позиция, която официални ръководни кръгове в Русия възприемат спрямо дейността на Палаузов, на 17 август 1853 г. голяма група българи от Браила и околните селища изпращат изложение до руския цар, в което го молят за застъпничество и за установяване на по-демократични порядки в Османската империя.¹¹ Документът е подписан от българските търговци Евлоги Георгиев, Михаил Попович, Михайл и Атанас Аврамови, както и от д-р Иван Селимински, архимандрит Максим Райкович и други български емигранти. В изложението се посочва, че реформените актове на турското правителство след 1839 г. не подобряват положението на подвластните му християни, че данъчните тежести непрекъснато се увеличават, че не съществуват условия за нормално просветно, културно и стопанско развитие на българския народ.¹² Що се отнася до политическите искания, застъпени в молбата, те са формулирани по следния начин: „Подобно на нашите братя по вяра сърбите и молдо-власите, ако не напълно, то поне в известна степен да имаме свое народно управление.“ С други думи, ръководителите на българската заможна емиграция се задоволяват с установяването на национална автономия за българския народ, с каквато се ползват Сърбия и Дунавските княжества по това време.¹³

Това изложение твърде много прилича по композиция и характер на съдържанието на Записката на Палаузов, което дава основание да се твърди, че вероятно е подготвена по негово настояване и с негово съдействие. От името на жителите на по-големите български села също се подготвя изложение до руското правителство, което по свои съображения одеските българи не представят веднага в Главната квартира на руската дунавска армия.¹⁴ Насърчавани от Палаузов, българите в Браила започват да събират парични средства, които да послужат за „народното добро“. Следователно до обявяването на войната Палаузов успява да установи по-тесен контакт с българските колонии в Галац и Браила. От своя страна последните не му се доверили напълно, докато не си изяснят социалния му статут, проявите и намеренията му. В писмо до Евл. Георгиев от Одеса Найдено Геров признава неговата активна дейност за освобождението на българския народ, която го е ангажирала до такава степен, че била в състояние да го разори

¹¹ БИА, ф. 28, а. е. 7, 1-5.

¹² С. А. Никитин, Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в., М., 1970, с. 124.

¹³ Сб. Положението на българския народ под турско робство, С., 1953, с. 225 и сл.

¹⁴ Цв. Кристанов, Ив. Пенаков, Ст. Маслев, цит. съч., с. 192.

материално.¹⁵ Сам Палаузов обяснява на Иван Пулиев, че „не седи със скръстени ръце“, но апелира към търпение и благоразумие, тъй като само обстоятелствата щели да покажат какво е най-разумно да се предприеме в бъдеще. По такъв начин до есента на 1853 г. в най-големите средища на българската емиграция се открояват с конкретни цели, инициативи и патриотични чувства тези дейци, на които впоследствие е възложена организацията и въоръжаването на българските доброволци.

Междувременно през есента на 1853 г. руско-турските отношения рязко се влошават и през октомври войната е официално обявена.¹⁶ Руското правителство обаче се оказва в много неизгодна позиция, тъй като срещу него застава обединеният фронт на Турция и западните държави — Англия, Франция и Сардинското кралство. Неблагоприятен за Русия неутралитет възприемат Австрия и Прусия. При тези условия единствен съюзник на руската армия биха могли да бъдат балканските народи, които разчитат на руската помощ в борбата си срещу османското господство. Заставени от обстоятелствата, официалните среди в Русия са принудени да възприемат идеята за формиране на доброволчески отряди от балканските християни.

В Главната квартира на руската армия се получават молби и изложения от българските общини, в които навлизането на руски въоръжени сили в Дунавските княжества се тълкува като подходящ повод да се избавят от турските притеснения и произвол. Командващият дунавската армия княз Горчаков е посетен от пратеници на общините в Северозападна България, които му връчват обръщение на българите от този край до руския император. В него се изразява предаността на българския народ към Русия и се обещава морално и материално съдействие на руската армия, в случай че настъпи в България.¹⁷ Ръководителят на делегацията Димитър Панов уверява Горчаков, че е извършена подготовка за масово въстание на българите, чието обявяване ще се осъществи веднага след като военните действия се пренесат на българска територия.

Известно е, че обявяването на войната активизира всички слоеве на българската емиграция на север от Дунав. От Букурещ за Търново заминава Никола Филиповски, чиято мисия включва подготовката на въоръжена чета, която да се присъедини към руските войски.¹⁸ Опити за известна организация на българския народ прави и Георги С. Раковски.¹⁹ През пролет-

¹⁵ БИА, II В 10 176, Писмо на Н. Геров от 11. IX. 1853 г.

¹⁶ Е. В. Тарле, цит. съч., с. 265.

¹⁷ Г. Димитров, Княжество България, ч. II, Пловдив, 1896, с. 164; С. Дамянов, Димитър Панов Гинин. Сборник в памет на акад. М. Димитров, С., 1974, с. 609 и посочената там литература.

¹⁸ П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, ч. II, С., 1900, с. 83.

¹⁹ В. Трайков, Георги Раковски, Биография, С., 1974, с. 103 и сл.; В. Д. Конобеев, цит. съч., с. 279; М. Арнаудов, Няколко тъмни епизода от живота на Раковски в 1853-1854 г., ГСУ, 1937, т. XXXIII, с. 13-15.

та на 1853 г. той изпраща Павел Грамадов в Света гора, за да информира патриотично настроените монаси от Зографския манастир и да потърси тяхното съдействие. „Нагласяваше се — пише в спомените си Натанаил, — щото восточна България и македонските българи да въстанат против турското правителство и да вземат деятелно участие при преминаването на руското войнство през Дунава.“²⁰

Така че началото на Кримската война е съпроводено със значително политическо раздвижване на българите, особено на тези, които живеят в княжествата и могат да развиват по-свободно своята обществена дейност. Липсват обаче единна организация и единен център, който да обедини усилията и да контролира порасналата активност. Плахи остават усилията за съгласувани действия поради претенциите на отделни дейци, както и поради зависимостта от руското правителство, което и през есента на 1853 г. се колебае, не бърза да признае създадената Епитропия, нито пък да обяви официално решение за набиране на доброволци. Убеден в необходимостта от въстание на балканските християни срещу султана, руският владетел набелязва така основните моменти на предстоящата война в писмо до генерал Паскевич от 22 октомври - преминаването на руската армия през Дунав да се осъществи през пролетта на 1854 г., след което до август да бъде превзет Видин.²¹ Николай I разчита, че това настъпление ще предизвика масови въстания за независимост на сърби, българи, гърци и черногорци, които могат да ангажират силите на турската войска.

След обявяването на войната съществен проблем пред командването на руската дунавска армия е да се установят във възможно най-точни граници размерът, характерът и значимостта на съдействието, което може да се очаква от балканските народи. В общата програма за спешно набиране на нужната информация фигурира, естествено, и българското участие. С изпълнението на тази отговорна мисия по инициатива на членовете на Епитропията е натоварен Ив. Селимински, спешно повикан от Браила в Букурещ. В писмо до Мих. Попович Христо Георгиев съобщава за присътигането на Селимински в Главната квартира на руската армия, но дискретно премълчава естеството на разговорите му с княз Горчаков, като го уверява, че Селимински лично ще го запознае с възложената му задача и предоставените му пълномощия.²²

Селимински се явява в Букурещ на 18 ноември и е натоварен от княз Горчаков да проучи възможно ли е съставянето на отряд от 400 български доброволци, което отговаря и на политическата програма на самия Сели-

²⁰ Жизнеописание митрополита Охридско-Пловдивского Натанаила, СБНУ, XXV, 1909, с. 143.

²¹ С. А. Никитин, цит. съч., с. 125-126.

²² Архив БАН, ф. 34, а с. 347, л. 452, Писмо от 27. XI. 1853 г.

мински.²³ Изпълнението на това нареждане налага да се проучи в кратък срок настроението на многочислената българска емиграция, разпръсната в селищата на Влашко и Молдова. За целта Селимински разпраща циркулярни писма до по-известните му родолюбци, в които ги приканва да употребят „цялото си умение“, за да се установи точният брой на доброволците. Изричното му предупреждение е проучването да се извърши „с най-голяма тайна“ и в срок от две седмици.²⁴ Тъй като се опасява от противодействие и възможни затруднения от страна на местната администрация, Селимински препоръчва да се показва неговото писмо като гаранция за законността на проучването.

Писмата на Селимински са подготвени и разпратени в периода 22-25 ноември, т.е. веднага след посещението му в Главната квартира на руската армия. На Яков Илиев той внушава да сондира за доброволци в окръг Телеорман (главно в Турну Мъгуреле и Гюргево), на Симеон Бойчин — в Браила, на Петър Иванов Корафа — в Галац, на Димитър Чернев — в Букурещ.²⁵ Натоварените с организацията на доброволците съвсем не са случайни хора; последните двама са участвали и се отличават в Руско-турската война от 1828-1829 г. Както признава Селимински на Петър Иванов, за самия него той е получил препоръка от руското консулство в Букурещ, а останалите той лично познавал като ревностни патриоти.

От своя страна Селимински предприема обиколка на по-големите селища, в които живеят по-компактно българи. Той посещава последователно Гюргево, Зимнич, Александрия, Плоещ, Бузъу, Фокшан, Галац и Браила, където назначава комисари със заплата. На Симеон Бойчин са предадени за изпълнението на задачата 50 австрийски жълтици.²⁶ Очевидно намеренията на руското командване били да не се задоволи само със събиране на информация, а да предприеме и практически мерки за организирането на доброволческите отряди. В изпълнение на възложената му мисия Селимински привлича широк кръг дейци с цел по-бързо формиране на български въоръжен отряд. Както той, така и повечето ръководители на българската емиграция в Букурещ са убедени, че участието на българи като доброволци в състава на руската армия ще привлече вниманието на европейската дипломация и общественост и на първо място ще спечели руското обществено мнение в полза на българския народ.²⁷

²³ К. Велики, Някои уточнявания относно биографията на д-р Иван Селимински. Сборник в чест на акад. Д. Косев, С., 1974, с. 400.

²⁴ БИА, ф. 28, а. е. 7, л. 6-17.

²⁵ Пак там. Вж. и Archives de l'Etat—Braila, fonds Prefectura, dos. 516, 1854, f. 15 (цит. по Constantin Velichi, La Roumanie et le mouvement revolutionnaire bulgare de liberation nationale (1850-1878), Bucarest, 1979, p. 18).

²⁶ БИА, ф. 28, а. е. 7, л. 76.

²⁷ Цв. Кристанов, Ив. Пенаков, Ст. Маслев, цит. съч., с. 211.

Членовете на Епитропията поддържат тесен контакт с руското командване в княжествата и се стремят да осъществят пряк контрол при набирането на доброволци. В две писма на Хр. Мустаков до Селимински в Браила, изпратени в края на годината, е отбелязано решението на Горчаков българските доброволци да получат оръжие и заплаца от руските военни власти във Влашко.²⁸ След като го уверява в благоприятния прием, който намира вестта за формирането на доброволчески батальон в Букурещ, той се интересува от точния брой на желаещите. Хр. Мустаков споменава, че букурещките българи са представили молба до руските военни власти, която е „произвела нужния ефект и е била приета“²⁹.

Целите на тази дейност, подета с настойчивост и широк размах от членовете на Настоятелството, са разкрити най-добре в писмото им до Иван Денкоглу, състоятелен българин в Русия, от 12 януари 1854 г. В него те обясняват, че създадената Епитропия има за цел „да подкани всички истински синове на отечеството си, където и да се намират“, да окажат нравствена и материална помощ на Русия в случай на военен конфликт с Турция.³⁰ Водачите на Епитропията смятат за необходимо създаването на комисия от опитни и компетентни лица, които да се намират в постоянен контакт с Главната квартира на руската армия и да представят пред нея интересите на българския народ. Замислено е да се използва войната за облекчаване нерадостната съдба на българите в пределите на Османската империя, а в случай на мирни преговори между руското правителство и Високата порта ръководителите на Настоятелството щели да поставят от името на българския народ искания за гарантирани политически права.

Тактиката на българската буржоазна емиграция, разкрита в този документ и реализирана практически в хода на войната, е правилна. Тя отчита особеностите в политическата обстановка в Европа в средата на XIX в., както и поуките от участието на българи в предишните руско-турски войни. Членовете на Епитропията са убедени, че освобождението на българския народ не може да бъде осъществено в приемливи граници без съдействието, покровителството и практическата помощ от поне една велика сила. Според тях тази сила може да бъде само Русия, още повече че през XIX в. тя има трайни интереси на Балканите. Тъкмо затова членовете на Настоятелството търсят одобрението на руските власти за всяка по-важна стъпка, проявяват стремеж да възглавяват и организират всички слоеве на българската емиграция на север от Дунав.

От съществено значение за по-нататъшната дейност на българската емиграция във войната е създаването през февруари 1854 г. на Одеското

²⁸ БИА, ф. 28, а. е. 7, л. 18-21.

²⁹ Пак там.

³⁰ Няколко исторически документа за възразждането на българите, сп. Искра, Шумен, г. II, кн. VIII.

българско настоятелство, в което ръководната роля принадлежи на Николай Палаузов.³¹ Задачите на новата организация са обосновани и аргументирани в Записка на Палаузов от есента на 1864 г. От нея е ясно, че предложенията, направени от членовете на Епитропията, са възприети от одеските българи и по внушение на Палаузов те започват събиране на дарения за военни и културни нужди.³² За съжаление веднага след формирането на Одеското настоятелство се появяват противоречия между двете български емигрантски организации. Основната причина за тяхната конфронтация са претенциите на всяка от тях да бъде главен център и единен представител на българския народ. Особено се изострят отношенията между букурешките и одеските българи през март 1854 г., когато руското командване проявява предпочитание към Палаузов и го поканва в Главната квартира.³³

Определянето на Палаузов като лице за връзка между българската емиграция и княз Горчаков е естествен резултат от неговата активна дейност за пропагандиране на българските политически, културни и религиозни интереси пред руското общество. От друга страна, той е чиновник на руска държавна служба, с проверени качества и убеждения, което го прави предпочитан в дадения момент. На 9 март Палаузов е приет в Браила от княз Горчаков, на когото представя препоръчителните си писма.³⁴ Палаузов успява да се срещне и с представители на българските колонии в Галац и Браила, които убеждава да се подчинят на Одеското настоятелство. С оглед да бъде по-убедителен и агитацията му да има по-голям ефект той препоръчва на одеските българи да изпратят специално писмо в Браила, в което да настояват за съдействие на неговата мисия. Подобна пропаганда той осъществява и в Галац, където се опитва да спечели на своя страна влиятелния в местните среди Евлоги Георгиев.³⁵ Назначаването на Палаузов за чиновник в Главната квартира на руската дунавска армия, неговите широки познанства с руски офицери и държавни служители, както и изключителната настойчивост, с която пропагандира българската кауза, му спечелват симпатиите на част от браилските българи.

Далеч по-различно е приет Палаузов от лидерите на българската емиграция в Букурещ, която също получава разрешение от руското военно

³¹ Н. Генчев, цит. съч., с. 134.

³² Записка на Н. Палаузов до новорусийския и бесарабски генерал-губернатор Аненков от 25. X. 1854 г.; Ст. Славова, Участие на преселници-българи в Бесарабия и Южна Русия в борбата за освобождението на българите от турско иго (1841-1876), ИДА, кн. 15, 1968, с. 228.

³³ Архив на Института за история при БАН, арх. к. IX, оп. 15, а. е. 460, л. 1189-1192, Писмо на княз Варшавский (Петербург) относно временното командване на Н. Палаузов към командувачия 3, 4 и 5 пехотен корпус.

³⁴ БИА, ф. 113, а. е. 15, Писмо на Палаузов от 13. III. 1854 г.

³⁵ Пак там, ф. 7, а. е. 9, л. 51.

командване да учреди официален комитет. От учредителния протокол става ясно, че на 9 март 1854 г. Епитропията престава да съществува и на нейно място е създадена организацията „Средоточно българско попечителство“.³⁶ „Българите — отбелязват авторите на документа, — които живеят във Влашко и които случайно се наидоха в тази земя, дошли от България, събраха се на 9 (ден) от март 1854 лето, та отредиха едно средоточно попечителство от седем членове да поеме всичките работи, които в нинешните обстоятелства трябва да я вършат за облекчение на злочестия българският народ.“ За членове са избрани Константин Чокан, Христо Георгиев, Христо Мустаков, Иван Бакалоглу, Георги Атанасович, Александър Хаджи и Петър Протич, като всички по-важни решения са налагани от първите двама, представители на най-състоятелните слоеве на българската емиграция в Румъния.

Членовете на Попечителството се представят на командващия руската армия Горчаков и на генерал Будберг, руски комисар за Дунавските княжества, които одобряват създадения комитет и вдъхват „надежда за успех в работите му за полза на българите“. Така създаденото Попечителство придобива законен статут да представя българския народ пред руските граждански и военни власти в Румъния. Основна задача на седмината учредители остава събирането на доброволци за съдействие на руската армия и представянето на българските интереси пред руското командване. Ето защо те препоръчват на всички свои съотечественици, „които се намират в други страни, да влязат в сношение с това Средоточно попечителство за всичко, щото може да послужи за облекчение на злополучните наши единоплеменници българи в отечеството ни България“³⁷. Членовете на Попечителството натоварват неколцина търговци, между които и Евлоги Георгиев в Галац, да организират събирането на парични средства от българите в княжествата „за общото добро на народа“.

Създаването на Средоточното попечителство на мястото на четиричленната Епитропия, обявена за „временна“, придава на дейността на българската емиграция в Румъния организиран и законен характер. Неговите членове осъществяват най-тесен контакт с руското командване в момент, когато се очаква военните действия да се разгърнат в голям мащаб на територията на Северна Добруджа. По този начин през март 1854 г. е създадена първата трайна политическа организация на българската емиграция, поставила си за цел освобождението на българския народ с общите усилия на руската войска и българските доброволци. Пристигането на Палаузов в Букурещ през март 1854 г. създава възможност за първия потесен контакт между водачите на двете организации. Очевидно и тук той

³⁶ Ал. Бурмов, цит. съч., с. 15-16; М. Димитров, Комитетът..., с. 746.

³⁷ Ал. Бурмов, цит. съч., с. 16.

не скрива претенциите на Одеското настоятелство за ръководни позиции, поради което контактите му с членовете на Попечителството придобиват строго официален характер. Палаузов не е допуснат на техни заседания, нито получава достъп до книгата за дарения.³⁸ Позволено му е единствено да се запознае с устава на Попечителството, който по собствените му признания „одобрил“.

Раздразнен от подобно отношение, Палаузов започва открита вражда с повечето членове на Средоточното попечителство. Хр. Георгиев, Ив. Бакалоглу и Хр. Мустаков той иронично нарича „нашите министри“, намеквайки за тяхната надменност.³⁹ Разграничавайки първия от брат му Евлоги, той е готов да отрече цялата му политическа, организаторска и дарителска дейност през войната, обвинявайки го в леност даже да говори.⁴⁰ Всъщност Христо Георгиев най-енергично и най-последователно оспорва претенциите на одеските българи за хегемония в освободителното движение, имайки предвид близостта на Букурещ до фронта и особено създадената от тях организация по набирането на парични средства и доброволци.

Гласкан от силни амбиции, в наставленията си до Одеса Палаузов дава тон за неискреност и фалш, а на практика за изостряне на отношенията с букурещките българи. „Противодействайте им деликатно, изобщо като че ли не забелязвате в тях стремежите за първенство“ — поучава той, като за себе си поема задължението да спечели на тяхна страна К. Чокан.⁴¹ Палаузов ясно съзнава, че липсата на единство ще подрони престижа, крайния успех и резултатите от общото дело. Независимо от това убеждение двете организации по време на войната действат почти изолирано една от друга, слабо си сътрудничат, с което внасят смут и обърканост в средите на цялата българска емиграция.

2. ПРИНОСЪТ НА БРАТЯ ГЕОРГИЕВИ ЗА ФОРМИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКИ ДОБРОВОЛЧЕСКИ ОТРЯДИ

Конфликтът между Русия и Османската империя, започнал през 1853 г., изправя българската емиграция пред сериозно политическо изпитание. Осъзнали създадените благоприятни обстоятелства за облекчаване на политическото, социалното и културно-просветното развитие на българския народ и дори за отхвърляне на османското владичество, най-активните нейни представители се поставят в услуга на Русия. Между изявените съ-

³⁸ БИА, ф. 113, а. е. 11, Писмо на Палаузов от 30. VII. 1854 г.

³⁹ За да бъде по-категоричен пред одеските българи, Палаузов им съобщава, че е попаднал в Букурещ на сънародници, които били настроени резервирано към тримата. — БИА, ф. 113, а. е. 11, Писмо на Палаузов от 30. III. 1854 г.

⁴⁰ Пак там, а. е. 21, л. 11.

⁴¹ Н. Генчев, цит. съч., с. 136.

трудници на руското командване Евлоги и Христо Георгиеви се ползват с особено уважение поради близките, дори приятелски отношения с повечето руски дипломати на Балканите тогава.⁴²

Кримската война създава условия за изява на патриотичните чувства на братя Георгиеви, до които по различни поводи достига информация за влошеното положение на техните сънародници в България. Непосредствено преди въоръжения конфликт между Русия и Турция Евлоги Георгиев прекарва почти една година при роднините си в Карлово и става свидетел на насилията, беззаконията и реквизициите, които турското правителство предприема спрямо подвластното му християнско население. След завръщането си в Галац той отправя писмо до Найдено Геров в Одеса, в което му съобщава за тревожната обстановка в България във връзка с предстоящата война. С дълбоко съчувствие към съдбата на съотечествениците им са пропити неговите думи: „Обстоятелствата ни пропъдиха, ние прибегнахме на здрави места, но съотечествениците ни, слушам, много страдат, не ви описвам страданията им, защото се надявам да ги познавате по-добре от мене.“⁴³

През пролетта и лятото на 1853 г. Евлоги и Христо Георгиеви изживяват болезнено всички колебания и съмнения на българите относно политиката на руското правителство на Балканите. Цялата им стопанска кореспонденция и особено писмата им с влиятелни български търговци и просветни дейци е изпъстрена с политически новини и известия за настроението на българите по двата бряга на Дунав. Научил от Христо Тъпчилещов някои сведения за руско-турските отношения, Евлоги ги предава на брат си в Букурещ така: „Пишат от Цариград, че Русия не приела преправената нота от Портата и така станали чести събиранията народни в Цариград за текущите работи и казват, че скоро ще докара бой Портата, защото е принудена.“⁴⁴ От своя страна Христо Георгиев информира Тъпчилещов за предприетите маневри на руските войски в княжествата и признава, че „за политическите работи и тук нищо здраво не познаваме“⁴⁵. Пак с тази цел те кореспондират постоянно с Найдено Геров и проявявайки развито обществено чувство, изразяват надежда, че в Одеса той не престава да работи за българските интереси. Изобщо Георгиеви се оказват в центъра на важна информация с политически характер.

Споделяйки надеждата на българския народ в освободителната мисия на Русия, още преди обявяването на войната Георгиеви се включват в кам-

⁴² Из архивата на Найдено Геров, кн. II, С., БАН, 1914, с. 291.

⁴³ Пак там, кн. I, С., 1911, с. 86-87.

⁴⁴ Архив БАН, ф. 34, а. е. 641, л. 10. Писмо от 20. IX. 1853 г.

⁴⁵ Пак там, а. е. 347, л. 310, Писмо на Хр. Георгиев от 18. VII. 1853 г.

панията за събиране и препращане на молби, изложения и прокламации до руското правителство. „Вярвам да не сте забавили до сега изпровождането на хартата, която ви вручих“ — напомня на Евлоги Георгиев К. Попович от Браила.⁴⁶ Те внасят и доброволни парични помощи за народната кауза и с примера си увличат и други свои сънародници. Веднага след формирането на Средоточното попечителство е открита подписка за набиране на парични дарения и Христо Георгиев внася шест хиляди гроша.⁴⁷ През есента на 1853 г., когато изострянето на отношенията между Русия и Високата порта достига краен предел, Георгиеви не се задоволяват с констатации и изчакване на събитията, а енергично се включват в помощ на различни руски военни служби. Така чрез приближени търговци Христо Георгиев събира сведения с разузнавателен характер, като особено богата информация получава от своя дългогодишен комисионер в Зимнич Яков Илиев. През септември последният уведомява за настаняването на 5 хиляди турски пехотинци в Свищов, чиито жители са задължавани да строят отбранителни съоръжения и окопи.⁴⁸ Я. Илиев съобщава на Хр. Георгиев и за антируската пропаганда сред българите, осъществявана от европейци, съюзници на турското правителство, и с оглед да бъде пресечена тази агитация му изпраща текст за прокламация към българския народ с молба да се отпечата в 500-600 екземпляра и да се разпространи между българите по двата бряга на Дунав.

На свой ред Георгиев предупреждава своя агент да бъде внимателен, тъй като след обявяването на войната турските власти строго контролират пощенските съобщения на княжествата с България. Сведения с разузнавателен характер братя Георгиеви събират и чрез други свои приближени търговци, установени по селищата на дунавския бряг. Н. Палаузов от Одея настоява пред Евлоги Георгиев сведенията да се предават на полковник Николай Гериванов, когото е запознал обстойно с положението на българския народ и го е спечелил за националната му кауза.⁴⁹

Близките отношения на двамата карловци и особено на Христо Георгиев с руското военно командване в княжествата през този период могат да се установят и от факта, че те са по-добре информирани за намеренията на Русия. През юли Хр. Георгиев уведомява своя родственик Иван Пулиев за приготовленията около посрещането на руските войски в Букурещ, за предстоящото подписване на специален договор за снабдяването им с храни и снаряжение, както и за очакваното пристигане в най-близко време

⁴⁶ БИА, ф. 183, а. е. 117, л. 129.

⁴⁷ Цв. Кристанов, Ив. Пенаков, Ст. Маслев, цит. съч., с. 202-203. Вж. и доклада на Селимински до княз Горчаков от 30. II. 1854 г. относно българите, които са „работили и жертвували за събиране на доброволци“ (БИА, ф. 28, а. е. 7, л. 46).

⁴⁸ БИА, ф. 7, а. е. 528, л. 5, 7.

⁴⁹ БИА, ф. 183, а. е. 117, л. 127.

в града лично на командващия княз Горчаков.⁵⁰ Следователно далеч преди започването на военните действия Евлоги и Христо Георгиеви се поставят в услуга на Русия, тъй като нейният конфликт с Турция отговаря на възприетото от тях убеждение, че само победата на руското оръжие може да донесе освобождението на българския народ. Описвайки страданията на своите съотечественици и мъката си по родния край, Евлоги изповядва пред своя земляк Найдено Геров, че надеждата му е само в „православния цар“⁵¹.

Много по-активна, по-целенасочена и по-организирана става дейността на братя Георгиеви в края на 1853 г., когато най-сетне са уредени всички въпроси, свързани с практическото участие на доброволци във войната. Главната квартира на руската дунавска армия оповестява Инструкция на княз Горчаков относно организацията на доброволците, техните права и задължения, както и начина за определяне на командния им състав.⁵² За „главен разпоредител на волонтирите“ се определя генерал Салос, грък на руска военна служба. В инструкцията се посочва, че в доброволческите отряди могат да постъпват не само жители на Влашко и Молдова, но и всички православни християни.

С издаването на инструкцията официално е даден ход на акцията за записване и привличане на доброволци, а в началото на 1854 г. пълномощията на Селимински са узаконени от генерал Салос, който му връчва специално писмо до военните и гражданските власти в княжествата с препоръка да му оказват необходимото съдействие. През януари 1854 г. Селимински предприема втора обиколка и основава бюро за записване на доброволци, като дейността му бива улеснявана, контролирана и финансирана от членовете на Настоятелството в Букурещ.⁵³ На 12 януари Хр. Георгиев съобщава на Атанас Попович в Плосец за отпътуването на Селимински към града, където „той ще нареди всичко, както трябва“. По същото време той изпраща инструкцията за създаване на доброволчески отряди на своя съмишленик Мих. Попович в Браила, за да запознае българите в града с нея.⁵⁴ Без съмнение Христо Георгиев знае точно маршрута на Селимински и конкретните цели на неговата обиколка.

Насърчени от развитието на събитията, четиримата членове на Епитропията поемат грижите по организацията на доброволците и събирането на парични дарения за издръжката им. Разбира се, това става със знанието и съгласието на княз Горчаков, с когото те са в постоянна кореспонден-

⁵⁰ Архив БАН, ф. 34, а. е. 347, л. 180.

⁵¹ Из архивата на Н. Геров, т. I, С., 1911, с. 87.

⁵² Ст. Чакъров, Български волонтирски отряд 1853-1856 г., Илюстрация „Светлина“, XVI, 1908, кн. III, с. 8.

⁵³ Архив БАН, ф. 34, а. е. 347, л. 523, 525.

⁵⁴ БИА, ф. 7, а. е. 1108, л. 4.

ция. Настоятелството провежда редовни заседания, като членовете разпределят основните функции помежду си — Хр. Георгиев е определен за касиер, В. Берон — за деловодител, а Хр. Мустаков и Ив. Бакалоглу — за членове. От тяхно име в началото на 1854 г. Хр. Георгиев изпраща циркулярни писма до началниците на бюрата, в които апелира да се събират парични средства чрез дарения.⁵⁵ Той внушава писмата на всяка цена да се прочетат пред българите във всяко по-голямо селище на княжествата с цел те да бъдат запознати в детайли със замислите на букурещките българи.

Интерес представляват отговорите, които Хр. Георгиев получава от различни селища в княжествата. Те разкриват горещия отклик, който тази инициатива намира в емигрантските среди. В писмото си до него Я. Илиев от Зимнич го уведомява, че успял да събере „всичките българи“ в града, които запознал със съдържанието на циркулярното писмо. Записани били и първите доброволци, а Илиев се съгласил да проведе такава акция и сред българите в Александрия. Много по-възторжено е известието на К. Попович от Браила, който уверява Хр. Георгиев в „безкрайната наша обща радост..., от сладкото известие“. Съобщението на Епитропията за предприемането на практически мерки и използването на българи във войната срещу Турция наистина намира радушен прием в Браила; българските жители на града дават тържествено обещание да подкрепят патриотичните начинания на своите съотечественици. „Ние се стараем да ви придружим в свещения ви подвиг за народното добро“ — пише Попович на Георгиев.⁵⁶

Тези обещания не остават безсъдържателни декларации, плод на моментна екзалтираност на патриотичните чувства, тъй като в кратък срок Браила става най-значителният след Букурещ център на българските доброволци и дарители. В края на януари в Настоятелството е докладвано, че в града са записани 200 пехотинци и 40 конници. Избран е и комитет за събиране на парични средства, но след първоначалния подем дейността му замира. От съществено значение за успешната практическа работа на Настоятелството е привличането на Александър Хаджи Русет, българин на руска военна служба, който се отказва от служебните си задължения в румънското военно училище и поема обучението на доброволците в района на Букурещ.⁵⁷ Членовете на Епитропията ръководят и кампанията по набирането на доброволци, като за целта са създадени няколко бюра, натоварени с цялостната организация на желаещите да воюват срещу Турция българи. Ръководител на бюрото в Зимнич е Я. Илиев, във Фокшани

⁵⁵ Пак там. Вж. и ф. 7, а. е. 528, л. 3-4.

⁵⁶ Пак там, а. е. 1108, л. 1.

⁵⁷ И. Д. Забунов, цит. съч., с. 22.

— Тодор Кермекчиоглу, в Крайова — Ангел Вего, в Галац — Васил Палаузов, в Браила — К. Попович, в Мачин — Б. Лазаревич.⁵⁸

Подетата от Настоятелството акция за формиране на доброволчески отряди е посрещната с голям ентузиазъм и в бюрата за записване се представят десетки българи, живеещи в княжествата, в Бесарабия, както и български студенти в Русия. Ангел Чернев от Търново, участник във войната от 1828-1829 г. в състава на руската армия, постъпва доброволец заедно с тримата си синове.⁵⁹ Друг „волонтир“ в тази война — Васил Вълков, с офицерско звание в руската армия и отличие за храброст, независимо от напредналата си възраст също постъпва в доброволчески отряд. „За да бъда полезен на отечеството си — отбелязва в спомените си Вълков, — взех активно участие в избухналата война и по този случай бях възнаграден от Русия ..., защото възкресих българското национално знаме, което бе затъмнено повече от 400 години.“⁶⁰ Патриотични мотиви ръководят и Апостол Конкович, който отбелязва: „Началото на последната война направи да повярвам, че е дошло време да се изпълнят надеждите ни, та добихме повече дръзновение и за да улесняваме работата на избавителите ни, аз не жалих ни труд, ни имението, ни себе си...“⁶¹ Подобни прояви не са изолирано явление, а масова практика, което още веднъж свидетелства за непрестанните усилия на българския народ да постигне своето национално освобождение.

В началото на 1854 г. акцията по набиране на доброволци преминава с голям успех, като в отрядите се привличат хора от всички християнски народности на Балканите. Още в първите седмици от работата на бюрата проличава, че проектираният батальон от 400 души ще се окаже недостатъчен, за да включи всички желаещи. Това обстоятелство изправя членовете на Настоятелството пред много нови проблеми, свързани с облеклото, прехраната и цялостната издръжка на постъпилите. Ето защо букурещките българи се обръщат с нов апел към своите сънародници в Румъния, както и към одеските българи, като ги известяват за нуждата от парични средства. При изясняване участието на българската емиграция в Кримската война наложително е да се посочи и отношението на местната администрация в княжествата към доброволческото движение.

Още при започването на акцията членовете на Настоятелството и самият Селимински изразяват опасения от възможно противодействие от страна на местните власти, на които чуждите поданици създават през 40-

⁵⁸ Записка на Ник. Хр. Палаузов за българите изобищо и в частност за тези, които вземаха участие в Дунавската кампания 1853-1854 г., съставена в Одеса на 31. III. 1856 г. — БИА, ф. 113, а. е. 67, л. 58 а.

⁵⁹ Хр. Георгиев, Българският отряд „Гръцеский волонтирский батальон“ в Кримската война (1853-1856), сп. Военноисторически сборник, 1938, кн. 36, год. XII, с. 54 и сл.

⁶⁰ Н. Трайков, Спомените на капитан Васил Вълков, ИИД, кн. X, 1930, с. 95.

⁶¹ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 915-916, Писмо на А. Конкович до Н. Геров от 3. XII. 1857 г.

те години немалко затруднения от политическо естество. Действително в хода на кампанията за привличане на доброволци се появяват недоразумения от различен характер, които двете страни с разбиране и компромиси успешно разрешават. Така през януари 1854 г. са арестувани от коменданта на Пloeщ двама организатори на доброволческото движение — Павел Грамадов и Георги Иванов.⁶² Те изпращат от ареста известие на Хр. Георгиев, с което се оплакват, че са им иззети всички документи, и настояват пред него да изясни на румънската полиция целите на дейността им. Всъщност тяхната вина се свежда до това, че не носели със себе си препоръчителни писма до местния комендант.

Естествено, подобни случаи не могат да бъдат изолирано явление, като се има предвид военната обстановка и голямата отговорност на руското командване и местните власти в сложните условия на войната. Селимински и членовете на Настоятелството се опитват да решат този въпрос принципно чрез използването на широките пълномощия, предоставени им от генерал Салос. Последният е заставен да издаде нареждане до административните органи в княжествата, чрез което настоява да се оказва съдействие при организирането на доброволчески отряди.⁶³ От своя страна Селимински изпраща адрес до управителите на някои окръзи, в който ги уведомява за приетото в този смисъл решение на Министерството на вътрешните работи. В отговор на адреса управлението на окръг Прахова уверява Селимински, че е готово да му окаже нужното съдействие. Впоследствие местните власти действително улесняват формирането на доброволческите отряди, създават ред при уреждането и прехвърлянето на лагери, обезпечават прехраната и решаването на още някои битови въпроси.

Особен интерес предизвиква социалният състав на доброволците. Ръководител на движението на българската емиграция за съдействие на руската армия на Балканите, както вече отбелязахме, са заможните български емигранти, установени на север от река Дунав. Що се отнася до самите доброволци, то липсата на обилни данни не позволява подобна категоричност. От запазените биографични материали и други сведения личи, че в отрядите постъпват предимно дребни търговци и търговски агенти, занаятчии, селяни, учители, студенти в Русия.⁶⁴ От запазените в архива на Селимински атестации на 35 участници във войната преобладават търговците. Този факт всъщност отразява социалната принадлежност на по-голяма част от родолюбиво настроената българска емиграция на север

⁶² БИА, ф. 28, а. е. 7, л. 36.

⁶³ Пак там, л. 25, 26-35; Constantin Veichi, *op. cit.*, p. 18.

⁶⁴ Пак там, л. 6-17. Вж. молбата на Ив. Иванов, П. Ангелов, И. Василев, студенти в Историко-филологическия факултет в Киев, за постъпване на военна служба в руската армия. — Архив на института за история при БАН. арх. к. IX, оп. 30, а. е. 70, л. 160-161, а. е. 73, л. 166-168.

от Дунав в средата на XIX в. Мнозинството от тези стопански дейци поддържат усърдно търговски контакти с родните места, тъй като в повечето случаи фирмите им извършват посредническа търговия и чрез нея те са добре запознати с политическите и стопанските условия в българските земи.

Месец януари 1854 г. преминава в трескава работа от страна на Епитропията и упълномощените организатори на доброволческите отряди, като се използват стопанските контакти между българите в Румъния, за да се събира информация за хода на акцията. От писмата на Христо Георгиев от този период може да се проследи конкретно как броят на постъпилите на военна служба българи се увеличава постоянно и как движението за съдействие на руската армия приема все по-организиран облик. Научил, че в края на 1853 г. русите са спечелили важна победа при Калафат, Евлоги го предупреждава: „Такива радостни известия явявайте ми всякога навреме“⁶⁵, а две седмици по-късно го уведомява, че българските „волонтири“ в Галац вече са достигнали 50 души. На практика Хр. Георгиев се утвърждава като централна фигура между българите в Букурещ и нито една значима тяхна обществена проява не се реализира без неговото съдействие и материално участие. Със завидна енергия той следи доброволческото движение и набирането на парични средства, осъществява връзката с руското командване, предава сведения с военен характер. По силата на своето социално положение и развито обществено чувство младият търговец става един от водачите на българската емиграция в княжествата.

В същото време за разлика от непосредствените участници в доброволческото движение Евлоги и Христо Георгиеви не прекратяват стопанската дейност на фирмата си. Макар че споделят ентусиазма на своите сънародници и изпълняват последователно и целенасочено съветите на руските власти, те се ангажират с доброволците само дотолкова, доколкото тяхната политическа дейност няма да засегне чувствително икономическите им интереси. Вярно е, че и двамата братя посвещават много време и усилия за съдействие на руската армия на Балканите, без да пропускат благоприятната възможност да увеличат своята печалба. По повод забавеното набиране на доброволци в Галац Евлоги Георгиев уведомява брат си: „Нашите искат подканяне, но няма кой. Аз не мога всеки път да напускам работата си.“⁶⁶

Издръжката на доброволците на първо място налага изразходването на известни парични средства, а тяхното набиране може да се извърши само чрез дарения от по-заможните слоеве на емиграцията. Последните обаче изразяват готовност да предават суми само тогава, когато се убедят, че

⁶⁵ Архив БАН, ф. 34, а. е. 641, л. 13.

⁶⁶ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 17.

започнатата акция не е случайно дело, а обмислена стъпка с участието на Русия. Гаранция пред тях може да бъде участието на стопански дейци от ранга на Евлоги и Христо Георгиеви, известни със своята предпазливост и трайни отношения с руските дипломати в княжествата. Тяхното участие по набирането на парични средства и доброволци придава на акцията повече авторитет, сигурност и разсейва съмнението, че дарените суми могат да бъдат изразходвани неуместно.

Действително членовете на Настоятелството поставят началото на даренията за обществени нужди и с примера си се опитват да увлекат и останалите свои сънародници.⁶⁷ Въпреки това изживяването на различните предубеждения не става бързо и първоначалният ентузиазъм, предизвикан от мисълта за предстоящото освобождение от османско владичество, постепенно спада. Въпреки декларираната готовност да извършат дарения за доброволческите отряди някои дейци отлагат представянето на сумите с оглед да изчакат развитието на събитията. Тъкмо от такива непоследователни патриоти се оплаква на брат си Евлоги Георгиев, тъй като събраната сума от българите в Галац се оказва недостатъчна.⁶⁸

По тези причини Настоятелството дава нареждане чрез Селимински на началниците на бюрата да отведат „волонтирите“ на лагер по селата. В началото на февруари са организирани четири големи лагера — Гайчени, Цугуят, Караджели, Албещи, а по-късно и Лугу.⁶⁹ На 9 февруари Селимински докладва лично на княз Горчаков, че успешно са образувани доброволческите дружини в лагерите Гайчени и Цугуят с общо 800 участници. От запазените списъци и ведомости за заплати се установява, че редовните доброволци получават по 26 копейки на ден, унтерофицерите — по 36, а командирите на роти — по 100 копейки, като издръжката им вече е поета от руските власти. Най-добре уреден е доброволческият лагер край Букурещ, което Христо Георгиев обяснява с личните качества на капитан Александър Хаджи, както и с извършения съзнателен подбор при приемането на желаещите да участват във войната българи.⁷⁰ В лагера не се приемат ленивци, а само дисциплинирани и храбри хора, което издига авторитета на българите пред генерал Салос. Подобно е и положението в Браила, където в резултат от усилията на Селимински, Евлоги Георгиев и други българи е създадена голяма доброволческа група.⁷¹

Не така успешно се реализира акцията във Фокшани и околността,

⁶⁷ Цв. Кристанов, Ив. Пенаков, Ст. Маслев, цит. съч., с. 203.

⁶⁸ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 17, л. 54. Тези констатации се потвърждават и от Н. Палаузов, който съобщава в Одеса, че повечето от „браилските българи много разсъждават, а когато му дойде време до събирането на средства, пасуват“ — БИА, ф. 113, а. е. 21, л. 6.

⁶⁹ БИА, ф. 28, а. е. 7, л. 59.

⁷⁰ Архив БАН, ф. 34, а. е. 347, л. 523.

⁷¹ БИА, ф. 7, а. е. 1108, а. е. 1109, л. 36-37.

появяват се затруднения в Галац и други селища. Във Фокшани са събрани около 200 доброволци и Селимински уверява техния командир — ветерана Григорий Забалкански, че в най-кратък срок ще ги настани на лагер в близките села. Тъй като изпълнението на това обещание се забавя, а нуждата от парични средства за издръжка е много остра, Забалкански решава да поведе отряда си към Букурещ и по такъв начин да го запази от разпадане. По този повод местният търговец Хр. Недялкович спешно известява Хр. Георгиев и апелира за съдействие от името на Настоятелството.⁷² В отговор Хр. Георгиев изпраща писмо-обръщение до българите в града, чрез което ги активизира да подкрепят народното дело с парични средства. И тъй като не се съмнява, че неговото предложение ще бъде прието, той препоръчва във Фокшани да се изхарчи само част от събраната сума, а останалата да се препрати в Букурещ, тъй като за доброволците са необходими средства.⁷³ От друга страна, Хр. Георгиев остро осъжда комисарите във Фокшани, които оставят доброволците без пари и прехрана, предавайки всички пълномощия на чужденец.

С колебанията и инертността на заможните българи в Галац се сблъскват и усилията на Евлоги Георгиев да обезпечи събирането на парични средства. Мудно се осъществява и обучението на събраните доброволци, тъй като дори такива патриоти като свещеника Максим Райкович не проявяват активност. Ето какво известява той на брат си в Букурещ в началото на март 1854 г. за състоянието на народните работи в града: „От нашите българи тук нямаме никаква епитропия още съставена. Гледам, че все странят, макар че много пъти им се хортува доволно за тази работа. Някои бяха обrekli по малко пари да дадат, но и до сега не е положено действие. Само аз съм дал 100 жълтици и П. Аврамович и Антаки по 20 жълтици за нужните разноски тука на българските волонтири и за предплатата им, като се изпращат, защото нямаме още достатъчно пари, изпратени от генерал Салос.“⁷⁴

С настъпването на пролетта подготовката на българските доброволци с цел използването им във войната навлиза в най-решителната си фаза. През март те окончателно са разпределени по роти и батальони, получават оръжие, назначен е команден състав. Целият този сложен процес по формирането на частите и военната им подготовка предизвиква множество нови проблеми. Преди всичко нарушава се чл. 12 на инструкцията, който предвижда едноплеменниците да бъдат групирани в отделни роти. Вместо това са създадени смесени роти от българи, сърби, гърци и власи, което не съдейства за укрепване на реда и се отразява негативно върху настро-

⁷² Пак там, а. е. 887, л. 5.

⁷³ Архив БАН, ф. 34, а. е. 347, л. 587.

⁷⁴ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 54.

енията на доброволците. По този повод в Средоточното попечителство и най-вече до Хр. Георгиев като негов член се сипят оплаквания от страна на постъпилите на военна служба българи.⁷⁵

Друг проблем за българските доброволци е липсата на подготвени за войната кадри, така че повечето български отряди се командват обикновено от чужденци. Определени са и български офицери — М. Киркович, П. Грамадов, Д. Черню, С. Бойчин, Ставри х. Николов, Я. Илиев, П. Георгиев и други.⁷⁶ М. Киркович съобщава на Хр. Георгиев, че в лагера Кралово са определени осем офицери от самите доброволци, между които и трима българи. Киркович изразява съжаление и за това, че броят на руските офицери в доброволческите батальони е твърде малък, а те се ползвали с уважение и авторитет между българите. Вторият етап от участието на българите във войната срещу Османската империя започва през март 1854 г., когато руските войски преминават Дунав и последователно овладяват Тулча, Исакча и Мачин. В края на месеца започва обсада и на Силистра, без превземането на която е немислимо по-нататъшното настъпление на русите в Добруджа. Така военните действия се пренасят в район с по-компактно българско население, а от друга страна, на фронта са изпратени и българските доброволци.

Както и преди, Хр. Георгиев осъществява най-близък контакт с руското командване, на което предава събраната информация от неговите агенти и приближени търговци. Той е осведомен и за въодушевлението, с което добруджанските българи посрещат настъпващите руски войски и български доброволци. След превземането на Тулча Хр. Недялков му съобщава: „Сега тук със славните руси сме в голямо удоволствие и благополучие за всякак, дай боже, и на България, и в отечеството ни да успеят по-скоро и да го видим свободно от игото на тирана.“⁷⁷ Междувременно в Букурещ пристига Найдено Геров, поставил се в услуга на Русия в периода на войната, с което позициите на братя Георгиеви пред командването на руската дунавска армия още повече укрепват.

През май 1854 г. е оповестена Прокламация до българския народ, подписана от генерал Паскевич. Според акад. Евгени В. Тарле тя е лично дело на Николай I и съдържа призив за въоръжено въстание срещу султанското правителство, както и апел за съвместни действия.⁷⁸ „Дошло е време — се казва в нея, — щото и вие, другите християни, да придобиете вашите правдини, но не само със слово, но и с дело.“ Прокламацията е посрещната с голям интерес от българското население като доказателство

⁷⁵ Пак там, а. е. 620, л. 5.

⁷⁶ Хр. Георгиев, цит. съч., с. 55-56; Д. Минев, Податки за капитан Павел Грамадов, ИБИД, кн. 22-24, С., 1948, с. 426.

⁷⁷ БИА, ф. 7, а. е. 887, л. 12.

⁷⁸ Е. В. Тарле, цит. съч., с. 430-431.

за намерението на руското правителство да активизира настъплението на своите войски.⁷⁹

В същото време руският владетел е разколебан, тъй като събитията се развиват в противоречие с неговите планове. В България се появяват английски и френски войски, очаква се включването и на Австрия във войната срещу Русия. Независимо от масовия героизъм на руските войници и българските доброволци слабостите на руското командване попречат обсадата на Силистра да завърши с успех. Все по-настоятелно Паскевич препоръчва на Николай I да се снесе обсадата и да се евакуират княжествата, тъй като се страхува от по-големите възможности на противниците на Русия.⁸⁰ При това положение не е изненада, че пристига заповед за прекратяване на обсадата и за изтегляне на руските войски. Така завършва и вторият период от участието на българската емиграция в тази война.

Изтеглянето на руските войски от княжествата и разпускането на доброволците попарва надеждите на българския народ за отхвърляне на чуждото господство, внася голямо разочарование въз всички слоеве на емиграцията и създава повод за допълнителни противоречия. За злоупотреба със средства са отправени обвинения най-напред към Селимински, а след това и към К. Попович и Хр. Георгиев. В хода на доброволческата кампания те действително са натоварени с големи пълномощия и разполагат със събраните средства, както и с пари, отпуснати от руското командване. Тези съмнения сериозно огорчават Селимински и той трябва да доказва своята лоялност и да търси застъпничеството на княз Горчаков и на генерал Салос.⁸¹ Що се отнася до Христо Георгиев, обвинението срещу него поддържа Димитър Ценович, което е по-скоро резултат от влошените отношения между двамата.⁸² Естествено, приемането или отхвърлянето на тези съмнения може да стане само въз основа на конкретни данни, с каквито не разполагаме. Не бива обаче в никакъв случай да се подценяват огромната енергия и патриотичният жар, които тези дейци влагат при организирането на доброволческото движение, пренебрегвайки често личните си интереси и завидното си обществено положение. При това тъкмо те жертват и големи парични суми от личното си имущество за преуспяване на народното дело.

След войната част от доброволците се заселват в Южна Русия и Бесарабия. Там емигрират, за да се спасят от турските преследвания и много български семейства. Руските власти посрещат с голямо съчувствие бъл-

⁷⁹ БИА, ф. 7, а. е. 9, л. 121.

⁸⁰ Е. В. Тарле, цит. съч., с. 741.

⁸¹ БИА, ф. 28, а. е. 7, л. 51-55.

⁸² Вж. спомените на Д. Ценович в БИА, ф. 80, П А 7373, озаглавени „Народоубийствената и фалшива политика на чорбаджийска Букурещка добродетелна дружина“. Те са публикувани в ИБИД, кн. 21, 1941.

гарските бежанци и ги подпомагат материално.⁸³ Руското правителство не отминава без внимание и заслугите на българите във войната, като на Селимински и Палаузов е внушено да представят за награждаване онези дейци, които най-усърдно съдействат на руското командване в княжествата. Подготвеният от Палаузов списък, който очевидно е използван от руските власти, страда от субективизъм. Наградени са с различни отличия около 50 участници във войната и десет „почетни българи“.⁸⁴ В списъка на последните фигурират имената на членовете на Одеското настоятелство и Средоточното попечителство в Букурещ.

Обявените награди не удовлетворяват букурещките първенци, които решават колективно да не приемат медалите, определени за тях от името на руския владетел. Христо Георгиев мотивира пред Найден Геров общото им недоволство с подценяването на техните заслуги. „Вие твърде добре знаете — пише му той — склонността, която имаме към началството руско, и почти сичкия наш народ и всеки за всичко бидохме готови да послужим... и това го направихме и ще направим, ако стане нужда и занаяпред с драго сърце, без да мисли някой от нас тук за награждаване.“⁸⁵ Геров се опитва да смекчи недоволството на букурещките българи и не скрива от тях конкретната вина на Палаузов. При това той изразява задоволство, че тези награди се раздават за заслуги предимно към българския народ. Така възниква още един повод за охлаждане на отношенията между двете български организации в чужбина — Одеското настоятелство и Средоточното попечителство.

* * *

Ръководени от убеждението, че Кримската война ще бъде финален етап на борбата срещу поробителя, хиляди българи, предимно из средите на емиграцията, се присъединяват с ентузиазъм и въодушевление към руската армия. По такъв начин българският народ доказва своя копнеж за свобода и непримиримост към чуждото господство в България, готовността си сам да се сражава за своята свобода. Руско-турската война от 1853-1856 г. обаче релефно очертава противоречията и липсата на единство между създадените български комитети в Букурещ и Одеса. Разногласията между тях нямат принципен характер, а са породени от субективното желание на определени дейци да се утвърдят като политически представители и водачи на българския народ. Буржоазната емиграция във Влашко и Южна

⁸³ Архив на Института за история при БАН, арх. к. IX, оп. 15, а. е. 412, л. 946-960, Записка на Ник. Хр. Палаузов от 31. III. 1856 г.

⁸⁴ А. А. Улунян, Документы об участии болгар в Крымской войне и национально-освободительной борьбе в 60-е годы XIX в. Сборник в память на акад. М. Димитров, С., 1974, с. 740-742.

⁸⁵ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 203.

Русия не показва политическа зрялост и единство в момент, когато те са абсолютно необходими. В същото време по силата на обективни фактори заможната емиграция е хегемон на политическите борби на българския народ и ръководи усилията на емиграцията за освобождение на България.

Руската дипломация, следвайки класовите интереси на царизма, не допуска въстаническото движение в България да получи очаквания голям размах. В повечето случаи руското правителство гледа на покорените от Високата порта балкански народи като на средство за осъществяване на своите военнополитически планове и не отчита правилно собствените интереси на тези народи.⁸⁶ Военното командване в Дунавските княжества се обръща с възвание към българския народ и подканя българите да въстанат едва тогава, когато руските войски вече се готвят да снемат обсадата на Силистра и когато едно изолирано въстание няма да има съществен ефект. Изобщо неуспехът във войната доказва за сетен път вредата от подчиняването на българското освободително движение изключително на политика на която и да било външна сила.

3. ДЕЙНОСТТА НА ЕВЛОГИ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВИ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

Русофилската българска емиграция в княжествата посреща поражението на Русия в Кримската война с видимо огорчение, предизвикано най-вече от пропадналата възможност за отхвърляне на турското господство в България. Поражението временно ограничава, но не изкоренява надеждата за известно подобрене на участието на българския народ, включително и за получаването на административна и религиозна автономия. Основания за подобни очаквания вдъхва прокламираният през февруари 1856 г. реформен акт, наложен на Високата порта от нейните съюзници. Обявените в Хатихумаюна свободи имат широк социален спектър и засягат всички сфери на стопанския, политическия и религиозния живот, но колкото по-големи са обещанията за радикално преустройство на Османската империя, толкова по-малко са гаранциите за тяхното трайно реализиране. Всъщност турското правителство изобщо не обезпечава живота, сигурността и имуществото на християнското население.⁸⁷

Известно е, че опитите за провеждане на каквито и да било реформи пропадат поради крайния фанатизъм и инертността на местните турски власти, което допълнително подхранва дискриминацията спрямо немюсюлманските поданици на султана. Христо Георгиев, който от заселването си в Букурещ разполага винаги с обширна и точна информация за положението в България, вярно преценява безсилието на турската администра-

⁸⁶ С. А. Никитин, Очерки по истории..., с. 140.

⁸⁷ История на България, т. I, БАН, 1961, с. 363.

ция пред своеволията и капризите на местните турски първенци. Веднага след обявяването на реформения акт той споделя с Найден Геров своето дълбоко съмнение в неговата приложимост. „Отсреща се четоха ферманите за Правдините, дето дава Султана — пише му той през март 1856 г., — но турците си отговарят, че това не може да бъде и какво ферманите ще имат сила 24 часа и... мъчно ще се тури новото наред.“⁸⁸

Впоследствие богатият български търговец многократно повтаря това свое убеждение, което се споделя от брат му и други българи в Румъния, още повече като узнават, че беззаконията и насилията над поробеното население в Турция не се ограничават.⁸⁹ Независимо от това братя Георгиеви не престават да следят събитията в България и намеренията на турското правителство. Техният интерес към прилагането на Хатихумаюна е продиктуван както от искреното съчувствие към съдбата на сънародниците им в България, така и от отколешното им желание да се заселят отново в родния град или в Пловдив — идея, към която ги подтиква и Найден Геров. Многократно и по различни поводи двамата търговци изповядват пред него своята носталгия по Карлово и сериозно замислят възможността да напуснат Румъния, но ги въздържа липсата на елементарни граждански права, както и отсъствието на нормални условия за широка стопанска дейност. В свое писмо до Н. Геров Христо Георгиев признава: „Сърцето ми иска да отида да живея отсреща, но не решавам да направя това, преди да видя отсреща работите, че са постъпили в добрия ред според новото проглашаване на султана.“⁹⁰

Евлоги и Христо Георгиеви имат ясното съзнание за половинчатия и неефикасния характер на провъзгласените реформи, но се надяват на намесата на западните държави и Русия пред Високата порта за тяхното реализиране в пределите на империята. Тъкмо затова, колкото и да се съмняват във възможностите на турската администрация, те отчитат момента като благоприятен за осъществяване на намеренията им. За целта Евлоги Георгиев заминава през есента на 1857 г. за Карлово, където наред с изпълнението на търговски поръчки за фирмата се наема да изясни промените в условията за живот. С огорчение той констатира, че в България нищо не се е променило в сравнение с времето преди войната и че месеци след провъзгласяването на Хатихумаюна в много селища господства страх от убийства и грабежи, които парализират всякаква стопанска дейност. Така през пролетта на 1858 г. шайка разбойници подлага карловските жители на продължителен морален тормоз, без турската власт да успее да пресече

⁸⁸ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 184.

⁸⁹ Пак там, с. 189, с. 196; Огн. Маждракова-Чавдарова, За отношението на българската буржоазия към Хатихумаюна от 1856 г., Исторически преглед, 1977, кн. 5-6, с. 253.

⁹⁰ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 196.

нейната дейност. Макар че имал намерение да се лекува с минерална вода в близката околност, Евлоги Георгиев признава: „Аз не смея да изляза вън от града.“⁹¹ С разрешение на турското началство са въоръжени десетина българи, които нощем охраняват българската махала в града.

Тази несигурност в родния му град дълбоко смущава и разтревожава Евлоги Георгиев. Крайно разочарован от политическата и социалната действителност в България след Кримската война, той окончателно отхвърля възможността да се завърнат с брат си в Карлово. От своя страна Христо Георгиев узнава, че не е настъпила никаква промяна в положението на християнското население и в турската столица, което окончателно охлажда желанието му да напусне Букурещ, за да попадне в обстановка на несигурност, съдебен произвол и утежнено данъчно облагане.⁹² Кoresпонденцията на братя Георгиеви и най-вече писмата им с Найдено Геров предлагат твърде много данни за неподправената любов на двамата братя към родния край и за стремежа им да съдействат за подобряване положението на българския народ. Не секват и усилията им за решаването на най-актуалните национални въпроси след войната. Разбира се, тези усилия носят белезите на техните специфични социални позиции.

Известно е, че през 1856 г. цариградските българи подготвят и представят петиция до султана, в която от името на българския народ се отправят конкретни искания за промени в духа на Хатихумаюна.⁹³ Всъщност желанието на българските първенци в турската столица е да се постигне с легални форми и средства административна и църковна автономия за българите в пределите на Османската империя. Атакувана от Патриаршията, която внушава на турските министри, че българите действат под чуждо влияние, Високата порта се съгласява на първо време вместо църковна независимост да им предостави правото на избор на български владци. В същото време, за да протака решаването на спора между българите и Патриаршията, турското правителство иска доказателства за съществуването в миналото на българско духовенство. Българската емиграция в Румъния следи с интерес събитията в Цариград и използва всяка подходяща възможност, за да подкрепя членовете на българската община в турската столица. В тази акция се ангажира и Христо Георгиев, който търси съдействието на образования Найдено Геров. „Ние от тука, както и отсреща нашите — известява го той — ще се стараем да изнамерим доказателства, но понеже мисля, че по вас може да се намерят повече и по-добри, то потрудете се и вие да намерите някакво доказателство и препис от тях пратете

⁹¹ Пак там, с. 115, Писмо на Евлоги Георгиев от 7. VI. 1858 г.

⁹² Огн. Маждракова-Чавдарова, цит. съч., с. 251.

⁹³ O. Mazdrakova-Cavdarova, L'opinion publique bulgare et le Hattihumaun de 1856, Etudes historique, t. VII, Sofia, 1975, p. 181-182.

ми по-скоро.⁹⁴

След 1856 г. братя Георгиеви продължават да хранят голяма надежда, че въпреки изпитваните затруднения Русия ще разреши всички български политически, религиозни и културни проблеми. Чрез Н. Геров те проследяват новите прояви на руската дипломация в очакване на намесата ѝ пред Патриаршията в Цариград в полза на българските искания за самостоятелна църква. В това отношение Христо Георгиев не само търси информация от своя сънародник в Петербург, но и постоянно го насърчава и активизира да отстоява „българските работи“ пред отговорни правителствени кръгове в руската столица.⁹⁵ Богатият български търговец разчита твърде много на Геров за спечелване на славянофилските среди и висшите чиновници от Азиатския департамент в полза на българския народ. „Помнете обаче — пише му той през март 1856 г., — защо голямо желание имам, за да зная що-годе какво сте свършили и каква надежда може да храня за работата ни.“

След Кримската война руската дипломация подхожда с нова тактика към балканските проблеми, без това да променя съществено стратегическите цели на руската политика в този район. Поражението във войната принуждава руското посолство в Цариград да действа предпазливо и внимателно поради опасенията от изолация на Русия при решаването на националните проблеми в Османската империя. Колебанията в руската политика и по-точно липсата на ясна ориентация по църковната разпра с Патриаршията в турската столица безпокоят българските първенци в Цариград и Букурещ. Дори такъв последователен русофил като Христо Георгиев си позволява да осъжда руската позиция, обвинявайки руските дипломати в мудност, бюрократизъм и липса на гъвкавост. Разочарован от подобно отношение, той изказва опасенията си, че подобен подход към съдбата на българите би могъл да увеличи престижа на западната религиозна пропаганда между тях и да повлияе негативно на контактите им с Русия.⁹⁶ Братя Георгиеви считат, че българската кауза в спора с Гръцката патриаршия е очевидно, обективно и безусловно справедлива, и упрекват руската дипломация, че не подкрепя решително исканията на българския народ за самостоятелна църква.

Това обаче са моментни настроения, които обземат Христо Георгиев в критични случаи и които той изповядва единствено пред Найдено Геров. В същото време той преценява, че независимо от поражението във войната Русия има достатъчно потенциални възможности, за да подкрепи в бъдеще освободителната борба на българския народ. Оценявайки корисните

⁹⁴ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 181.

⁹⁵ Пак там, с. 176, 177, 181, 184.

⁹⁶ Пак там, с. 226, Писмо на Хр. Георгиев от 30. IV. 1857 г.

интереси на Великите сили в Европейския Югоизток, българският търговец разчита, че единствено Русия може да се отнесе справедливо към българския народ, тъй като познава историческата ѝ роля в националните борби на балканските народи. Поради това той постоянно търси контакт с руските дипломати в Румъния, проявява подчертан интерес към личните им качества и преценява възможностите да се сближи с тях. „Явете ми — пише той на Геров в руската столица през април 1856 г. — кой се отрежда тука (в Букурещ — Хр. Гл.) консул и кой в Идрина (Одрин — Хр. Гл.), в Пловдив желал бих да видя вас; ако ви е възможно, не беше зле да ме рекомендарите по-добре на консула, дето ще дойде тук...“⁹⁷ В желанието си да се сближава с руските дипломати Хр. Георгиев цели да облекчи своята ежедневна стопанска дейност, но колкото и целенасочен да е като търговец, той не пропуска благоприятните случаи, за да ги приобщи и спечели за българската национална кауза.

В този смисъл Христо Георгиев приветства назначаването на Найдена Геров за руски вицеконсул в Пловдив и открито изразява надежда, че присъствието на българин на руска служба в този голям град на Тракия ще охладни страстите на гъркоманите и ще окуражи сънародниците му в църковната борба.⁹⁸ След Кримската война конфликтите между българите и гръцкото духовенство пламват с нова сила, поради което братя Георгиеви избързват да дадат на новоназначения вицеконсул в Пловдив своите наставления и съвети. Евлоги Георгиев му препоръчва да посети веднага турската столица, тъй като там вече се намират представителите на най-големите български общини.⁹⁹ Той настоява пред Геров да привлече за решаването на народните дела и неговия съученик Гаврил Кръстевич, тогава висш турски чиновник, а на останалите църковни дейци да внуши ползата от съгласувани действия.

По същото време Христо Георгиев обсъжда с Геров предложението на букурещките българи да изпратят като свой представител в турската столица д-р Иван Селимински. С други думи, дейците, чрез които Георгиеви разчитат да се реши българският църковен въпрос, принадлежат изцяло към умереното течение на българската емиграция. Независимо от някои увлечения и илюзии относно начините и средствата за решаването на българския църковен въпрос след Кримската война братя Георгиеви са последователни и убедени патриоти. Огорчен от сложните перипетии, през които преминава борбата за самостоятелна българска църква, Хр. Георгиев пише на Геров: „Българин или никакъв, защото стига вече толкова мъки

⁹⁷ Пак там, с. 190.

⁹⁸ Л. И. Степанова, Учреждение представителств России в Болгарии в 50-60-х гг. XIX в. и их задачи в области русско-болгарских культурных связей. — Балканские страны в новое и новейшее время, Кишинев, 1977, с. 27.

⁹⁹ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 96.

от тези проклети гръцки владици, сякаш, че духовенството в България им е останало от баща им.“¹⁰⁰

Поражението на Русия във войната несъмнено лишава Средоточното попечителство от ясна перспектива, поради което проявите на неговите членове загубват предишната активност. Независимо от преживяното разочарование Георгиеви продължават да се интересуват от значимите обществени проблеми на българския народ и не прекратяват усилията си за тяхното решаване в променените условия след Кримската война. Така Хр. Георгиев и неговите съмишленици в Букурещ от Попечителството търсят възможности за създаване на българска църква в Румъния, както и на едно българско училище, което по неговите думи може да послужи за съхраняване на българския дух между преселниците.¹⁰¹ Все тогава между българските първенци в Цариград и Букурещ се появяват различия, тъй като последните се опасяват, че създадената българска община в турската столица е с „дух западен“. Основания за подобни съмнения те виждат в ръководната роля на Драган Цанков, който вече бил възприел идеите на западната религиозна пропаганда. В тази връзка Евлоги и Христо Георгиеви се отнасят критично и към редактора на „Цариградски вестник“, тъй като поместените в него материали предизвикват основателни възражения.¹⁰²

Описаните събития представляват важен етап в политическата дейност на братя Георгиеви в началния период от годините на пребиваването им в Румъния. По време на Кримската война и след нея те се открояват в средите на българската емиграция със своята активност и родолюбие. Голямата популярност, с която се ползват между българите в княжествата и пред заинтересованите руски и румънски политици, се дължи както на отпуснатите от тях парични средства, така и на енергичното им участие в акцията за организиране на български доброволци в помощ на руската армия. Висока оценка за полезната работа на Христо Георгиев в това отношение дава Найден Геров, който през 1857 г. му пише от Пловдив: „Името Ви тук гърми с похвала за участието, което сте приемали и приемате в народните работи.“¹⁰³

Войната не разколебава политическото русофилство на Евлоги и Христо Георгиеви. През следващите години то продължава да играе първенстваща роля в усилията им за избиране на стратегическите и тактическите средства за освобождението на българския народ. Те запазват своята вяра в силата на великата славянска страна, на трайната ориентация на

¹⁰⁰ Пак там, с. 232.

¹⁰¹ Пак там, с. 232-233.

¹⁰² Пак там, с. 96, 219.

¹⁰³ Пак там, с. 212.

нейните владетели към Балканите и православно население, което го населява. На това основание те заздравяват сътрудничеството си с образования патриот Найдено Геров, техен политически съмишленик и дипломат на руска служба. Назначаването на техния земляк за руски вице-консул в Пловдив им вдъхва надежда, че Русия не е забравила за страданията на българите и ще подкрепи при подходяща възможност усилията им за създаването на своя самостоятелна църква и държава. В заключителната фаза на националните борби през Възраждането политическото единомислие между братя Георгиеви и Найдено Геров се оказва изключително силно и със значими последици за проявите на заможната българска емиграция в освободителното движение.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА БРАТЯ ГЕОРГИЕВИ И ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

В средата на 60-те години на XIX в. вниманието на европейската дипломация отново е привлечено от поредното изостряне на Източния въпрос. От началото на 1866 г. на Балканите се разпространяват като верижна реакция брожения, въоръжени чети и въстания, които са израз на дълбокото недоволство на покореното население от османския политически и стопански гнет. Антитурският характер на тези прояви обединява усилията на балканските народи за национално освобождение и обективно създава предпоставки за изграждането на балкански съюз, насочен срещу нестабилното управление на Високата порта. Кризата в Османската империя, започнала с преврата в Румъния срещу владетеля Александър Куза, се задълбочава от амбициите на сръбското правителство да се освободи от присъствието на турски войски в своите крепости. За целта кабинетът в Белград засилва контактите си с черногорския княз Никола, с Румъния, Гърция и българската емиграция на север от Дунав, като настоява предварително да се съгласуват по-важните им външнополитически акции.¹

Тези усилия на управляващите среди в сръбското княжество за обединение на балканските народи срещу турското правителство са своевременно поощрени от руската дипломация, тъй като единството на балканските народи е ръководният принцип, към който се придържа руската външна политика след Кримската война.² Русия е заинтересована и готова да съдейства за изграждането и утвърждаването на силна славянска държава на Балканския полуостров, която да противодейства на Турция и в същото време да се намира под влиянието на царското правителство.³ Най-сетне кризата в Османската империя се изостря и от избухналото въстание на остров Крит, предизвикано от данъчните притеснения на турските власти

¹ Н. С. Киняпина, Внешняя политика России второй половины XIX века, М., 1974, с. 53; В. Трайков, Раковски и балканските народи, С., 1971, с. 134-135; Ал. Бурмов, ТЦБК, Исторически преглед, 1960, кн. 2, с. 42 и сл.

² С. А. Никитин, Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в., М., 1970, с. 163.

³ С. Дамянов, Военнополитическата обстановка в навечерието на войната, Руско-турската освободителна война 1877-1878, С., 1977, с. 11.

и от искането на местното население за административни и съдебни реформи. Критското въстание придобива големи размери още през 1866 г. и независимо от усилията, положени от Високата порта за неговото ограничаване, се превръща в допълнителен революционизиращ фактор за потиснатото население в европейските предели на Турция.

1. РОЛЯТА НА ХРИСТО ГЕОРГИЕВ ЗА ПОДГОТВЯНЕТО НА БЪЛГАРО-СРЪБСКИЯ ДЪРЖАВЕН СЪЮЗ ПРЕЗ 1867 Г.

Известията за политическите събития в съседните държави импулсират освободителните стремежи на българския народ. Възражда се убеждението, че благоприятните условия трябва да се използват своевременно, и тъкмо то насърчава за действие най-известните патриоти в страната и в емиграция. Критското въстание предизвиква необичайно раздвижване в българските земи, което далеч надминава границите на обикновена симпатия и съчувствие.⁴ Руските консули в Русе, Битоля, Пловдив и Варна съобщават в докладите си за въодушевлението, обхванало българите, и за готовността на мнозина от тях да последват примера на въстаналите критяни.⁵

Споменатите събития поставят на дневен ред въпроса за конкретни действия и пред българите в Дунавските княжества, които имат несравнимо по-добри условия за разгръщане на освободителното движение в сравнение със своите съотечественици на юг от Дунав. Възбуждението обхваща не само установените в княжествата българи, но и пристигащите от България младежи, които търсят възможност да докажат своето родолюбие. „Българското революционно движение, що се почна във Влашко-Богданско през първата половина на 1867 г.— пише в спомените си Михаил Греков, — увлече със себе си много младежи, в това число и мене.“⁶ По същото време българската община в Галац издава брошура, в която се изразяват симпатии към делото на въстаналите критяни.⁷ Политическата ориентация на различните социални слоеве на българската емиграция обаче не е еднаква и тъкмо това обстоятелство се отразява негативно на нейните претенции да възглави освободителните борби.

Значителна част от заможната емигрантска буржоазия, както и през Кримската война, продължава да разчита на съдействието и непосредствената намеса на Русия за отхвърляне на османското господство в България. Тъй като след войната дейността на Средоточното попечителство

⁴ Н. Данова, Критското въстание през 1866-1869 г. и българската общественост, Исторически преглед, 1971, кн. 6, с. 42 и сл.

⁵ Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина, Руските проекти за реформи в Европейска Турция от 1867 г. Сборник в чест на акад. Христо Христов, С., 1976, с. 130.

⁶ М. Греков, Спомени, С., 1971, с. 17.

⁷ И. Г. Сенкевич, Россия и Критское восстание 1866-1869, М., 1970, с. 117.

замира, от нейните среди през декември 1861 г. е депозирана молба до министъра на вътрешните работи на Румъния, в която го известяват за образуването и целите на своята благотворителна и културно-просветна организация, наречена Добродетелна дружина.⁸ Всъщност нейните основатели — български търговци предимно от Букурещ, между които и братя Георгиеви, проектират реализирането преди всичко на прояви с политически характер. След представянето на устава на организацията румънското правителство я признава за законна.⁹

Независимо че след войната руската политика на Балканите не се отличава с особена активност, групиранията около Добродетелна дружина състоятелни стопански дейци не се съмняват в добрите й намерения към българския народ и постоянно търсят съветите и одобрението на практическите си изяви от руските дипломати в Румъния и в българските земи. Най-последователен в своето русофилство е може би Христо Георгиев, наложил се като водач и идеолог на организацията. Още през 1860 г. той съобщава на брат си, че е възможно в недалечно бъдеще тъкмо чрез Русия да се реализират техните надежди. „Турските работи не вярвам да отидат добре — пише той — и като французите влязоха в Сирия, то и русите трябва скоро да влязат в България.“¹⁰

Ако се проследи запазената кореспонденция на Хр. Георгиев, може да се констатира, че през цялата 1866 г. той е в непосредствен контакт с мнозина руски дипломати и води оживена преписка с най-изявените дейци на Добродетелната дружина, установени в по-големите центрове на емиграцията. Той спечелва доверието на руския генерален консул в Букурещ барон Офенберг и на консула в Галац Романенко, като връзката с последния осъществява най-често чрез брат си. От своя страна те се отнасят с доверие към цялостната дейност на членовете на Добродетелната дружина и представят в благоприятна светлина нейните искания. Така в доклад, предназначен за Азиатския департамент в Петербург, той обявява Добродетелната дружина за „крайъгълен камък на българското национално Възраждане“ и достоен проводник на руското политическо и културно влияние.¹¹

Без съмнение усилията на водача на създадената от най-заможните български емигранти в Румъния организация са немислими без положителното отношение на руските дипломати към освободителните борби на българския народ. Тъй като подценява самостоятелните възможности на

⁸ БИА, II В 9279, л. 1, л. 4.

⁹ Пак там, л. 2, 5 и 7.

¹⁰ Вътрешната борба, обхващала арабското население на Сирия и Ливан, е използвана от Франция, за да окупира Сирия. Тези събития има предвид Хр. Георгиев в писмото до брат си (Архив БАН, ф. 34, а. е. 682, л. 8).

¹¹ И. Сенкевич, цит. съч., с. 118.

българите за успешна борба срещу турското правителство, той счита за централна задача на организацията да осигури по дипломатически път съдействието на Русия. Контактите на Добродетелната дружина и най-вече на Христо Георгиев с руската дипломация се осъществяват главно по две линии — чрез барон Офенберг и чрез руския вицеконсул в Пловдив Найдено Геров. На последния като българин и руски възпитаник той се доверява напълно още от времето на Кримската война.¹²

Търговската кантора на Христо Георгиев в Букурещ през 60-те години отново се превръща в оживен център, в който се събират не само информация със стопански характер, но и сведения за положението на българския народ, за намеренията на турските власти и правителствата на съседните балкански народи. Водачът на Добродетелната дружина не само внимателно следи пристигащите новини за австро-пруската война и другите политически събития в Европейския Югоизток, но чрез барон Офенберг и Найдено Геров е в течение и на руските инициативи. Този факт отбелязва в спомените си Григор Начович, който по това време става съмишленик на „старите“ и е въвлечен в дейността на комитета.¹³

Предвид сложната обстановка, създадена се на Балканите през 1866 г., в първите дни на септември членовете на Добродетелната дружина се обръщат официално към Офенберг за съвет относно организацията и по-нататъшните стъпки на българската емиграция в Румъния. От своя страна руският консул запознава с тяхната молба граф Игнатиев, от когото получава в отговор подробни указания.¹⁴ Те свидетелстват най-красноречиво за политическата линия, която следва Игнатиев тогава, за ролята и мястото, което той отрежда на българското национално движение.

След като изразява задоволството си, че букурещките българи са потърсили съдействието на руската дипломация, Игнатиев препоръчва съблюдаването на „пет главни условия в бъдещата им дейност“¹⁵. На първо място той поставя изискването „да се парализира вредното влияние“ на цариградските дейци по църковния въпрос. По мнението на Игнатиев те са твърде увлечени от религиозната страна на народното дело и по такъв начин се създават условия за настройване на българи срещу гърци от страна на турското правителство. На практика руският дипломат се стреми да използва букурещкия комитет като сила, която може да смекчи твърдостта на цариградските българи в борбата с Патриаршията и да попречи на католическата и протестантската пропаганда в България. В тази връзка са

¹² Из архивата на Найдено Геров, т. I, С., 1911, с. 218, Писмо на Христо Георгиев до Н. Геров от 12. III. 1857 г.

¹³ БИА, ф. 14, а. е. 3982, л. 172, 207.

¹⁴ А. А. Улуян, Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60-70-х XIX в. (По донесениям русских дипломатов), ИИИ, т. 20, с. 268.

¹⁵ Пак там.

и следващите изисквания на Игнатиев, предвиждащи утвърждаването „с всички сили“ на православието и укрепване на единството между балканските християни.¹⁶ Той внушава, че българският народ може да осъществи своите искания по църковния въпрос постепенно и последователно, а не чрез крайни мерки и драматична развръзка.

Последната препоръка на руския посланик в турската столица до русофилските среди в Букурещ определя като най-целесъобразно сближението със Сърбия и сключването на политическо споразумение с нейното правителство. Изказаните от Игнатиев съображения отразяват не само неговото лично отношение към българите, но и основните линии на руската близоизточна политика. Предавайки внушенията на руското посолство в Цариград, Офенберг признава пред водачите на българската емиграция, че Русия не е в състояние открито да се ангажира по това време с освобождението на България, тъй като този акт би предизвикал съпротивата на големите западни държави.¹⁷ Тези указания на руската дипломация са възприети от членовете на Добродетелната дружина и през есента на 1866 г. те търсят всяка подходяща възможност, за да печелят влияние и да организират около себе си българските патриоти в Румъния. Само така може да се обясни онази охота, с която те се записват като акционери на подготвения от Иван Касабов вестник „Преслав“. В списъка на спомоществателите на вестника фигурират имената на дейци от ръководството на Добродетелната дружина — Хр. Георгиев, П. Рашев, д-р Атанасович, д-р П. Протич.¹⁸

Вестникът е замислен като печатен орган на ТЦБК, но тъй като „старите“ очевидно не знаят за проектираното му предназначение, те се съгласяват да финансират издаването му. Поведението им е обяснимо, като се вземе предвид, че те самите имат намерение да издават свой печатен орган. Научили за създаването на ТЦБК и за намеренията на Касабов, те веднага оттеглят средствата си, без да се отказват от мисълта да организират издаването на свой печатен орган, като за тези намерения на организацията Хр. Георгиев уведомява Н. Геров.¹⁹ Проектира се вестникът да се печата на български и румънски език с основна задача „да поддържа правдините български и да брани всичко славянско“. Необходимите средства са налице, но издаването на вестника се затруднява единствено от липсата на подходящ редактор. По този повод Хр. Георгиев иска мнението на Геров за журналистическите качества на Т. Бурмов и Ив. Добрович.

¹⁶ Пак там, с. 269.

¹⁷ Ив. Ев. Гешов, Евлоги Георгиев. Черти из живота му и документи из архивата му, Период. списание на БКД, т. 61, С., 1900, с. 6.

¹⁸ БИА, ф. 154, а. е. 5, л. 1-2; Ал. Бурмов, ТЦБК, с. 64.

¹⁹ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 268.

Междувременно през есента на 1866 г. със съдействието на руската дипломация членовете на Добродетелната дружина успяват да установят контакт със сръбското правителство. Още в края на септември министър-председателят Гарашанин е уведомен за инструкциите, които българският комитет получава от Игнатиев, както и за намерението на българските дейци да координират дейността си с политиката на кабинета в Белград. В хода на преговорите русофилската българска емиграция приема идеята за създаване на обща федеративна държава. Както отбелязва Д. Игнатович, тази възможност за обединение на двата балкански народа е обсъждана от специалния пратеник на Гарашанин Ат. Николич с Христо Георгиев и с д-р Атанасович още през 1862 г., когато се постига само принципно съгласие, но последвалите събития не благоприятстват нейното реализиране.²⁰

Сондажите, които Добродетелната дружина извършва по дипломатически път, са посрещнати с одобрение в Сърбия, тъй като отговарят на политическите цели и аспирации на нейния владетел. Михаил Обренович поема за втори път управлението на страната с явна амбиция да обедини чрез успешна война срещу Турция южнославянските народи около Сръбското кралство.²¹ За целта са осъществени реформи в армията и администрацията, продължават преговорите за сключване на съюз с Гърция, подновени са исканията пред руското правителство за парична помощ и за изпращане на подготвени офицери като инструктори в помощ на сръбската войска.²²

На руската дипломация са добре известни амбициите на сръбския владетел, както и намеренията на негови министри да присъединят гранични територии, населени със смесено етнически население, в което преобладават българските селища. Поради това руското правителство настоява пред сръбския кабинет да се създаде балкански съюз, основан на правото на всички балкански народи за самоопределение в техните етнически граници и върху принципа на равноправие помежду им.²³ Гарашанин подценява политическите и военните качества на българите, като се аргументира с разединението на интелигенцията и отсъствието на политически център, но привлечен от мисълта да присъедини постепенно българите към Сърбия, той приема идеята да преговаря с водачите на Добродетелната дружина.

Първата съществена стъпка за реализирането на проектирания държавен съюз е предприета в началото на 1867 г., когато Добродетелната

²⁰ Д. Игнатович, Договор князя Михаила с „Добродетельной дружиной“ о Югославском царстве и некоторые события в 1867-1868 гг., Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, t. IV, Sofia, 1969.

²¹ История Югославии, т. I, М., 1965, с. 480.

²² С. А. Никотин, цит. съч., с. 163-164.

²³ Д. Косев, Русия, Франция и българското освободително движение 1860-1869, С., 1978, с. 40.

дружина подготвя и приема „Програма“ за политически договор на двата народа.²⁴ В документа, подписан от Хр. Георгиев, П. Рашев и д-р Атанасович, са фиксирани условията за създаване на обща държава. Още в първия член съставителите отбелязват славянския произход на двата народа, което по тяхно мнение улеснява възможността да бъдат управлявани от един и същ владетел. Българите признават за глава на бъдещата обща държава Михаил Обренович, който трябва да ръководи с кабинет, съставен от сърби и българи. В Програмата се уточняват монетната система, вероизповеданието, както и някои второстепенни въпроси от стопанско естество.²⁵

Чрез сръбския дипломатически агент в Букурещ Програмата става достояние на сръбския кабинет. В отговора си Гарашанин отбелязва, че приема направените предложения като доказателство за добрите намерения на българите към проектираното общо дело, макар че намира някои формулировки за твърде общи, неконкретизирани и непълни. Както в разговора си с руския консул в Белград Шишкин, така и в отговора си Гарашанин изразява съмнение дали Добродетелната дружина е достатъчно популярна, за да може да обедини около себе си и Програмата всички слоеве на българския народ.²⁶ Поради това той препоръчва на комитета да информира за своите прояви повече хора и да приобщи към своята дейност българското население, което живее в пределите на Османската империя.²⁷ Така че сръбският министър отнася сключването на договора към неопределено бъдеще, когато неговото правителство може да разполага със сигурни доказателства, че българите приемат обединението.

Действително през 60-те години на XIX в. българският народ няма общ политически център. Разединена е и емиграцията в Румъния, Сърбия и Русия, тъй като създадените комитети са с различна външнополитическа ориентация. Българските историци вече доказаха, че подкрепена от руската дипломация, Добродетелната дружина разполага с влияние, с парични средства и възможности да обедини голяма част от българските патриоти.²⁸ Изпълнявайки препоръките на сръбското правителство за привличане на по-широки слоеве от българския народ, членовете на Добродетелната дружина пристъпват към организирането на комитети в поголемите български градове. Следователно съмнението, че Добродетелната дружина не е достатъчно авторитетна, е само мотив, който трябва да скрие нежеланието на управляващите среди в Белград да подпишат споразумение с български представители за държавен съюз на равноправни

²⁴ Ив. П. Адженев, Записки от живота на Г. Раковски, III, 1895, с. 95-97.

²⁵ М. Димитров, Комитетът на „Старите“, Добродетелна дружина, ИИИ, т. 16-17, 1966, с. 761-762.

²⁶ Д. Косев, цит. съч., с. 41.

²⁷ Д. Игнатович, цит. съч., с. 172.

²⁸ М. Димитров, цит. съч., с. 765-769.

начала.

В такава деликатна фаза от развитието на подготвяната обща акция Христо Георгиев отново се обръща за съдействие към Н. Геров. Той преценява, че неговото присъствие в Букурещ е крайно необходимо, и му отправя покана да посети румънската столица, заявявайки недвусмислено, че през пролетта „ще имаме работа“²⁹. Като има предвид някои условности, свързани с това пътуване и произтичащи от служебния пост на Геров, водачът на „старите“ лично моли за съдействие и Офенберг. Един месец по-късно, в средата на януари 1867 г., Хр. Георгиев е вече много по-настойтелен в усилията да обезпечи пристигането на Геров в Букурещ за среща с членовете на Добродетелната дружина.³⁰ И тъй като се страхува, че Игнатиев може да повтори отказа си, както прави това в началото на 1866 г., той използва престоя на Офенберг в руската столица, за да предаде искането му пред съответните дипломатически служби.³¹ Този път руският посланик преценява, че присъствието на Геров в румънската столица ще бъде полезно не само за да се повторят внушенията му за съюз със Сърбия, но и да се проучат конкретно намеренията на българския комитет. Той препоръчва на вицеконсула да извърши пътуването през пролетта, като предварително посети турската столица, за да получи личните му инструкции. В изпълнение на това предназначение през март 1867 г. Геров пристига в Цариград, а след това заминава за Букурещ.

Политическите събития в Европейския Югоизток през 1866 г. принуждават руската дипломация да активизира своята балканска политика и да привлече мнозина консулски агенти, политици и запознати с Източния въпрос дейци в изработването на проект за реформи. В работата над един от проектите при престоя му в турската столица е използван и Геров като добре запознат с националните, религиозните и етническите проблеми на балканските християни. Тази ориентация на руското правителство намира отражение и в една от инструкциите на Игнатиев, подготвена през пролетта на 1867 г. В нея той обобщава новите моменти в политическите отношения по следния начин: „Европа в настоящия момент не е разположена ни да търпи анексионистко движение в полза на Германия, ни да позволи разрушаването на Османската империя, като има предвид стремежа на Франция да укрепи Османската империя чрез общи реформи и да заграби в свои ръце нейната икономика и финанси.“³²

В такъв аспект той разглежда пред Геров и решаването на балкански-

²⁹ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 268.

³⁰ Пак там, с. 269, Писмо на Хр. Георгиев от 10. I. 1867 г.

³¹ Игнатиев отказва да даде съгласието си под предлог, че присъствието на Геров в Букурещ ще даде повод за обвинения към руската дипломация, и препоръчва да се отложи заминаването му за по-подходящо време. — Из архивата на Н. Геров, т. II, 1914, с. 693.

³² И. Сенкевич, цит. съч. с. 79.

те проблеми, в това число и облекчаването на съдбата на българите. Ето защо, съобщавайки на емигрантските среди в Букурещ за разговорите с Игнатиев, Геров не пропуска да отбележи полученото внушение и ги уверява, че руският посланик е издействал от Високата порта автономия за тях. С цел да бъде тя по-пълна и съобразена с нуждите на българския народ Игнатиев настоява да му се „напише проект за реформи“ и съветва „да се устрои някакво движение в Балкана, чрез което да се опровергаят възраженията на турското правителство, че уж българите са доволни от своето положение и не желаят никакви промени“³³.

Пристигането на Геров в румънската столица съвпада с провеждането на важно събитие от политическия живот на емиграцията — събранието на 5 април 1867 г., на което са представени русофилските среди в Букурещ, Браила, Галац, Измаил, както и Одеското българско настоятелство.³⁴ Следвайки внушенията на руската дипломация и на сръбското правителство, Хр. Георгиев като организатор на събирането цели да получи подкрепата на по-широк кръг сънародници. Съществуват различия за броя на участниците в събранието — Ат. Михайлов съобщава, че са взели участие 70-80 души³⁵, барон Офенберг докладва, че са били около 40 българи³⁶, а приетият „Протокол“ е подписан от 35 дейци.³⁷ Очевидно последните данни са най-близко до истината, тъй като няколко от присъстващите, между които и Геров, за да не обявят публично своята съпричастност с решенията, не подписват този документ. Не е без значение да се отбележи, че руският генерален консул в Букурещ определя събраните български патриоти като принадлежащи към „елита на нацията“³⁸.

На събранието се обсъждат възможностите и тактическите средства за освобождението на българския народ. Макар че на този представителен форум на емиграцията са поканени политически съмишленици, старите противоречия по основните въпроси на освободителното движение между двете най-големи средища на българската емиграция — Букурещ и Одеса, се появяват отново.³⁹ Повод за острия спор, възникнал между Хр. Георгиев и Н. Тошков, е предложението на последния да се привлече Раковски в реализирането и ръководството на замислените прояви. Одеският делегат настоява, че моментът е напълно подходящ, за да използват

³³ Из архивата на Н. Геров, т. II, с. 287, Писмо на Н. Геров до Стремоухов от 9. XII. 1867 г.

³⁴ Кр. Шарова, Л. Каравелов и българското освободително движение 1860-1867 г., С., 1970, с. 196-197; Н. Генчев, Одеското българско настоятелство, ГСУ, ФИФ, т. 54, ч. I, 1970, с. 196.

³⁵ Иван Ев. Гешов, цит. съч., с. 6-7.

³⁶ Донесение на Офенберг от 8/20 април 1867 г. Срв. Д. Косев, цит. съч., с. 203.

³⁷ Иван Ев. Гешов, цит. съч., с. 9.

³⁸ Цит. донесение на Офенберг от 8/20 април 1867 г.

³⁹ За разногласията между Одеското настоятелство и Средоточното попечителство в Букурещ по време на Кримската война вж. Н. Генчев, цит. съч., с. 136 и сл.

революционния опит и политическия авторитет на Раковски, но водачът на Добродетелната дружина решително отхвърля подобна идея.⁴⁰

Христо Георгиев ултимативно поставя спора на избор пред събраниите български първенци и успява да наложи изолирането на Раковски. В случая той не действа по своя лична инициатива, а с ясното съзнание, че ангажирането на Раковски в никакъв случай няма да се посрещне с одобрение от руската дипломация.⁴¹ Убеден, че тактиката и участието на Раковски няма да донесе съществен успех и в бъдеще, Георгиев не допуска участието му в проектираната акция. Така, ръководени от своите социални интереси, членовете на Добродетелната дружина се разграничават от Раковски, макар че по свидетелството на войводата Панайот Хитов „богатите българи не го мразеха, съчувстваха му, но не можеха да другаруват с него, защото той съвети не търпеше“⁴².

Най-съществен момент от работата на събранието заемат разискванията за съюз със Сърбия и за създаването на единна държава на сърби и българи. Събранието приема и специален Протокол и избира настоятелство от 7 души, в което фигурира и Хр. Георгиев.⁴³ В основни линии приетият документ повтаря предложената на сръбското правителство Програма, като в член втори са отбелязани областите, населени преобладаващо с българи — Тракия, Мизия и Македония. Предвижда се съглашението да получи законна сила едва когато се подпише от сръбското правителство и от представители на избраното настоятелство.⁴⁴

Събранието натоварва Н. М. Тошков да информира одеските българи за взетите решения и да ги привлече за участие в замислената акция. Поощрен от получените пълномощия, той развива трескава дейност за пропагандиране на приетото съглашение и организира среща на живеещите в Одеса българи.⁴⁵ От друга страна, в няколко писма до Христо Георгиев той настоява да се избърза с изпращането на делегати в Белград и особено в Петербург, откъдето по негово мнение „може да се очаква голяма добрина за общото дело“⁴⁶. Одеският патриот настоява да се внесе поправка в приетия Протокол, като се включи нов член, според който никоя от двете договарящи страни няма право да сключва договор без съгласието на другата.

⁴⁰ Кр. Шарова, Българското национално-революционно движение и едрата буржоазия, Исторически преглед, 1977, кн. 2, с. 73.

⁴¹ А. А. Улуян, цит. съч., с. 261-265; Срв. Г. С. Раковски — възгледи, дейност, живот, т. II, 1968, С., с. 93-94.

⁴² П. Хитов, Спомени от хайдутството, С., 1975, с. 98-99.

⁴³ Документи за българската история, т. I, ч. I, 1931, с. 434-435.

⁴⁴ Пак там, с. 435; Ив. Ев. Гешов, цит. съч., с. 9.

⁴⁵ Д. Страшимиров, В. Левски, живот, дела, извори, т. I, С., 1929, с. 395, Писмо на Н. М. Тошков до Хр. Георгиев от 24. IV. 1867 г., вж. и И. Генчев, цит. съч., с. 196.

⁴⁶ Д. Страшимиров, цит. съч., с. 393.

Тошков е настоятелен по всички тези въпроси именно пред Хр. Георгиев, тъй като се убеждава в неговото влияние и авторитет между българите и пред чуждите дипломати. В едно от писмата си той му съобщава по този повод: „Не остава друго, освен да се стараем, щото общото дело, което сме предприели, да върви в желаниа напредък. Това много зависи от Вас, защото, доколкото аз проумях, Вие достойно се радвате на голямо доверие от страна на нашите съотечественици.“⁴⁷ В отговор водачът на Добродетелната дружина отбелязва, че приема с радост проявите на одеските българи в подкрепа на освободителното движение, взема предвид предложената добавка към Протокола, но същевременно настоява да не се проявяват нетърпение и прибързаност.

Веднага след приключване на събранието от 5 април Хр. Георгиев се ангажира с осъществяването на още една акция на Добродетелната дружина — преминаването в България на войводата Панайот Хитов начело на неголяма чета. През втората половина на април богатият търговец събира най-близките си съмишленици в мошията Улмени, близо до Олтеница, където далеч от възможността да бъдат шпионирани и следени наблюдават за подготовката на четата в заключителния ѝ етап. Официалният предлог за събирането в Улмени е отпразнуването на великденските празници.⁴⁸ В мошията пристига Н. Геров със семейството си, както и някои от приближените им търговци. В лаконичната покана, която Георгиев отправя до Нанчо Попович, се съобщава, че в Улмени ще разговарят „за червеите, които ядат житата“⁴⁹.

Тук трябва да се отбележи, че в края на март П. Хитов се среща с Христо Георгиев. Пред него войводата споделя намерението си да организира чета и иска средства за оръжие, прехрана и снаряжение. „Наговорихме се — пише Хитов в спомените си — да помолим за помощ букурещките търговци начело с прочутия банкир Христо Георгиев, който имаше под влиянието си всички български търговци както в Букурещ, тъй и по провинцията.“⁵⁰ Водачът на „старите“ от своя страна съобщава на Хитов за проектираното сближение със сръбското правителство и независимо от възраженията му, че сръбският кабинет се отнася към българите нелоялно и неискрено, изразява надежда, че общите интереси ще сближат двата народа. На войводата Георгиев препоръчва да не предизвиква в никакъв случай въстание, а само да провери настроението на българския народ. При втората им среща Христо Георгиев уговаря Хитов, че без „вънкаш-

⁴⁷ Пак там, Писмо на Н. Тошков до Хр. Георгиев от 20. IV. 1867 г.

⁴⁸ Архив БАН, ф. 34, оп. 1, а. е. 399, л. 3.

⁴⁹ Пак там, л. 7.

⁵⁰ П. Хитов, Моето пътуване по Стара планина, С., 1962, с. 87. За това вж. и у Ал. Бурмов, Четническото движение в България през 1867, ч. I, ГСУ, ФИФ, т. 53, кн. II, 1960, с. 81-82 и цитираната там литература; C. Velichi, La Roumanie et le mouvement revolutionnaire..., p. 71.

на сила нищо няма да излезе“ от проектираната въоръжена акция. Що се отнася до паричните средства, той твърди, че може да намери и достави 2 хиляди пушки и 500 хиляди жълтици, но при липсата на каквато и да е организация и съдействие от страна на външна сила той не вижда реални възможности за успех. „Ти трябва да употребиш всичките си сили — напомнима Хр. Георгиев на войводата — и да възпрепятствуваш на всеки един бунт дотогава, дорде се не договорим със Сърбия.“⁵¹

Решението на „старите“ да предоставят материална помощ за преминаването на четата не е случайно увлечение на техния водач, нито пък означава, че те са възприели революционните средства за освобождение на българския народ.⁵² То е съгласувано с предписанието на Игнатиев да се организира негово движение в България, което да принуди турското правителство да приеме проекта за реформи в Османската империя, който е връчен на Високата порта през април 1877 г. В същото време Хр. Георгиев не се разделя с мисълта, че самостоятелното движение на българския народ срещу турското господство е обречено на неуспех, и той при всички случаи търси възможности да го съчетае с руска военна акция на Балканите или намесата на поне една от балканските държави. В средата на 60-те години той има предвид Сърбия, което внушава на Хитов: „Ние ще работим заедно със Сърбия, да съединим техните и нашите сили, та дано тогава да направим нещо.“⁵³ Ето защо той изисква от войводата да се задоволи само с изпълнението на строго определени задачи, без да предизвиква въоръжено въстание. При това положение, естествено, от преминаването на четата не може да се очаква някакъв съществен ефект.

Междувременно дейността на Одеското настоятелство се разгръща с неотслабваща енергия, като в много случаи не се съобразява, нито пък координира своите конкретни инициативи с членовете на Добродетелната дружина. От Одеса са разпратени писма до славянските комитети и до отделни влиятелни лица на славянофилското движение в Петербург и Москва с искания за помощ.⁵⁴ Използвайки положителното отношение на одеския генерал-губернатор Коцебу към българското национално движение, членовете на Одеското настоятелство поставят пред него редица конкретни искания, между които и въпроса за военното обучение на български младежи на руска територия. Коцебу използва повода, за да информира външния министър Горчаков за начинанията на одеските българи и Букурещкия комитет, но получава предписание да не се увлича в дейст-

⁵¹ П. Хитов, цит. съч., с. 88; Кр. Шарова, Втората българска легия в Белград 1867-1868 г. Сборник в памет на акад. М. Димитров, С., 1974, с. 453; К. Косев, Панайот Хитов, С., 1963, с. 25.

⁵² Кр. Шарова, Българското..., Исторически преглед, 1977, кн. 2, с. 77.

⁵³ П. Хитов, Спомени от хайдутството, С., 1975, с. 100.

⁵⁴ Д. Страшимиров, цит. съч., с. 395, Писмо на Н. Тошков до Хр. Георгиев от 24. IV. 1867 г.

вия, които биха могли да го компрометират.⁵⁵

Тези инициативи на Одеското настоятелство и по-конкретно на Н. Тошков не са одобрени от Хр. Георгиев и той уговаря Геров да посети Одеса, за да предпази с авторитета и влиянието си одеските българи от прибързани действия. Кулминационният момент в разногласията настъпва не след дълго, когато Тошков от името на своите съмишленици открито изявява предпочитанията си към ТЦБК и настоява изпратените 200 жълтици в Букурещ да бъдат предадени на неговите членове.⁵⁶ В отговор водачът на „старите“ остро осъжда припряността и недостатъчния такт, с които Тошков ръководи дейността на Одеското настоятелство. Той споделя възникналите недоразумения с Геров, с барон Офенберг и дори е склонен да се отнесе до руското външно министерство.

Посочените данни недвусмислено показват, че и при тази акция на българската емиграция не е обезпечено необходимото единодействие и съгласуваност между българските първенци в Одеса и Букурещ, макар че и едните, и другите официално се съобразяват с руската политика. Този път за разлика от Кримската война руската дипломация предпочита да осъществи своя тактически замисъл на Балканите чрез Добродетелната дружина, на която има нужното доверие.⁵⁷ За разлика от 50-те години сега разногласията между тях са от принципиен характер и докато Тошков препоръчва да се действа самостоятелно, а на външната помощ да се гледа като на нещо второстепенно, то Христо Георгиев поставя успеха на освободителното движение изцяло в зависимост от руското участие и намеса.

Сдържаното отношение на руското правителство към българските комитети в Букурещ се променя в средата на 1867 г. вследствие на секретното донесение на Офенберг, че ТЦБК е попаднал под западно влияние. Сериозността на това известие принуждава външния министър на Русия да запознае със съдържанието му Александър II, който нарежда да се преведе на Добродетелната дружина сумата 25 хиляди рубли. Това решение е подсказано и от Офенберг, и от Геров, които настояват руското правителство да вземе под свое покровителство комитета на „старите“. В частно писмо до Стремоухов от юли 1867 г. руският генерален консул в Румъния го известява, че „моралният и духовен център на движението се намира в Букурещ, но не в кръговете на българската младеж, където го търси общественото любопитство“⁵⁸. Той се изказва много ласкаво за Христо Геор-

⁵⁵ П. Орешков, Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866-1868 г.), Списание на БАН, кн. 52, С., 1953, с. 320.

⁵⁶ С. А. Никитин, Славянские комитеты в России, М., 1960, с. 153.

⁵⁷ Н. Генчев, цит. съч., с. 196.

⁵⁸ И. Сенкевич, цит. съч., с. 117.

гиев като за политически деец, „заслужаващ във всяко отношение пълно доверие“⁵⁹. Този факт е своевременно констатиран от френския консул в Букурещ, който докладва в Париж, че Добродетелната дружина е добре организиран комитет, установил близки контакти с руското правителство и разполагащ с 200 хиляди франка. Негов лидер по думите на консула е богатият banker Христо Георгиев.⁶⁰

През юни 1867 г. Стремоухов отново занимава Игнатиев с българските комитети в Букурещ и изказва готовността си да издейства финансова помощ за Добродетелната дружина. В отговора си посланикът в Цариград обяснява, че в най-общ план споделя неговите съображения, но същевременно прави и някои уточнения относно времето, когато трябва да се прехвърлят парите в Букурещ. Най-напред той припомня, че българското движение не се съгласува изцяло с руския план.⁶¹ Като причина за неуспеха той сочи „припряността“ на повечето членове на Добродетелната дружина и поради това препоръчва да не се бърза с отпускането на финансовата помощ. Според Игнатиев проектираните 25 хиляди рубли трябва да се предоставят на българите в Букурещ едва тогава, когато ще има реални изгледи за успех на тяхното движение. Той поискал да се преведат на руското посолство в турската столица 200 хиляди рубли, които то да харчи по целесъобразност. Най-сетне Игнатиев още веднъж обявява на Стремоухов своето решение, че българското национално движение трябва да се „подчини“ на сръбското правителство, и настоява предназначенията за Добродетелната дружина средства да се преведат чрез сръбския княз. Игнатиев определя западната част на Балканския полуостров като най-важна от стратегическа гледна точка за борбата срещу Османската империя.⁶²

След като изчаква известно време, за да може сръбското правителство да „разгледа и обсъди“ представения от българите Протокол, Добродетелната дружина изпраща в Белград Мих. Колони и Георги Шопов.⁶³ Те са упълномощени да преговарят с членове на кабинета и с княза по реализирането на проектирания държавен съюз. Действително българските делегати са приети от княза и първия министър Гарашанин. Те обаче констатирали с безпокойство, че и двамата се задоволяват само с най-общи уверения за готовността на Сърбия да приеме направените предложения.⁶⁴ И този път Гарашанин настоява да се организират комитети в България, чрез които да се събират средства и да се провежда планомерна подготовка за въстание

⁵⁹ А. А. Улунян, цит. съч., с. 274, Донесение на Офенберг до П. Стремоухов от 20 май 1867 г.

⁶⁰ Д. Косев, цит. съч., с. 80.

⁶¹ Архивна сбирка на Института за история (Възраждане), а. е. 481.

⁶² Пак там.

⁶³ Пълномощното на двамата делегати вж. у Ив. Ев. Гешов, цит. съч., с. 13.

⁶⁴ Кр. Шарова, Втората българска легия, с. 452-453.

с оглед то да избухне едновременно и по общ план. Фактически двамата делегати не успяват да постигнат никакви практически резултати. Това личи и от краткото писмо на Гарашанин до членовете на Настоятелството в Букурещ. В него той ги уверява, че няма да пречи за осъществяването на съюза, но за подробностите предвиждал да се споразумеят в бъдеще.⁶⁵

Тези формални обещания заблуждават не само Шопов и Колони, но и останалите членове на Настоятелството. Въз основа на множество конкретни данни акад. Д. Косев доказва, че българската страна се заема добросъвестно и лоялно да изпълни предписанията на сръбското правителство за образуване на мрежа от комитети.⁶⁶ Отново в центъра на подновената с допълнителна енергия дейност застава Хр. Георгиев. Насърчен от белградските известия, той подготвя проект за създаване на комитети в България. Фактически той предвиждал те да бъдат изградени от Геров и М. Бенли, когото Добродетелната дружина проектира да изпрати в България и в турската столица. На пловдивския руски вицеконсул той поверява големите градове в Южна България, а организирането на цариградските български и на североизточните български селища — на Бенли.⁶⁷

Христо Георгиев остава верен на своето русофилство и при тази проява от чисто български характер. Той проектира изграждането на комитетска мрежа главно чрез съдействието на руските дипломати в България. Варненското и русенското консулство трябва да съхраняват първоначално шифрите и инструкциите, както и да предоставят за нуждите на организацията своята куриерска служба. Естествено, водачът на „старите“ не постъпва самоволно, а ръководен от мисълта, че при съществуващото разцепление на българската емиграция руската дипломация гласува доверие на Добродетелната дружина. Нейното съдействие и обещанията на сръбското правителство го окуражават и увличат до такава степен, че през втората половина на 1867 г., когато предстоят важни политически събития на Балканите, той се отказва от проектираното лечение в Европа.⁶⁸ Всъщност политическите взаимоотношения между Великите сили, балканските държави и Високата порта се оказват далеч по-сложни и преплетени, отколкото първоначално предполагат Христо Георгиев и неговите съмишленици.

2. БЪЛГАРСКОТО ПРАТЕНИЧЕСТВО В РУСИЯ ПРЕЗ 1867 Г.

През лятото на 1867 г. руската дипломация продължава да полага усилия за провеждането на реформи в Османската империя, с които да се подобри положението на подвластното християнско население. Едновре-

⁶⁵ Иван Ев. Гешов, цит. съч., с. 14.

⁶⁶ Д. Косев, цит. съч., с. 43-44.

⁶⁷ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 271.

⁶⁸ Архив БАН, ф. 34, а. е. 682, л. 25.

менно с това, преценявайки военната неподготвеност на Русия, както и разединеността на балканските народи, тя взема мерки за отсрочване на началния етап от масовата борба на потиснатите християнски нации за установяване на единство в практическите им действия.⁶⁹ Изпратените в руската войска сръбски офицери преценяват, че тя е твърде далеч от възможността да се противопостави успешно на турската армия. Поради това Игнатиев препоръчва на букурещките българи през юни да не предприемат в никакъв случай въоръжена акция, макар че това внушение предизвиква истинско раздражение дори у такъв консервативен деятел като Христо Георгиев. Както сам признава пред Н. Геров, той приема подобно мнение „само отчасти“ и е съгласен да се изчака, но не за да „стане бъркотия“, както сам се изразява, а за да се подготвят съвместно със сръбската страна.⁷⁰

Огорчен от това становище на Игнатиев, Хр. Георгиев предлага на Геров да изпратят делегация в руската столица, която да представи на заинтересованите среди истинското положение на българския народ. Водачът на Добродетелната дружина очевидно отчита, че позицията на изчакване е лично хрумване на руския посланик в Цариград. Ето защо, въодушевен от възможността за българско пратеничество в Петербург, той изпълнява най-добросъвестно съюзническите задължения на избраното Настоятелство и уведомява сръбското правителство за намеренията на букурещките българи.⁷¹ С този акт той цели да получи неговото одобрение и да не създава поводи за подозрения.

Междувременно пристигащите от България известия носят все тревожен характер. Преминаването на двете чети на П. Хитов и Ф. Тотю е последвано от жестоки репресивни мерки спрямо местното българско население, налагани от дунавския валия Митхад паша. За да привлече вниманието на европейската общественост, по инициатива на Хр. Георгиев Добродетелната дружина публикува брошурата „Призив към великите държави-гарантки“. В нея се предлага на Англия, Франция и Русия да изпратят в Турция международна комисия, която да проучи как Високата порта е изпълнила своите обещания от 1856 г.⁷² Авторите на брошурата призовават Великите сили да спрат наказателните мерки на Митхад паша в България и напомнят, че тъкмо равнодушието на Европа довежда въстаналите жители на Крит до печално положение.

Тъй като членовете на Добродетелната дружина възлагат твърде големи надежди на личната среща с членове на руското правителство и някои

⁶⁹ АВПР, Отчет МИД от 1867, д. 54, л. 238, цит. по Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина, пос. съч., с. 137.

⁷⁰ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 273, Писмо на Христо Георгиев до Н. Геров от 27. VI. 1867 г.

⁷¹ Пак там.

⁷² Ив. Сенкевич, цит. съч., с. 125.

по-изявени славянофили, подготовката на делегацията приключва в кратък срок и се изчаква само разрешението на руските власти. Предвижда се в Русия да отидат Стефан Иванов и Георги Шопов⁷³, които са упълномощени да засвидетелстват пред руския владетел „предаността и дълбоката признателност“ на българския народ. Решено е двамата делегати да се представят на Александър II в Одеса по време на летния му отдих. В писмото, с което Настоятелството в Букурещ препоръчва своите пратеници, е отбелязано: „Българите от всички области в Турско, съединени духом с братята си сърби около техния възлюблен княз, всичите южни славяни, имат истите чувства, същите стремления и техните общи усилия клонят към истата цел: съединение, независимост и тържество на великия славянски род.“⁷⁴

Христо Георгиев очаква известно противодействие и затова полага големи усилия, за да обезпечи пътуването на делегацията и приемането ѝ от царя. Голям негов успех е привличането в делегацията на д-р Васил Караконовски, българин на служба в руското посолство в Цариград. На него и на Геров е възложено да убедят Игнатиев в целесъобразността от подобна стъпка. През юни Геров пристига на доклад при посланика в турската столица и споделя своите непосредствени наблюдения от българските колонии в Одеса и Букурещ.⁷⁵

Известно е, че през 1867 г. във връзка с решаването на българския църковен въпрос отношенията между Игнатиев и Геров се влошават. Игнатиев подозира, че вицеконсулт поддържа пловдивския представител в Цариград д-р Стоян Чомаков и по такъв начин му пречи да реши българогръцкия спор чрез споразумение между българите и Патриаршията. През лятото на 1867 г. вследствие на настъпилите промени в политическата обстановка на Балканите и намесата на влиятелния д-р Караконовски, лекар на руското посолство в турската столица, Игнатиев е склонен да приеме повечето от препоръките на Геров по отношение на българското освободително движение. Този факт своевременно е констатиран от Караконовски, който съобщава на своя сънародник в Пловдив, че Игнатиев „вече се примири с нашите възгледи на работите“⁷⁶.

Промененото отношение на посланика към Геров се проявява и във възложените му за изпълнение отговорни задачи. Игнатиев се съгласява Геров да замине отново в Букурещ, където да подкрепи и насърчи начинанията на русофилските лидери на емиграцията. Освен това на него е наре-

⁷³ Георги Шопов е роден в Калофер през 1823 г. Познат на Георгиеви от карловското училище, където Евлоги е бил негов учител. Впоследствие става крупен търговец в Измаил. Умира през 1918 г. в Одеса.

⁷⁴ М. Димитров, цит. съч., с. 765.

⁷⁵ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 273.

⁷⁶ Пак там, с. 747.

дено да се срещне и с дунавския валия Митхад паша в Русе.⁷⁷ Най-сетне Игнатиев приема и най-важното предложение на вицеконсула — да се организира посещение на българско пратеничество в Русия. Той се съгласява да издейства нужното разрешение двамата делегати да бъдат приети от руския владетел в Одеса. Това не задоволява Геров и Караконовски и по споразумение между тях последният заминава за Одеса с цел да уреди подробностите, свързани с дипломатическата акция на букурещките българи. Действително този български патриот използва личните си познания и не само узнава точната програма на царя, но и успява да уговори генерал-адютанта Коцебу да ходатайства за приемането на делегацията.⁷⁸

Караконовски е въодушевен от благоприятния прием, който намира неговите искания в Одеса, както и от енергичната дейност на Одеското българско настоятелство. Замислено е представянето да се извърши в Крим с оглед делегатите да разполагат с достатъчно време и да изложат по-спокойно незавидното състояние на българския народ и неговите конкретни искания. В момента, в който подготовката на пратеничеството се намира в заключителната си фаза, от руска страна внезапно е наредено да се отложи пътуването. Естествено, този отказ внася разочарование между посветените дейци в Букурещ, което не се опитва да прикрие дори Геров. Той не може да си обясни отрицателното отношение на руското външно министерство към проектираната среща на българските пратеници с Александър II по друг начин, освен като логичен резултат от инсинуации на противници на българската национална кауза. Според Геров последните повлияли и на руските дипломати в Цариград, внушавайки им, че практическата дейност на българите на руска служба не отговаря на интересите на Русия.

Друга причина, с която по-аргументирано и по-точно може да се обясни възпирането на българското пратеничество, е присъствието по същото време в Крим на турския външен министър Фуад паша.⁷⁹ На 7 август той е приет от царя и заедно с него обсъжда руския проект за реформи в Османската империя и проектосъглашението за мир в Крит и на Балканите. Очевидно присъствието на българските пратеници в Крим не може да остане тайна за турското правителство. Възниква опасност от компрометирането на подготвяната с общи усилия акция на балканските славяни срещу Високата порта.

Провалиянето на замислената дипломатическа инициатива не отчайва

⁷⁷ Тъй като Митхад паша временно отсъства от Русе, Геров не успява да се срещне с него и му се налага допълнително да посещава столицата на Дунавския вилает. Той не отбелязва естеството на поръчението, на което Игнатиев много държал, и затова „с голямо нетърпение“ очаквал неговия доклад. — Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 747.

⁷⁸ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 139.

⁷⁹ Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина, цит. съч., с. 139.

Хр. Георгиев. Верен на своето последователно политическо русофилство, той подновява пред барон Офенберг молбата да се приеме на всяка цена българското пратеничество. Уверен в искреното съчувствие, с което руският народ следи борбата на българите за национално освобождение, водачът на Добродетелната дружина възприема спирането на делегацията като неправилно и крайно прибързано решение. Затова още в началото на август той настоява пред Офенберг да издейства приемането на българските пратеници от царя в руската столица, тъй като в противен случай се опасява, че сериозно ще се накърни авторитетът на Русия и влиянието, с което тя се ползва сред българската емиграция в княжествата.⁸⁰ Следователно като аргумент за приемането на мисията е използван престижът на Русия пред българския народ — факт, с който руското правителство не може да не се съобрази.

През август Христо Георгиев заминава за мошията Улмени, а след това посещава и Галац, но не престава да чака решението на руската дипломация, което най-добре личи от разменените писма между него и проектирания участник в делегацията Георги Шопов.⁸¹ Последният изразява съмнение, че влошеното здраве и уреждането на някои делови въпроси ще му попречат да отсъства за дълго време от търговската си кантора в Измаил. Настоятелството убеждава Геров да придружи и той пратениците, макар че всички добре съзнават трудностите, които трябва да се преодолеят във връзка с неговото временно освобождаване от изпълнението на преките му консулски ангажименти в Пловдив. Преценява се, че като запознат с дипломатическите условности и методи Геров може да бъде извънредно полезен за българските пратеници в руската столица. Ето защо в две последователни писма той иска от Игнатиев разрешение да придружи делегацията в Петербург.⁸²

Геров се обръща и към д-р Караконовски, пред когото настоява да упражни цялото си влияние и да издейства от Игнатиев положителен отговор на молбата му. Караконовски не само одобрява намерението на Геров да придружи делегацията, но и му внушава, че е време българските проблеми да се поставят на по-широка дипломатическа основа в Русия. Той настоява да се действа по-енергично в това отношение пред правителството, пред руското общество и дори пред царското семейство. В случай на нужда изразява готовност да посети Петербург и Москва с подобна мисия.⁸³ Игнатиев посреща крайно резервирано искането българската делегация да се придружава от Геров. Неговото най-съществено възражение

⁸⁰ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 752-753.

⁸¹ БИА, ф. 7, а. е. 1579, л. 11, 13.

⁸² Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 752-753.

⁸³ Пак там, с. 749.

е от познато естество — присъствието на Геров в руската столица не може да остане скрито и ще въоръжи с допълнителни аргументи авторите на всевъзможни слухове, че руските консули и най-вече самият Геров имат пряко отношение към вълненията на християнското население на Балканите. Ето защо Игнатиев препоръчва делегацията да се придружи от д-р Караконовски като по-неутрален деец.

Каквито и основания да има ръководителят на руската мисия в Турция по този повод, той не може да скрие, че препятства заминаването на Геров за Петербург, тъй като допуска, че влиятелните чиновници от Министерството на външните работи ще се засегнат от неговото присъствие, особено като се вземат предвид усложненията, които им създава в отношенията с Портата. В крайна сметка тактичната настоятелност на Караконовски донася успех. Игнатиев отстъпва, но иска подробен отчет за състава на делегацията, за естеството на исканията, които ще бъдат поставени пред руското правителство, както и списък на онези лица, с които членовете ѝ ще имат срещи.⁸⁴ Това протакане от страна на посланика допълнително огорчава букурещките българи, тъй като те очакват по-реално насърчение от негова страна. Най-сетне в края на септември е получен положителен отговор от руската столица и вече не съществуват никакви пречки относно заминаването на пратениците.

През август руско-турските преговори навлизат в безизходна фаза, тъй като Високата порта отказва да извърши по-съществени промени в администрацията и да разшири политическите права на покорените народи, а се задоволява само с уговорки и палиативни мерки. Игнатиев е поканен на заседание на турското правителство, а след това веднага заминава за Крим, където се среща с Александър II и му предава последните предложения на султана. Високата порта е съгласна да прекрати военните действия в Крит, а за останалите християни в Турция обещава права в духа на Хатихумаюна, което изобщо не задоволява руското правителство. Продължителните преговори между Игнатиев и турския външен министър остават безрезултатни.⁸⁵

Докато се чака решението на руската дипломация относно пратеничеството, Добродетелната дружина осъществява отново контакт със сръбското правителство, за да узнае неговите конкретни намерения и да поиска известна парична помощ от отпуснатия на Сърбия руски заем. За преговори в Белград са изпратени Г. Шопов и М. Бенли. Най-напред те се срещат с Гарашанин, но техните искания не са задоволени и затова двамата се обръщат за съдействие към руския консул Шишкин.⁸⁶ В про-

⁸⁴ Пак там, с. 754.

⁸⁵ Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина, цит. съч., с. 139.

⁸⁶ Донесение на Шишкин до Стремоухов от 9. X. 1867 г. Срв. Д. Косев, цит. съч., с. 191-192.

ведените разговори двамата български патриоти настояват пред него да съдейства за изпращането на по-представителна българска делегация в Русия. В отговор на изпратеното запитване от Шишкин в Белград се получава секретното нареждане на Стремоухов, в което той настоява пред консула да въздържи българите от пътуването. Не разполагаме с доклада на Шишкин, от който да се установи как е мотивирал искането и дали лично го е подкрепил. Както ще стане ясно по-късно, той изиграва негативна роля по отношение на проектираното представяне на българските пратеници в руската столица.

Междувременно в сръбската столица започват да се събират първите участници във Втората българска легия.⁸⁷ Чрез Гарашанин сръбското правителство успява да убеди Шишкин, че е готово да предостави достатъчно средства за българския комитет, но членовете му използват исканията за парична помощ като повод за изпращането на всяка цена на свои представители в Русия. Въпреки че е опитен дипломат и добре познава противоречията между сръбското правителство и букурешкото Настоятелство, Шишкин не успява да осъзнае двуличната роля и великосръбската политика на Гарашанин. Така че независимо от Игнатиев Шишкин от своя страна също създава затруднения за приемането на делегацията на Добродетелната дружина. Едва в края на годината той успява да разбере, че е заблуден и че Гарашанин е злепоставил пред него българската страна.⁸⁸ По същото време Стремоухов получава писма от най-активния член на Одеското настоятелство Н. М. Тошков, който използва тяхното познанство от началото на 60-те години, когато руският дипломат ръководи настъпването на български бежанци в Южна Русия и Бесарабия, за да го запознае с българските работи и да се застъпи в полза на по-енергичната руска намеса на Балканите.⁸⁹

Едва дочакали завръщането от Белград на двамата делегати, членовете на Настоятелството в Букурещ решават за руската столица да замине председателят на Добродетелната дружина заедно с Георги Шопов. Те напускат румънската столица на 17 октомври, посещават Белград, а във Виена към тях се присъединява и Н. Геров. В началото на ноември делегацията пристига в Петербург и е приета от директора на Азиатския департамент. Георгиев и Шопов молят чрез Стремоухов руското правителство за „покровителство и помощ“ по два изключително актуални за българския народ проблеми — отхвърляне на турското политическо господство и справедливо решаване на църковния спор с Патриаршията в Цариград. Те аргументират желанията си за политическо покровителство и парична

⁸⁷ Кр. Шарова, Втората българска легия..., с. 457 и сл.

⁸⁸ Д. Косев, пос. съч., с. 46–47.

⁸⁹ П. Орешков, цит. съч., с. 324, док. 39.

помощ с дълбоките симпатии и надежди, които българите хранят към руския народ.⁹⁰

В отговор руският дипломат не скрива от българските пратеници, че руското правителство се е заело да осъществи сериозни вътрешни преобразования, чието успешно завършване му налага да не се ангажира във военен конфликт през следващите години. Поради това то препоръчва на балканските християни да не избързват с въоръжената борба срещу турската власт и да изчакат по-благоприятни обстоятелства. По думите на Стремоухов подобни съвети са отправени и към сърби и гърци, като Русия обещава да не прекратява моралната си помощ за тях. С цел да не се настройват заинтересованите европейски държави и най-вече Австрия срещу политическите борби на балканските народи руското правителство препоръчва да се съблюдава „осторожност“⁹¹. Стремоухов използва срещата с Георгиев и Шопов, за да внуши на Добродетелната дружина необходимостта от съгласувани действия със Сърбия, която по неговите думи „разполага вече с правителствен център и някои условия за енергични действия“.⁹² На двамата пратеници е обяснено, че Русия ще предоставя в бъдеще въоръжена помощ на българския народ чрез сръбското правителство. Стремоухов оправдава вземането на предпазни мерки с неизбежното противодействие от страна на заинтересованите западни държави, „което би могло да доведе до повторение на Кримската война при много по-неизгодни обстоятелства“.

Българските пратеници изразяват пълно съгласие с изложените им доводи и декларираат готовност безусловно да се съобразят с руските препоръки, разбирайки напълно деликатното положение, в което се намира царското правителство. Въпреки това на руския дипломат прави силно впечатление категоричността, с която Георгиев и Шопов доказват, че е дошъл моментът да се реши въпросът за националното освобождение на българския народ. „Те са решени — пише в доклада си Стремоухов за българите — да посветят всичките си сили и средства за освобождението от турско иго, съзнавайки, че тази борба е съпроводена с велики опасности и големи жертви, но не могат да отлагат своето дело за неопределено време. За съставянето на план за действие и за определяне времето на въстанието те се подчиняват напълно на указанията на Сърбия, която от своя страна се задължава да им помогне с пари, оръжие и снаряди. Тях ги тревожи само недостигът в самата Сърбия на хора, способни да бъдат военни на-

⁹⁰ А. А. Улунян, цит. съч., с. 284, Записка П. Н. Стремоухова переговоров с Х. Георгиевым и Шоповым, 13. XI. 1867 г.

⁹¹ Пак там, с. 284-285.

⁹² В. Д. Конобеев, Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина, Дипломатия России в борьбе за независимость Болгарии и образование болгарского национального государства (1856-1878), сп. Новая и новейшая история, 1978, кн. 1, с. 45.

чалници.⁹³ В заключение Георгиев и Шопов повтарят молбата, отправена преди това и от страна на сръбското правителство — Русия да не лишава двата народа от покровителство, съчувствие и съвети, като по възможност ги предпазва от въоръжено нападение от страна на Австрия.

Що се отнася до втория проблем, който двамата пратеници поставят пред руската дипломация — за спора между българските християни и Патриаршията, — Стремоухов повтаря познатата теза на официалните среди в Русия за необходимостта от единство на православните народи като гаранция за изграждане на общ политически фронт срещу Турция. Той не пропуска възможността да укори българските първенци в турската столица, които чрез своите крайни искания по мнението на Стремоухов затрудняват постигането на каквото и да е съглашение. Очевидно в религиозното единство руската дипломация продължавала да вижда надеждно средство за обединение на всички балкански народи под влиянието на Русия. Без да се колебае, Стремоухов препоръчва на двамата пратеници да положат необходимите усилия, за да прекратят раздорите чрез отстъпки от българска страна и преговори с Патриаршията.⁹⁴

Очевидно тези препоръки на руския дипломат по църковния спор не задоволяват Георгиев и Шопов и те изявяват желание да посетят московския митрополит Филарет с мотива да получат и от него съвет по този въпрос.⁹⁵ Ориентацията към този висш религиозен сановник не е случайна. Той е много влиятелен в източноправославните кръгове и заема критична позиция по отношение опитите на гръцкото духовенство „да съхрани господството на своята националност“. Филарет привежда солидни аргументи, за да опровергае гръцката теза, че каноническата църква не може да допусне различие на националностите. Нещо повече, той приема като справедливо искането на българите за проповядване на национален език в църквите.⁹⁶

Молбата на българските пратеници е приета и по разпореждане на княз Долгоруков те са изпратени в Москва с официален предлог да разгледат забележителностите на града. Георгиев и Шопов се срещат с митрополит Филарет на 13 ноември. За преводач им служи Найден Геров. Пред митрополита те изразяват своето неудовлетворение от проекта на цариградския патриарх за създаване на отделна църковна българска област. Те настояват руският и гръцкият посланик в Цариград да въздействат съвместно на Патриаршията и да я склонят към „примирителни отстъпки“⁹⁷. Двамата

⁹³ А. А. Улунян, цит. съч., с. 285.

⁹⁴ Кирил патриарх български, Граф Игнатиев и българският църковен въпрос, С., 1958, с. 248.

⁹⁵ Писмо на оберпрокурора на Синода Д. А. Толстой до московския митрополит Филарет от 10/22. XI. 1867 г. — Кирил патриарх български, цит. съч., с. 248.

⁹⁶ С. А. Никитин, цит. съч., с. 167.

⁹⁷ Кирил патриарх български, цит. съч., с. 249.

пратеници посочват, че „съставената от Патриаршията област обхваща само половината от българското население“, поради което не са съгласни да приемат това решение като справедливо, и успяват да докажат пред Филарет правотата на своите искания. „Може ли да се иска съгласие — пише сам той веднага след това на граф Толстой, — при положение че българският народ е разсечен на две половини, и то само защото на едната половина ще се дадат някои облекчения, а другите ще останат при същите затруднения?“⁹⁸

Изслушал тези обяснения, московският митрополит ги възприема като напълно основателни и осъжда предложения от патриарха проект. Той възприема и идеята на Георгиев и Шопов руският Синод да посредничи в църковния спор и деликатно да въздейства на цариградските гърци... Не трябва ли — уговаря Филарет граф Толстой — да се реши Синодът, ако не с надежда за успех, то поне за да изпълни своя църковен дълг, да се обърне към Патриарха?“⁹⁹ От своя страна Филарет натоварва Геров да състави записка, в която да изложи подробно как „българите разбират църковния въпрос“. Геров подготвя своевременно този документ, но малко след срещата с българските пратеници митрополит Филарет умира. Неговата смърт е посрещната с голямо съжаление от членовете на Добродетелната дружина, което може да се констатира от запазено писмо на Христо Георгиев.¹⁰⁰

С тази среща мисията на Георгиев и Шопов в Русия приключва и те отпътуват през Виена за Букурещ, а Геров се забавя още известно време в руската столица. Не разполагаме с данни дали пратениците са приети от по-висши държавни служители и дали са се представили на императора. Що се отнася до впечатлението, което те оставят у Стремоухов, и до практическите резултати от мисията им, за това се говори в подготвения от него специален доклад. Отбелязвайки състава на делегацията, директорът на Азиатския департамент се изказва особено ласкаво за Христо Георгиев. Той използва не само личните си наблюдения, но и донесенията на руските консули в Букурещ и в Белград, за да го характеризира като „най-дейния, най-влиятелния и добросъвестен член на българския комитет, ползващ се със заслужено уважение в цяла България“¹⁰¹.

Оценявайки ефекта от посещението на българското пратеничество в Русия, Стремоухов го определя като напълно полезно поради това, че проведените лични срещи позволяват на Георгиев и Шопов правилно да се

⁹⁸ Писмо на митрополит Филарет до граф Толстой относно разговора му с Хр. Георгиев и Г. Шопов, проведен в Москва на 13. XI. 1867 г. — Кирил патриарх български, цит. съч., с. 248-249.

⁹⁹ Пак там, с. 249.

¹⁰⁰ Писмо на Хр. Георгиев до Н. Геров от 27. XII. 1867 г. — Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 276.

¹⁰¹ А. А. Улунян, цит. съч., с. 284.

ориентират в насоките на руската балканска политика и в съчувствието, с което в Русия се отнасят към страданията и борбите на българския народ. Той завършва своята записка с убеждението, че посещението е от полза и за двете преговарящи страни: „Те ще занесат със себе си ясното разбиране за нашата искрена политика, решимостта да вървят ръка за ръка със Сърбия и нейните съюзници и желанието да сложат край на разприте с Патриарха.“ Както е известно, очакванията на руския дипломат не се оправдават напълно. Българо-сръбският съюз не се осъществява, а по църковния въпрос българският народ остава непримирим.

3. ПОЛИТИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ НА ХРИСТО ГЕОРГИЕВ ПРЕЗ 1868 Г.

Изпълнени с ентузиазъм от добрите перспективи, които се откриват пред българското национално движение, Георгиев и Шопов пристигат в Белград, където проектират да се споразумеят със сръбското правителство за бъдещата съвместна дейност. В сръбската столица обаче ги очакват твърде много разочарования. Австрия и Франция вече са успели да внушат на сръбския княз необходимостта от запазването на Балканите, докато се решат френско-руските противоречия.¹⁰² В отговор на австрийските искания княз Михаил освобождава от кабинета Гарашанин, с което обективно доказва, че се съобразява с отправените му предупреждения. Естествено, кабинетните промени не могат да не предизвикат опасенията на българските пратеници, че е предстояща и промяна в сръбската външна политика.

Още по-голямо безпокойство предизвиква у тях общото недоволство, обхванало участниците във Втората българска легия, от нелоялното отношение на сръбското правителство. Двамата български пратеници споделят своите опасения с руския консул Шишкин, който с цел да „запази едва възникналият съюз между сърби и българи“ употребява всички възможни средства, за да успокои Георгиев и Шопов.¹⁰³ Те са приети последователно от новия външен министър Милан Петровинович, от военния министър и от княза, от когото поискали да се подобри качеството на военното обучение в легията и да се отпусне на Добродетелната дружина известна парична сума от предоставената на сръбския кабинет финансова помощ от Русия.

Михаил Обренович приема техните искания и нарежда да се „засили преподаването на военните науки на младите българи“, а на Георгиев и Шопов предлага да направят приблизителни изчисления за необходимата им сума, която обещава да отпусне.¹⁰⁴ От сръбския външен министър Хр.

¹⁰² Кр. Шарова, Л. Каравелов..., с. 271; А. Тошев, Балканските войни, т. I, 1929, С., с. 83-85.

¹⁰³ Доклад на Шишкин до Стремоухов от 7. XII. 1867 г. Срв. Д. Косев, цит. съч., с. 193.

¹⁰⁴ Пак там, с. 194; Кр. Шарова, Втората българска легия, с. 490.

Георгиев иска съдействие за приемливо решаване на българския църковен въпрос. Водачът на „старите“ използва сключването на съюз между Сърбия и Гърция и моли Петрониевич да посредничи в спора и да внуши отстъпчивост на патриарха. Той настоява същото да извърши и Геров, чието посещение в сръбската столица е предстоящо, с оглед „сръбското началство като съюзници сега с гръцкото да подейства и то пред патриарха, за да свърши по-скоро въпросът български с някакви отстъпки по-приятни, защото при Великото предприятие, дето се готви, трябва и българите да бъдат утешени и по този начин действах и аз“¹⁰⁵.

Въпреки многобройните уговорки и условности, с които са посрещнати българските предложения от страна на сръбското правителство, Хр. Георгиев счита, че съюзът на балканските народи срещу Турция е реален факт, и продължава най-добросъвестно да изпълнява не само препоръките на руската дипломация, но и внушенията на сръбските министри. Подновена е идеята за създаване на комитети в България от Добродетелната дружина и затова нейният лидер натоварва Геров при пътуването си от Белград до Пловдив да организира във всяко по-голямо селище съмишлениците на „старите“. Заблуден от демагогските изявления, които слуша навсякъде при срещите си в Белград, Христо Георгиев продължава да вярва, че общата акция на балканските народи е предстояща, и в този смисъл препоръчва на Геров да подготви членовете на комитетите в България в дух на толерантност към турското население.¹⁰⁶

С най-голяма неискреност провежда разговорите с Георгиев и Шопов военният министър Блазнавац. Той ги уверява, че в близко бъдеще „сърби и българи ще започнат да побеждават съвместно общия враг“¹⁰⁷. Естествено, тези декларации на отговорния сръбски държавник вдъхват надежди у двамата български пратеници, че независимо от предпазливата балканска политика на Русия общата борба на двата народа ще се увенчае с успех. В действителност Блазнавац съзнава военната неподготвеност на сръбската войска, липсата на офицери и съвременно оръжие, както и категоричните внушения на Австрия и западните държави към Сърбия да се въздържа от въоръжени действия срещу Високата порта.¹⁰⁸ Тази неискреност го ръководи и през следващите месеци, когато опитите от Букурещ да се запази легията и да се съхрани сръбско-българският съюз срещат неговата умело прикрита съпротива.

Георгиев и Шопов напускат сръбската столица с надежда, че е възмож-

¹⁰⁵ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 275-276.

¹⁰⁶ Пак там, с. 276.

¹⁰⁷ Доклад на Шишкин до Стремоухов от 7. XII. 1867 г. Вж. подробно за срещата у Д. Косев, цит. съч., с. 52.

¹⁰⁸ С. А. Никитин, Дипломатические отношения России с южными славянами в 60-х годах XIX в., Славянский сборник, М., 1947, с. 286.

но след тяхната намеса пред сръбското правителство българската легия в Белград не само да се запази, но и да играе съществена роля в предстоящите събития. Поради това те отправят искане до Стремоухов чрез Шишкин да се командирова в Букурещ българинът на руска служба Иван Кишелски, за да ръководи военните дела на комитета. По-късно искането им е подкрепено и от Офенберг. Молбата им е своевременно удовлетворена и през февруари 1868 г. Кишелски пристига в Букурещ, откъдето е отправен за сръбската столица. Христо Георгиев очаква, че с авторитета си той ще внесе спокойствие в легията и че в крайна сметка ще съдейства „нашата работа да бъде по-добре наредена, когато дойде време да се работи“¹⁰⁹.

Недоволството на българските младежи в легията е от такъв характер, че нито уговорките на Кишелски и Кесяков, също българин на руска военна служба, нито усилията на пристигналите в Белград пратеници на Добродетелната дружина М. Колони, В. Мустаков и Гр. Начович са в състояние да задържат техните сънародници и да предотвратят нейното разпадане.¹¹⁰ Членовете на Добродетелната дружина и особено Христо Георгиев са своевременно информирани за драматичните конфликти между българските патриоти и сръбските власти, за исканията на участниците в легията и нежеланието на сръбското правителство да подобри условията през пролетта на 1868 г.¹¹¹

Всъщност през пролетта на 1868 г. сръбският кабинет продължава да се отдалечава от Русия и да попада под влиянието на Австрия и на големите западноевропейски държави. Практическите му действия от това време показват, че в Белград съвсем нямат намерение да се съобразява с интересите на българския народ, нито пък да запазят постигнатото единство на балканските народи. На членовете на Добродетелната дружина като съюзници на сръбския кабинет е обяснено, че „политическите обстоятелства отвън ни заставят да отложим осъществяването на нашите велики идеи“, и на българите се препоръчва да се запасят с „търпение“¹¹². Тази промяна в сръбската външна политика се мотивира със заплахите на чуждите консули и сложното естество на руско-сръбските отношения през този период. Действително още през пролетта на 1867 г. френският консул в Белград осъществява многократни срещи с Гарашанин, когото съветва за разумно поведение спрямо турското правителство. От друга страна, той

¹⁰⁹ Писмо на Хр. Георгиев до Н. Геров от 27. XII. 1867 г. — Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 277.

¹¹⁰ Вж. подробности за опитите на Добродетелната дружина да задържи участниците във Втората легия у Кр. Шарова, Втората българска легия, с. 477 и сл., както и новите данни в монографията на Д. Косев, с. 53.

¹¹¹ Вж. трите писма на Гр. Начович до Хр. Георгиев от 7, 14 и 16 април 1868 г. у Д. Страшимиров, В. Левски — живот, дела, извори, с. 401-412.

¹¹² Д. Игнатович, цит. съч., с. 181.

полага много усилия, за да узнае конкретните намерения на сърбите.¹¹³

Когато става ясно, че задържането на българските младежи в Белград повече е невъзможно, Хр. Георгиев започва да действа в друга насока, а именно да не се допусне тяхното преминаване в България като въоръжени чети. За целта той натоварва Гр. Начович да разяснява опасността от преминаването на чети и да убеждава съмишлениците на Добродетелната дружина от крайдунавските градове в никакъв случай да не съдействат на подобни прояви.¹¹⁴ Пак с оглед да се упражни контрол върху младите български патриоти Хр. Георгиев препоръчва те да бъдат приети в руски военни училища или пък легията да бъде пренесена на друго място. Според Кр. Шарова това е само тактически ход на „старите“, предназначен да отклони участниците в легията от „буйства в Сърбия и от стремежа им да преминат с чети в България“¹¹⁵.

Тази позиция на водача на Добродетелната дружина трябва да се преценява на фона на международната обстановка в началото на 1868 г., в която особено отчетливо се откроява засиленият натиск на западните държави над Русия и балканските правителства. Този факт е своевременно констатиран от Георгиев. В писмо до Геров той отбелязва: „Работите в Европа ни показват очевидно, че прехваленото начало на ненамесването няма да се варди срещу въсточните народи. Още повече гледаме, че западните употребяват всичките си средства, за да намерят сега някоя причина, догде Дядо Иван не е готов, да влязат в Турско, Румъния и Сърбия и да подействуват тъй, щото желанието за освобождение на тези народи да се удари безкрайно назад.“¹¹⁶ Според него тези обстоятелства изискват българите да се въздържат от прибързани действия, които биха дали повод на „Запада да ни съсипе“, да се внуши на българския народ, че не бива да се увелича от въоръжени прояви, които няма да помогнат на освободителното дело.

Наложително е да се признае, че в случая Христо Георгиев разсъждава правилно. Той се съобразява с влошаването на отношенията между Русия и Сърбия, със съществуващата неискреност между балканските кабинети, както и с моралната и материалната закрила, която Високата порта ще получи от заинтересованите държави в Европа в случай на избухване на голям военен конфликт на Балканите.¹¹⁷ Румънското правителство е бук-

¹¹³ Архив на Института за история, арх. к. XII, оп. 46, а. е. 79, л. 329-334; а. е. 100, л. 425-431. Вж. още С. Дамянов, В. Паскалева, А. Пантев, Западните държави и балканските славяни от началото на XIX в. до Берлинския конгрес (1878 г.), Славянска филология, т. XIV, 1973, с. 89.

¹¹⁴ Д. Страшимиров, цит. съч., с. 401-402.

¹¹⁵ Кр. Шарова, Втората..., с. 408.

¹¹⁶ Писмо на Хр. Георгиев от 21. III. 1868 г. — Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 280.

¹¹⁷ АВПР, Отчет по МИД за 1868, д. 51, л. 19, цит. по С. А. Никитин, Очерки по истории южных славян..., с. 152-153.

вално засипано с упреци, обвинения и заплахи заради толерантното си отношение към подготвяното българско въстание. В този смисъл особено се отличава френската дипломация. Френските консули на Балканите проявяват изключителна активност и предават почти ежедневно информация в Париж за проектираното преминаване на български чети през Дунав, за намеренията на емигрантските български комитети и дейността на техните водачи.¹¹⁸

През юли 1868 г. Шефер, френски консул в Русе, съобщава в Париж за пристигането в румънската столица на префекта на остров Корфу Маврокордато. Според консула целта на неговото пътуване е да съгласува с Христо Георгиев подготовката на въстание в България и вълненията в Тесалия.¹¹⁹ В друг доклад Шефер предава изявленията на водача на Добродетелната дружина относно благоприятните обстоятелства за организиране на въстание в България по това време, като уточнява и неговите възможни центрове — Добруджа и Северозападна България с оглед на близостта ѝ до Сърбия.¹²⁰

И докато френската дипломация проявява изключителна активност, за да запази статуквото в Югоизточна Европа, то Русия продължава усилията си за провеждане на реформи в Османската империя. Анализирайки политическите събития в Европа през 1868 г., руският външен министър Горчаков мотивира по следния начин въздържаността на руската дипломация на Балканите: „В момент, когато в Европа се запазва мирът и когато нито Русия, нито християнското население на Турция не са готови за решителна борба, всяко движение на Изток ще бъде несвоевременно и опасно.“¹²¹ Поради това Добродетелната дружина не е в състояние да осъществи никаква друга инициатива, нито пък да създаде нова организация на участниците в легията. Ето защо с основание недоволството и разочарованието, което българските младежи изживяват, се свързват с нейната дейност. Членовете на Добродетелната дружина позволяват да бъдат продължително време заблуждавани от сръбските министри и пак вследствие на техни грешки са допуснати слабости при формирането и ръководенето на Втората легия.

Христо Георгиев възлага на Стефан Караджа да следи настроенията във Втората легия и военната подготовка на българските патриоти.¹²² Не-

¹¹⁸ АИИ, арх. кол. XII, оп. 29, а. е. 25, л. 184-192; оп. 38, а. е. 10, л. 57-58, Доклад от 4. II. 1868 г.; арх. кол. XII, оп. 39, а. е. 15, л. 66-70, Доклад от 11. II. 1868 г.

¹¹⁹ Пак там, оп. 29, а. е. 67, л. 535, Доклад на Шефер до Мустие от 25. XII. 1868 г.

¹²⁰ Пак там, арх. кол. XII, оп. 29, а. е. 61, л. 495 и сл., Доклад на Шефер до Мустие от 16. IV. 1868 г. Вж. и Б. Цветкова, Френски дипломатически документи за революционното движение в България през 1867-1868 г. и четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, ИДА, т. XI, 1966, с. 145-167; С. Velichi, La Roumanie et..., p. 74-75.

¹²¹ С. А. Никитин, Очерки по истории..., с. 152-153.

¹²² К. Каратеодорова, Два непубликувани документа за биографията на Ст. Караджа, Исторически преглед, 1955, кн. 3, с. 62-65.

случайно при промяната на условията в Белград Караджата иска разрешение от ръководството на легията да замине за Влашко и в кратко писмо уведомява ръководителя на „старите“, че в най-скоро време лично ще го запознае с наблюденията си.

Известно е, че Хр. Георгиев въздържа своите сънародници от вържени антитурски акции през 1868 г. Той се ръководи от препоръките, отправени от руското правителство към сърби и българи, да изчакат завършването на неговите военни приготовления и особено строежа на железопътните линии до Кишинев и Одеса. Това предупреждение дава повод на водача на „старите“ да констатира, че без руско участие „не ще се свърши работа“¹²³. У него се поражда убеждението, че през 1868 г. подготвяната съвместна борба на балканските народи няма да бъде осъществена. Именно затова той уверява брат си, че може да отпусне кредити на търговци в България, тъй като „всички ние според съвета на големите ни братя се стараем сега да се отложи голямото предприятие за идущата година, догде и тия бъдат готови, защото, както вървят работите, без тях не ще бъдем нищо“¹²⁴.

Това признание дава възможност да се направят най-малко два извода: на първо място трайната констатация на Хр. Георгиев, че без намесата и съдействието на Русия не е възможно да се осъществи каквато и да е успешна акция на балканските народи срещу Турция. На второ място водачът на „старите“ не се разделя с мисълта, че проектираната обща борба на балканските народи ще се реализира при първа възможност в бъдеще. Той явно не отчита факта, че практическите ходове на балканските кабинети съвсем не свидетелстват за намерението им да се съобразяват с интересите на българския народ.

Информация за новите моменти в сръбската външна политика постъпва преди всичко от руските дипломати на Балканите. Излагайки безпристрастно фактите за българо-сръбските отношения през този период, те констатираат враждебността и агресивните домогвания на управляващите среди в Белград към българите.¹²⁵ В техните доклади, макар и предпазливо, се отбелязва, че от началото на 1868 г. Русия не може да разчита повече на Сърбия като обединителен център на антитурските движения на покорените народи, нито пък на единството на балканските християни. На тази тема Хр. Георгиев провежда специален разговор със сръбския дипломат Коста Магазинович преди заминаването му за Белград от румънската столица и не скрива от него, че отношенията между двата народа могат фатално да се изострят, при условие че белградското правителство

¹²³ Писмо на Хр. Георгиев до Н. Геров от 12. IV. 1868 г. — Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 281.

¹²⁴ Архив БАН, ф. 34, а. е. 682, л. 30.

¹²⁵ Вж. докладите на Шишкин от Белград у Д. Косев, цит. съч., с. 191.

продължава да се сближава с Австрия и да следва нейните внушения.¹²⁶

Интерес в това отношение представлява и докладът на руския консул в Букурещ барон Офенберг от 18 март 1868 г. В него за първи път открито се препоръчва да се „противодейства на излишната самонадеяност и произвол от сръбска страна“ чрез утвърждаването на българския комитет с моралното и материалното съдействие на Русия.¹²⁷ Консулт предлага да се формира ръководен съвет от трима българи — Иван Кишелски, Христо Георгиев и Георги Шопов, за чиято преданост към „славянството“ Офенберг е готов да гарантира. Той сочи, че ако от „тези трима опитни и положителни лица бъде съставен върховен комитет“, който да бъде известен само на руското правителство и да се финансира от него, то положените усилия от страна на българите ще „получат допълнително направление и практическа цел“. Той привежда и много аргументи от политическо и военно естество, които настоятелно изискват Русия да създаде самостоятелен български център, независим от Сърбия.

Внимателното анализиране на предложения от Офенберг проект позволява да се твърди, че основните моменти в него са очертани вследствие на внушенията на водачите на Добродетелна дружина и на самия Кишелски.¹²⁸ Близкият контакт с тях позволява на руския дипломат да установи тяхната искреност, липсата на егоистични интереси и дълбоко родолюбивите цели, които преследват в своята дейност. От друга страна, със своето русофилство те импонират на Офенберг и той винаги приема с доверие техните препоръки относно реализирането на някои замисли на руската дипломация на Балканите. Отношенията между Христо Георгиев и Офенберг са толкова близки, че последният често се намесва пред Игнатиев в защита на Геров и букурещките българи.

За съжаление водачите на емиграцията не съумяват да осъществят практически по-важните си инициативи, макар че в тяхната целесъобразност е убеден дори консервативният Офенберг. От името на Добродетелната дружина на Игнатиев е връчена молба при преминаването му през Русе, подписана от Хр. Георгиев, д-р Протич, Ст. Адженев и Мих. Колони.¹²⁹ Авторите оценяват високо заслугите му за закрила на християнските поданици в Османската империя. Те признават, че са имали намерение да му се представят лично в Русе, но Офенберг ги е посъветвал да бъдат по-предпазливи. Този документ те придружават със специално обръщение до руския владетел, което носи подписите на седемте членове на До-

¹²⁶ Писмо на Хр. Георгиев от 12. IV. 1868 г. — Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 281.

¹²⁷ Донесение на Офенберг до Стремоухов от 19. III. 1868 г. Сrv. А. А. Улунян, Документи об участии болгар..., с. 746-747.

¹²⁸ Кр. Шарова, Втората българска легия, с. 492.

¹²⁹ П. Орешков, цит. съч., 326, док. 49-50.

бродетелната дружина. В него те се представят като български комитет и информират за постигнатото политическо споразумение със Сърбия с оглед обединението на двата народа около нейния княз. Членовете на Добродетелната дружина декларират, че тяхната цел ще бъде „съединение, независимост и триумф на славянството“. Те не пропускат да уверят руския владетел в надеждите и любовта на българите към Русия.¹³⁰

Междувременно през пролетта на 1868 г. е подновена подготовката за преминаване на въоръжени чети в България, за което Хр. Георгиев и членовете на Добродетелна дружина са известени своевременно. По предварителна уговорка с Хаджи Димитър Иван Касабов се среща с богатия български търговец и след като го запознава с намерението им да организират „едно сериозно въстание в България с една по-голяма чета“, иска материално съдействие.¹³¹ В отговор Хр. Георгиев отново повтаря познатата теза, че без съдействието на една силна държава, която да подкрепи освободителните борби на българския народ, преминаването на чети ще донесе „само по-голямо зло“. „Аз съм готов — казал той на Касабов — да дам не хиляда, но десет хиляди жълтици за такава работа, но... знам, че всяка пара ще ми принесе голям грях..., когато турците изколят толкова невинни наши селяни.“ Без съмнение водачът на Добродетелната дружина залага преди всичко на сигурността и по тези причини отказва да финансира организацията на четата.¹³² Нещо повече, в изпълнение на съветите на Офенберг членовете на Добродетелната дружина се противопоставят на организаторите и са уверени, че без тяхното материално съдействие преминаването на четата няма да се осъществи.

Независимо от въздържаността и дори противодействието на кръга около Хр. Георгиев българските патриоти начело с Хаджи Димитър и Стефан Караджа успяват да подготвят преминаването на голяма и сравнително добре въоръжена чета. Нейното навлизане в България смуцава Високата порта и дава повод за обвинения срещу румънското правителство и Русия в покровителство на революционните прояви на българската емиграция на север от Дунав.¹³³ Разбиването на четата е последвано от изключителни жестокости и репресивни мерки в целия Дунавски вилает, предприети от Митхад паша. Без да се задълбочава в изясняването на конкретната вина на местното българско население, той обявява всички бъл-

¹³⁰ Архивна сбирка на Института за история (Възраждане), а. е. 482 и а. е. 483; П. Орешков, док. 136.

¹³¹ Ив. Касабов, Моите спомени от Възраждането на България с революционни идеи, С., 1905, с. 104-105.

¹³² Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 281.

¹³³ Без да познава истинското отношение на Добродетелната дружина към четата, френският консул в Букурещ приписва на нея организацията по преминаването ѝ. В телеграма до Париж той съобщава: „Българските интриги продължават тук по-активно от всякога. Ръководителят на българския комитет, г-н Христо Георгиев, богат собственник, всецяло предан на Русия, употребява всички средства, за да поддържа висок дух сред посветените, като им внушава, че въстанието в България е неизбежно.“ — Цит. по Д. Косев, пос. съч., с. 89.

гари за „комити“ и дори настоява пред турските власти в Пловдив и други големи градове да направят „обиск на училища и на по-първите българи“. Вследствие на неправилна осведоменост са арестувани и неколцина приближени на Христо Георгиев търговци във Варна, Свищов и Пловдив.¹³⁴

Още по това време политическите противници на „старите“ разпространяват слуха, че Христо Георгиев уведомил барон Офенберг за намерението на четниците да навлязат в България; руският дипломат от своя страна уж информирал френския консул и в крайна сметка вестта достигнала до турските власти. Тези обвинения в предателство срещу Хр. Георгиев най-напред отправя Ив. Касабов, а по-късно те са повторени от З. Стоянов и Д. Ценович.¹³⁵ В спомените си, издадени през 1905 г., Касабов прави известна уговорка: „Аз не мога да си помисля — пише той, — че този голям родолюбец отива при Офенберг за доносничество.“¹³⁶ Впоследствие техните твърдения са възприети почти буквално от всички изследвачи на този период от революционното движение. В последната си монография обаче Д. Косев убедително доказва, че през цялата си политическа дейност Христо Георгиев се ръководи от родолюбиви чувства и няма никакво отношение към предателството спрямо четата. Информацията, която достига до френския консул няколко дни след преминаването на четниците, не може да измени хода на събитията и за предателство изобщо не може да става дума.¹³⁷

За да не бъде голословно твърдението, че Хр. Георгиев, макар и да има отрицателно отношение към преминаването на четата, не използва близостта си с Офенберг, за да съдейства на турските власти, ще използваме писмото му до Н. Геров от 28 юли 1868 г. В него водачът на Добродетелната дружина споделя своето разочарование от нелоялното отношение на сръбското правителство към поетите ангажменти и към българските патриоти в Белград, както и драстичните средства, с които си служи, за да принуди последните да напуснат легията.¹³⁸ Хр. Георгиев не скрива, че повече не храни абсолютно никакви илюзии относно някакви бъдещи съвместни прояви на българи и сърби срещу Турция. Ето защо, макар и с минимална надежда за реализирането на нещо по-съществено от четниците, той признава, че след техния подвиг би могло да „стане нещо“.

¹³⁴ Писмо на Яков Димов от Цариград до Н. Геров в Пловдив относно нареждането на Митхад паша до жителите на Пловдив да не влизат в контакт с Христо Георгиев като „главен член на бунтовническия комитет“. — Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 609.

¹³⁵ В. Народност, год. II, бр. 10, 26. I. 1869 г.; З. Стоянов, Четите в България, С., 1967, с. 82. В спомените си, озаглавени „Народодобийствената политика на чорбаджийската букурешка Добродетелна дружина“, Д. Ценович на много места не крие своето отрицателно отношение към Христо Георгиев. — БИА, II А 7373, с. 38-39.

¹³⁶ Ив. Касабов, цит. съч., с. 106.

¹³⁷ Д. Косев, цит. съч., с. 92.

¹³⁸ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 284.

Следователно, разочарован от неискреността на управляващите среди в Сърбия, Хр. Георгиев посреща със симпатии първите вести за героичния поход на четата и иска от Геров точна информация за отзвук на нейното преминаване в България. „Сос сичко, че както казах горе, преминаването не стана с наше удобрение — пише той на Геров, — но като нещо станало, мисля, че е добре да се задържи и ако се уверим, че тия се държат добре и са се умножили, както се казува по тука, то тогива както ние, така и вие тамо трябва да подействате за подкрепление и за средства ще му търсим леснината.“¹³⁹

Очевидно Христо Георгиев се ръководи от желанието да се подкрепи четата, в случай че тя постигне някакви успехи и увеличи своя числен състав. При положение че четниците вече се намират на българска територия в пряк конфликт с турски войски, той е готов да прояви гъвкавост и дори да изостави възприетите дотогава тактически средства в освободителното движение. Тази готовност още веднъж доказва патриотизма на ръководителя на Добродетелната дружина и искреното му желание да види своя народ освободен от чуждото национално потисничество. „Дребнобуржоазните маси — пише Д. Косев — и едрата българска буржоазия в условията на османската феодална система не са антагонистични класи и доколкото Добродетелната дружина през 1866-1868 г. работеше (независимо по чие внушение) за подготовка на въоръжено въстание, тази нейна дейност отговаряше на стремежите на българския народ.“¹⁴⁰ Този извод потвърждава и Л. Каравелов, който отбелязва, че недоразуменията между „млади“ и „стари“ са противоречия между „свои хора, между братя, които еднакво желаят доброто на отечеството си“. Споровете между тях са по кой път да се върви, „за да се стигне по-лесно до освобождението на българския народ“¹⁴¹.

Трагичният край на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа е последван от репресии, предприети от Високата порта в българските земи, и от дипломатически натиск на западните държави върху румънското правителство. То е обвинено в прекалено толерантно отношение към революционните прояви на българската емиграция.¹⁴² Министър-председателят Братиано, който поема обвиненията на чуждите сили и на политическите си противници, е принуден да излезе от кабинета. Въпреки заплахите, че поведението на Румъния е „опасно“ за мира на Балканите, правителството в Букурещ се задоволява само с обещанията, че ще вземе мерки спрямо

¹³⁹ Пак там. Срв. З. Маркова, Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, С., 1967, с. 27-28.

¹⁴⁰ Д. Косев, цит. съч., с. 108-109.

¹⁴¹ В. Свобода, г. I, бр. 2, 18. I. 1870 г.

¹⁴² В. Паскалева, Политиката на Австрия (Австро-Унгария) и българското националноосвободително движение от Кримската война до Освобождението, Известия на Института Ботев—Левски, 1959, кн. 3, с. 111.

бунтовническите акции на българската емиграция.¹⁴³

Неуспехът на отбелязаните опити за отхвърляне на турското владичество през 1867-1868 г. разочароват всички слоеве на българската емиграция в Румъния. Дошъл в края на август 1868 г. в румънската столица, Григор Начович съобщава на П. Хитов: „Аз пристигнах тука благополучно и намерих младите изумели, а старите отчаяни, без да знаят какво да правят.“¹⁴⁴ Лишени от ясна перспектива са и усилията на членовете на Добродетелната дружина да изменят с помощта на Русия положението на българския народ. Искра надежда за тях е изострянето на гръцко-турския конфликт и свикването на конференция на европейските държави в Париж за обсъждане на положението в Крит. Вероятно насърчени от руската дипломация, русофилски настроените богати българи в Румъния изпращат молба в Париж за предоставяне автономия на българския народ, подписана от 54 „български нотабили“¹⁴⁵. Ръководна роля на конференцията играят Англия и Франция и по тяхно настояване молбата на българските първенци изобщо не е поставена за обсъждане.

Изпращането на този документ и самопредставянето на неговите автори като български благородници предизвиква в тогавашния революционен печат твърде много възражения, остроты и обвинения.¹⁴⁶ За съжаление нашата историческа наука не разполага с достатъчно конкретни данни за подготовката на тази дипломатическа инициатива на Добродетелна дружина и за отношението на ръководителите на руската дипломация към нея. Без съмнение Христо Георгиев играе ролята на организатор и в този случай. При това, подписвайки въпросното изложение до Парижката конференция като един от „българските нотабили“, той има ясното съзнание, че Великите сили могат да обърнат внимание само на документ, произлизащ от средите на състоятелни хора с умерени политически възгледи, а не от революционна организация. В случая Христо Георгиев предприема тактически ход, който не е лишен от основания. Разбира се, тук по-важна е открито изявената претенция на богатите български емигранти да обсебят ръководството на българското националноосвободително движение и до получат правото да го представляват пред европейските правителства. Срещу тази претенция с основание се обявяват революционните дейци и привържениците на самостоятелните национални инициативи.

¹⁴³ Д. Косев, цит. съч., с. 118.

¹⁴⁴ Архив на Възраждането, т. I, 1908, с. 437.

¹⁴⁵ В. Народност, г. II, бр. 10, 26. I. 1869 г.; АИИ, арх. кол. XII, оп. 38, а. е. 230, л. 1099-1105, Искания, представени от българите в Букурещ на консулското тяло, 10. I. 1869 г.

¹⁴⁶ М. Димитров, Разцепление сред българската емиграция в Румъния в 1869 г., С., 1925, с. 9-11.

4. ФРЕНСКО-ПРУСКАТА ВОЙНА ПРЕЗ 1870 Г. И ПОСТЪПКИТЕ НА ХРИСТО ГЕОРГИЕВ ЗА ДИПЛОМАТИЧЕСКО УРЕЖДАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАЦИОНАЛЕН ВЪПРОС

Френско-пруската война, избухнала през юли 1870 г., привлича дълго време вниманието на европейските кабинети. Наред с конкретните цели, които си поставят двете воюващи страни, конфликтът между тях е използван от другите сили за регулирането на още много проблеми от европейски, регионален и национален мащаб. Нарушаването на мира в Западна Европа импулсира дейността на дипломати, политици и военни с оглед максималното облагодетелстване на всяка държава от войната. Военното сътълкновение между две от най-големите и най-силни европейски държави утвърждава отново позициите на Русия и я извежда на преден план като първостепенен фактор в международните отношения.¹⁴⁷ Още преди започването на конфликта в руските правителствени среди, както и по страниците на официалните руски издания усилено се коментират както възможният финал на войната, така и изгодите, които Русия би могла да извлече. Естествено, на първо място се поставя искането за безболезнено отхвърляне на ограничителните клаузи на Парижкия мир от 1856 г. за неутрализация на руския флот в Черно море.¹⁴⁸

Специалните интереси на руското правителство на Балканите, както и желанието му да реализира своите външнополитически намерения без война принуждават руската дипломация да действа предпазливо, като ограничи своите искания в приемливи за останалите европейски сили граници. Тъкмо затова руският кабинет се стреми да не допусне нова дискусия по Източния въпрос. Според управляващите кръгове в Петербург това може да обремени международния форум след войната с обсъждането на сложни и заплетени национални, политически и териториални проблеми, по които Русия още не е готова да наложи собствени решения и да ги отстоява при нужда с всички средства.

Френско-пруската война предизвиква твърде голям интерес и сред българската емиграция в Румъния. Проявявайки предвидливост и съобразителност, Христо Георгиев очаква, че конфликтът може да доведе до разширяване сферата на противоречията и включването на Балканите в нея. Той изразява мнение пред свои съмишленици, че конгресът на Великите сили след войната вероятно ще обсъди състоянието на Източния въпрос.¹⁴⁹ Катастрофата на френската армия при Седан и пленяването на Наполеон III вследствие на неговото предателско малодушие подтикват водача на

¹⁴⁷ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII-начало XX в., ред. Н. С. Киняпина, М., 1978, с. 176.

¹⁴⁸ Л. М. Шнеерсон, Франко-прусская война и Россия, Минск, 1976, с. 141.

¹⁴⁹ Писмо на Хр. Георгиев до Н. Геров от 11. VIII. 1870 г. — Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 311.

русофилската емиграция към по-активни действия. Непосредствено след тези събития той спешно отправя писмо до своя политически довереник Н. Геров, в което излага съображенията и планове си при конкретните политически обстоятелства. Ръководен от патриотични подбуди, както и от надеждата за отхвърляне на турското господство чрез колективно решение на Великите сили или пък чрез руска военна акция, Хр. Георгиев предлага на Геров да обсъдят мерки за предприемане на българска дипломатическа акция пред очаквания мирен конгрес. „Както стоят днес работите — пише той, — Русия в тази конференция може да играе голяма роля и ако има добра воля за българите, за което аз не се съмнявам, може да направи голямо нещо на конференцията тази да се явят и представители български с бележка на исканията си.“¹⁵⁰

Хр. Георгиев следи с повишен интерес както развитието на военните действия, така и активността на руската дипломация. По това време той почти ежедневно се среща с руския генерален консул в Букурещ и черпи информация за намеренията на царското правителство. Водачът на Добродетелната дружина храни надежда, че съдбата на християнското население в Османската империя представлява безспорно интерес за Русия и от присъствието на Игнатиев в руската столица, където е призван за консултации и инструкции. „Предположението, че ще стане мир скоро след падането на Наполеон, не е мое мнение — обяснява Хр. Георгиев на брат си, — а на знайния приятел (Офенберг — б. м., Хр. Гл.), но и той не може да реши за мира, докато не види с какво ще се завърне Игнатиев.“¹⁵¹ С Евлоги той споделя, че мнението на Игнатиев е необходимо на управляващите среди в Русия във връзка с проектирано навлизане на руски войски във Влашко.

За да има българското представяне пред Великите сили достатъчно авторитетен характер, Христо Георгиев настоява да се информират и цариградските българи, като на Геров, Чомакови и Кръстевич предлага да се заемат с формулирането на българските искания. Ръководен от съображения за сигурност, водачът на Добродетелната дружина възлага на Геров да осъществява връзката между българите в страната, Цариград и румънската столица. С цел да издейства от Игнатиев необходимото разрешение за пътуванията на Геров извън България той доверява своите намерения на Офенберг и получава неговото съгласие. Следователно Хр. Георгиев подема инициативата за представяне на българския национален въпрос след консултации с руския генерален консул и с това още веднъж доказва своята преданост към Русия и изключителната си вяра в нейните реални възможности да подобри съдбата на българския народ.

¹⁵⁰ Пак там, с. 315.

¹⁵¹ Архив БАН, ф. 34, а. е. 682, л. 41.

Христо Георгиев обръща специално внимание на Геров върху правилния избор на българските пратеници и го ориентира към някои дейци от цариградските консервативни кръгове. Геров споделя напълно предложенията на водача на Добродетелна дружина и изразява готовност да тръгне веднага за Букурещ, „да си турим на ред работата, защото не знаем что може да стане“¹⁵². Той обаче е обречен на продължително бездействие, тъй като получава писмото на Георгиев със закъснение, пък и Игнатиев отсъства тогава задълго от турската столица.

Ходът на военните действия през есента на 1870 г. показва недвусмислено победата на Прусия и очертава крайния изход от войната. Това обстоятелство подтиква руската дипломация към по-активни действия и на 31. X. 1870 г. външният министър Горчаков изпраща специален циркуляр до европейските кабинети, подписали Парижкия мир от 1856 г., в който се мотивира решението на руското правителство за отхвърляне на неутрализацията на Черно море.¹⁵³ Както в самата циркулярна нота, така и при връчването ѝ от руските посланици в европейските столици е декларирано, че Русия няма намерение да „възбужда Източния въпрос“ и да изменя насоките на своята балканска политика.

Тази инициатива на руската дипломация, нарушаваща постановлението на Парижкия мир, предизвиква остра реакция в Лондон и Виена. С цената на настойчиви усилия Игнатиев успява да убеди турското правителство, че Русия не застрашава целостта на Турция и спокойствието на Балканите.¹⁵⁴ За да се избегнат по-нататъшните усложнения, по предложение на Прусия е взето решение да се свика в Лондон специална конференция, която започва работа в средата на януари 1871 г. Така че, без да дочакат завършването на войната, европейските кабинети изпращат своите делегати, за да обсъдят създалото се положение в района на Черно море. Бърза преди всички руското правителство, тъй като се страхува да не пропусне благоприятните условия, породени от ангажирането на европейските държави във войната. „Да се чака конгрес — отбелязва Горчаков — е равносилно на това да се отложи въпросът до безконечност и може би до обстоятелства по-малко благоприятни.“¹⁵⁵ По същите съображения руската дипломация се обявява против каквото и да е разширяване на сферата на пълномощията за конференцията, тъй като се опасява, че това ще допринесе за допълнително усложняване на нейната работа. Затова не е случайно, че руското правителство и Високата порта почти едновременно и категорично отхвърлят проекта да се обсъдят от конференцията румън-

¹⁵² Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 316.

¹⁵³ Н. С. Киняпина, Внешняя политика России второй половины XIX века, М., 1974, с. 89.

¹⁵⁴ Л. М. Шнеерсон, цит. съч., с. 202.

¹⁵⁵ АВПР, 1870, д. 84, л. 170, Телеграма Брунову, 15/27. XI. 1870 г.

ските проблеми.¹⁵⁶

Циркулярната нота на Русия е посрещната от българите с надежда за подобряване на тяхното положение и дори е тълкувана от тях твърде широко и произволно. В специален доклад от ноември 1870 г. Н. Геров подробно информира Игнатиев за настроенятия сред християнското население в района на вицеконсулството след известието, че Русия е обявила Парижкия трактат за недействителен.¹⁵⁷ Той не пропуска възможността да информира за увереността на своите сънародници, че на конференцията в Лондон Русия ще постави авторитетно въпроса за бедственото положение на зависимото от Портата население на Балканите и ще изисква прилагането на всички официални разпоредби. Същевременно Геров запознава своя пряк началник с предложението на Христо Георгиев и букурещките българи за поставяне на българските искания на европейския форум, като изрично подчертава, че то се одобрява от неговите сънародници в Пловдив. „Тукашните българи — съобщава Геров — намират за навременно това предложение на своите букурещки единоплеменници, особено ако се състои конференция по повод на обявеното от Русия искане за преразглеждане на Парижкия трактат от 1856 г. Но те не считат за възможно да подготвят от тук делегацията и предоставят това да направят букурещките българи.“¹⁵⁸

Обобщавайки извършеното дотогава, Геров напомня на посланика, че разполага с многобройни данни за политическите, стопанските и религиозните насилия на турските власти над българското население независимо от провъзгласяването на различни реформи, които остават все без приложение и контрол. В тази връзка той мотивира и искането да посети Букурещ, където може да подготви конкретното формулиране на българските искания и да улесни подготовката на делегацията.¹⁵⁹

Тази активност на букурещките българи, в която е въвличен и Геров, влиза в противоречие с решението на руското правителство да не се разширяват пълномощията на конференцията с включването на допълнителни въпроси. Отчитайки деликатния характер на отношенията между Русия и Турция след отхвърлянето на ограниченията, Игнатиев препоръчва на Геров да не тръгва за Букурещ, тъй като неговото пътуване може да даде повод за „неблагоприятни тълкувания и опасения“ от предприетите руски инициативи.¹⁶⁰ Той не се задоволява с възпирането на вицеконсула, но и като извинение за отказа го посвещава в своите разбирания по Източния въпрос. „Още не е дошла минутата за радикалното изменение на

¹⁵⁶ Л. М. Шнеерсон, цит. съч., с. 204.

¹⁵⁷ Документи за българската история, т. I, 1931, с. 561-562.

¹⁵⁸ Пак там, с. 562.

¹⁵⁹ Пак там.

¹⁶⁰ Пак там, с. 565, Писмо на Игнатиев до Н. Геров от 15. XII. 1870.

положението на нашите едновърци в Османската империя, а сегашното смутно положение на работите в Европа е неблагоприятно за дипломатическото решаване на толкова заплетен и сложен въпрос.“¹⁶¹

По такъв начин привържениците на Русия и на мирната тактика в освободителното движение изживяват поредното ново разочарование в надеждата да поставят българските искания пред свиканата европейска конференция. И този път Христо Георгиев не скрива своето огорчение пред Геров, обвинявайки руската дипломация в прекалена предпазливост. Независимо от получения категоричен отказ за съдействие от страна на Игнатиев букурещките българи и най-вече водачът на Добродетелната дружина не се отказват от намерението да дадат гласност на своите искания пред европейската общественост. Христо Георгиев не може в никакъв случай да се съгласи с аргументите на Игнатиев, че условията за решаване на политическите проблеми на българите са неблагоприятни, и не скрива това от Офенберг, с когото по негово признание „доста препирни имам“¹⁶².

Нещо повече, както през лятото на 1867 г., така и сега, когато започват заседанията на международната конференция в Лондон, Христо Георгиев възнамерява да не се съобрази с мнението на Игнатиев, разчитайки, че неговата позиция се различава от официалната линия на руската дипломация. За целта той повтаря на Геров, че моментът е много подходящ, тъй като „Европа е разбъркана и тамошните спекуланти не смеят да се мърдат... и като видя, че е време да направя по-голяма работа, ще ви телеграфисам, както ми бележите в писмото си от 29 ноември.“¹⁶³ Такава възможност обаче не се открива, тъй като с обявяването на Парижката комуна монархическа Европа бърза да уреди подписването на мирния договор между победителката Германия и победена Франция.

През 1870 г. Христо Георгиев продължава да поставя отхвърлянето на турското владичество в пряка зависимост от руската дипломация. Но българското освободително движение вече е навлязло в нов етап. Центърът на тежестта пада върху изграждането на мрежа от тайни комитети вътре в страната. С тази трудна задача се заема Васил Левски и по такъв начин разколът със „старите“ в Букурещ е окончателен.

В непосредствена връзка с политическите изяви на братя Георгиеви през 60-те години на XIX в. се намира и тяхното участие в църковната борба на българския народ срещу Патриаршията в Цариград. Те правилно оценяват значението на този голям общобългарски въпрос и не остават пасивни при неговото решаване. Христо Георгиев полага немалко усилия и верен на своята политическа ориентация към Русия, убеждава руските

¹⁶¹ Пак там.

¹⁶² Писмо на Хр. Георгиев от 19. Т. 1871 г. — Из архива..., с. 318.

¹⁶³ Пак там.

дипломати на Балканите, висши сановници и заинтересованите славянофилски кръгове в справедливостта на българските искания. Неслучайно по време на посещението си в Петербург той занимава подробно с българо-гръцкия църковен спор и Стремоухов, и митрополит Филарет.

От друга страна, чрез многобройните си комисионери, агенти и познати търговци в България и турската столица братя Георгиеви следят развитието на „владишките работи“ във всички по-големи градски центрове. Това ги прави съпричастни с постиженията и неуспехите на съотечествениците им в България. „Много сте се наранили с известието, що ви направих за народно-църковний ни въпрос — пише Ник. Попов от Свищов на Хр. Георгиев през 1864 г., — на него имате право и вярвам, че всеки добър българин, като чуе това, що стана в Търново, ще се наскърби.“¹⁶⁴ Големи надежди за безболезненото удовлетворяване на българските искания в църковния спор с Патриаршията Георгиеви възлагат на Русия и по-специално на нейния вицеконсул в Пловдив Найден Геров. Разменената между тях кореспонденция в периода след Кримската война, когато църковната борба се разгаря и мобилизира силите на нашия народ, свидетелства за изключителното внимание и интерес на двамата състоятелни търговци към този голям национален проблем. Пословично предани на православието, на славянофилството и на Русия, Евлоги и Христо Георгиеви осъждат мудността, неправилните позиции и пропуските на царската дипломация и се застъпват за единството на своите сънародници в религиозно отношение.

Дори и след утвърждаването на Българската екзархия през 1870 г. Георгиеви живеят с тревогите на всички българи, породени от действията на гръцките владици и западната религиозна пропаганда. От позицията на патриот Евлоги Георгиев пише с огорчение на Геров: „За църковните ни работи кажете ми на какво сте мнение, виждам, че се говори за униатство в Македония и къде Едрене, жално ми е, ако начени да се цепи така народа ни.“¹⁶⁵ Очевидно в представите на братя Георгиеви за цялостен напредък на нашия народ по онова време църковната самостоятелност заема челно място, поради което те й отделят изключително внимание. В същото време трябва да се отчете, че по силата на обективните обстоятелства Евлоги и Христо Георгиеви имат по-второстепенна роля в църковната борба.

Известно е, че църковният спор с Патриаршията се решава първоначално в българските земи, а след това в турската столица, където се събират представителите на отделните български общини. В този смисъл цялата многобройна българска емиграция в Румъния, Русия и Сърбия остава на позаден план независимо от нейното горещо желание да облекчи съдбата на сънародниците си в пределите на Османската империя. Тази констатация

¹⁶⁴ БИА, ф. 7, а. е. 1097, л. 4, Писмо от 10. II. 1864 г.

¹⁶⁵ Пак там, ф. 22, а. е. 63, л. 14.

се отнася и до Георгиеви, които се информират своевременно и пълно за перипетиите на конфликта, съдействат на цариградските българи, убеждават руските дипломати Офенберг, Зиновиев и барон Стюарт, дават съвети, насърчават Геров, но независимо от цялата тази разностранна дейност не стоят в центъра на събитията и не достигат онази важна роля, която играят в политическите борби на българския народ през 50-те-70-те години на XIX в.

* * *

Макар че не принадлежи към революционното крило на българската емиграция в Румъния, Христо Георгиев има определена роля в усилията за национално освобождение на българския народ. В цялостната си дейност той проявява подчертано родолюбие и стремеж да съдейства на освободителното движение. Разбира се, той се ръководи от политически принципи, оформени въз основа на особеното му социално положение на крупен търговец и състоятелен banker. Свързан с Русия още в началото на своята политическа и стопанска дейност, той се утвърждава като ревностен русофил и свързва отхвърлянето на турското господство в България с политиката на руското правителство и с неговите балкански интереси.

Политическата дейност на Христо Георгиев през 1866-1870 г. може да се проследи условно в две направления. На първо място той се старее да обезпечи дипломатически проектирания българо-сръбски държавен съюз. За целта установява непосредствени контакти със сръбското правителство, подготвя основните политически документи и изпращането на специална делегация в руската столица през есента на 1867 г. На второ място Христо Георгиев взема най-дейно участие във военнополитическите прояви на Добродетелната дружина през този период — преминаването на четите на П. Хитов и Ф. Тотю и организирането на Втората българска легия в Белград. Известно е, че двете акции завършват без съществен практически успех. Нещо повече, те предизвикват голямо разочарование сред участниците в четата и в легията от провежданата от Добродетелната дружина линия на сътрудничество с монархическите кабинети в Белград и Петербург.

Със споменатите събития завършва един етап от българското националноосвободително движение. Трябва обаче да се признае, че следващият му етап — от 1868 до 1878 г., който е най-зрял и се характеризира с най-масови прояви, е подготвен, осмислен и дълбоко изстрадан в предишните десетилетия. Именно тогава се изпробват основните принципи на освободителното движение, извличат се необходимите поуки и се залагат основите на бъдещите масови революционни прояви на българския народ. От тази позиция трябва да се преценява и приносът на Христо Георгиев в освободителните ни борби през 60-те години на XIX век.

ПЕТА ГЛАВА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ВРЪЗКИ НА БРАТЯ ГЕОРГИЕВИ С РЪКОВОДНИТЕ ДЕЙЦИ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ

През третата четвърт на XIX в. Евлоги и Христо Георгиеви стоят в центъра на общественно-политическите прояви на българската емиграция в Румъния. Те вземат участие в основаването на Добродетелната дружина, ръководят нейните най-значими инициативи и като приемани с уважение водачи представят заможната емиграция при установяване на контакти с европейските кабинети, румънското правителство и акредитираните в Румъния чужди дипломати. Разностранната им обществена дейност в полза на българската национална кауза, естествено, ги поставя в отношения, не всякога дружески и доброжелателни, с най-изтъкнатите представители на революционно-демократичното движение. Ето защо проследяването на тяхната общественно-политическа дейност след Кримската война би било непълно, ако не се изяснят връзките им с дейците на националната революция през 50-те-70-те години на XIX в.

1. ЕВЛОГИ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВИ И ОБЩЕСТВЕНАТА ДЕЙНОСТ НА ГЕОРГИ С. РАКОВСКИ

Братя Георгиеви установяват и поддържат по-преки и по-продължителни връзки с Раковски непосредствено след Кримската война. Знае се, че тяхното познанство датира още от 30-те години, когато тримата учат в Карлово при Райно Попович. Поради това Раковски се отнася дружелюбно към двамата братя и в едно писмо до Христо Георгиев изрично подчертава, че ще му изпраща всякога по един брой от „Дунавски лебед“ като „приятелю още от младости“¹. От своя страна Георгиеви уважават преди всичко патриотизма на своя сънародник и многократно подпомагат неговата дейност след войната. С особен интерес те следят литературните творби на Раковски, разбирайки тяхното значение за укрепване на националното чувство на гордост от историческото минало на българския народ.

В края на 1856 г. Раковски обикаля по-големите градове в Дунавските

¹ Архив на Г. С. Раковски, т. I, С., 1952, с. 256-257, Писмо на Раковски до Хр. Георгиев от 15. III. 1861 г.

княжества с намерение да събере средства за печатането на поемата „Горски пътник“ и абонати за издаването на вестник „Българска дневница“. По време на пътуването той се среща в Галац с Евлоги Георгиев и последният му предоставя парична сума за печатането на „Горски пътник“, а впоследствие става настоятел на изданията на Раковски в града.² Христо Георгиев пък отпуска пари за печатането на вестника и името му фигурира в списъка на спомоществателите на „Българска дневница“.³ Двамата карловци са запознати и с проекта на своя сънародник да организира издаването на вестник в Западна Европа на български и френски език, за да се запознае световната общественост с истинското положение на българския народ.⁴ За съжаление усилията на Раковски остават безрезултатни само поради пасивността на състоятелните българи и липсата на единство между емигрантските комитети в Букурещ и Одеса.

През 1858 г. Раковски се установява в Одеса, където усилено се занимава с книжовна дейност и избистря концепцията си за политическото освобождение на българския народ.⁵ Разпространението на написания в Одеса „Показалец“ става повод за усилена кореспонденция между него и Евлоги Георгиев, ангажирал се да пласира изданието в Галац и Браила. „Имам на ръце приятелските Ви (писма — б. м., Хр. Гл.) от 1 и 28 юли и от 26 т. м. — пише той на Раковски. — Според последното Ви ще пратя в Тулча до г-н Стефан Изворски 50 книги от „Показалеца“. Чрез г-н В. Рашеев изпращам Ви 12 полуимпериала за сметка на книгите Ви, макар че не съм събрал още парите.“⁶ Очевидно отношенията между двамата са твърде добри, щом състоятелният търговец полага не само грижи по разпространяването на „Показалеца“, но и предварително му изпраща стойността на получените екземпляри. Трябва да се отбележи, че това е извънредно рядка практика у пресметливия Евлоги Георгиев, който иначе е крайно внимателен при отпускането на парични суми, за връщането на които не е сигурен.

В същото време Раковски е известен от П. Добрев от Силистра, Т. Хрулев от Свищов и Ц. Гинчев от Галац за трудностите по пласирането на книгата и за усилията, полагани от настоятелите в това отношение.⁷ Отбелязвайки в положителна светлина направеното от Евлоги Георгиев, Цани Гинчев пише, че брат му Христо Георгиев е изпратил известие от Букурещ, в което обяснява трудното пласиране на изданието на Раковски

² Пак там, т. II, С., 1957, с. 126-130, Писмо на Васил Добрович до Раковски от 28. XII. 1856 г.

³ Пак там, с. 202.

⁴ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 111.

⁵ Н. Генчев, Одеското настоятелство в борбите за освобождението на България, Исторически преглед, кн. 6, 1972, с. 12.

⁶ Архив на Раковски, т. II, с. 466-467, Писмо на Евлоги Георгиев до Раковски в Одеса от 28. VIII. 1859 г.

⁷ Пак там, с. 438-451.

с големия брой търговски банкрути. Независимо от прекомерната си стопанска ангажираност Евлоги и Христо Георгиеви сътрудничат на Раковски и използват канторите си и търговските си контакти за пропаганда на „Показалеца“.

Известна сянка върху приятелските отношения между Георгиеви и професионалния революционер се появява през ранната пролет на 1860 г., когато Раковски започва печатането на свои съчинения в Белград. Много автори, без да са изяснили добре конкретния случай, приписват на Христо Георгиев вината за забавеното изплащане на необходимите на Раковски 300 жълтици.⁸ Всъщност от начало до край затрудненията са предизвикани от банкера Д. Хайм, когото Хр. Георгиев упълномощава да предаде на Раковски сумата, отпусната съгласно договора между него и браилските българи. Последният извършва това чак на 18 април, и то след като Раковски е завел съдебно дело срещу него и след като Хр. Георгиев настоятелно го подканя да не създава затруднения на огорчения автор, които по неговите думи „са почти мъчни за вярване“⁹.

Естествено, това забавяне на обещаната сума дразни Раковски. Без да знае обаче откъде идват затрудненията, той обвинява в писмото си до Ал. Дукати именно Хр. Георгиев.¹⁰ Това обикновено е поводът, който използват повечето автори, за да обясняват и разногласията, които се появяват между тях по-късно. Внимателният анализ на запазената кореспонденция на Хр. Георгиев сочи, че той не поставя никакви допълнителни условия, нито пък има право да извърши това, тъй като в случая е странично лице, което изпълнява поръчението на браилските българи. Българският търговец не губи нищо дори при положение, че Раковски не изпълни условията на договора. Отбелязвайки вината на Хайм, Н. Ценов представя пред Раковски във вярна светлина ролята на Хр. Георгиев: „И така неговата милост старал се е колкото трябваше и изпълни желанието ми..., определява, за да ви се броят (парите — Хр. Гл.) колкото е възможно по-скоро.“¹¹

Най-сетне фактът, че описаният случай е правилно разбран от самия Раковски и не влияе негативно на техните отношения, може да се потвърди и с доверието, което революционерът оказва на двамата братя през следващите месеци. В обявление от 27 май 1860 г. той съобщава цената на поемата „Горски пътник“, която всеки може да купи от Евл. Георгиев в Галац, М. Попович в Браила и от самия него в Белград.¹² Когато през есента на същата година Раковски организира издаването на вестник „Дунавски

⁸ В. Трайков, Г. С. Раковски, Биография, С., 1974, с. 172.

⁹ Г. С. Раковски, възгледи, дейност, живот, т. II, С., 1968, с. 34; Писмо на Хр. Георгиев до Д. Хайм от 10. IV. 1860 г.

¹⁰ Архив на Раковски, т. I, с. 182-186.

¹¹ Пак там, т. II, с. 515, Писмо на Н. Ценов от 27. V. 1860 г.

¹² Пак там, т. I, с. 369-371.

лебед“, негови настоятели в Букурещ и Галац са братя Георгиеви, които обезпечават абонати и препращането на отделните броеве. Във връзка с това между тях се води оживена кореспонденция, но за съжаление писмата на Раковски до братя Георгиеви не са запазени.

Пожелавайки добър успех на своя сънародник в издателската работа, Евлоги му пише: „Забавих се да Ви отговоря, защото исках да видя колко спомоществатели ще могат да се намерят тука за вестника Ви, а нашите, както знаете, мъчно решават за подобни работи и искат подканяне.“¹³ Той остава настоятел на вестника от първия до последния брой и е посветен във всички проблеми по списването, отпечатването и разпространението на изданието. Само като израз на уважение и благодарност може да се обясни фактът, че в маншета на „Дунавски лебед“, където се означавали настоятелите за различни градове, за Галац фигурира името на Евлоги Георгиев, макар че Раковски разполага с още един настоятел в този град.¹⁴ Той е счел за елемент на престиж за читателите на вестника да отбележи и името на уважавания и авторитетен карловец.

Христо Георгиев е настоятел на вестника само за първите пет броя. В началото на октомври 1860 г. той известява на Раковски, че търговските му ангажменти го затрудняват при пласирането на отделните броеве на „Дунавски лебед“, и препоръчва на свое място за настоятел в румънската столица Иван Минчев.¹⁵ Това обаче не означава, че той сменя от себе си грижите по моралното и материалното подпомагане на Раковски. Нееднократно в следващите месеци последният му се оплаква, че не получава редовно пари от абонаментите и че изпитва сериозни финансови затруднения. „С такива спомоществатели не може да се следва една редакция, брате — пише той, — аз, да би имал капитал, на драго сърце бих пожертвовал още 1000 жълтици за народа си.“¹⁶ Хр. Георгиев успява да събере дължимите суми и в писмо от май 1861 г. му напомня: „Пращайте 18 листа (броя — Хр. Гл.)“ Чрез канторите на двамата братя Раковски получава писма от свои съмишленици, приятели и дописници.¹⁷

Близките отношения, които се създават между Евлоги и Христо Георгиеви и Раковски в началото на 60-те години, не са случайни. Двамата братя уважават неговото искрено родолюбие, ценят усилията му за издигане националното съзнание на сънародниците им и в този смисъл всячески насърчават журналистическата му дейност. От своя страна водачът на българските революционери тогава е убеден в патриотизма на Георгиеви,

¹³ Пак там, т. II, с. 704, Писмо на Евл. Георгиев от 18. XI. 1860 г.

¹⁴ В. Дунавски лебед, бр. 1, 1. IX. 1860 г.

¹⁵ Архив на Раковски, т. II, с. 560.

¹⁶ Пак там, т. I, с. 269-270, Писмо на Раковски от 20. IV. 1861 г.

¹⁷ Пак там, т. II, с. 223.

в горещата им привързаност към мащабната национална задача — освобождението на българския народ от чуждото потисничество — и постоянно ги посвещава в своите политически планове. Това в никакъв случай не означава, че техните политически възгледи съвпадат през този период или че Евлоги и Христо Георгиеви възприемат революционните методи и форми на борба. Тяхното нееднакво социално положение, както и различната им външнополитическа ориентация логично се проявяват при решаването на всеки значим национален проблем

Най-релефно различията между тях изпъкват при подхода към преселническото движение, което се активизира през 1860-1861 г. В желанието си да се спаси от данъчните притеснения и политическите насилия на турските власти българското население е улеснено от споразумението на руското правителство с Високата порта, което дава възможност на български семейства да се заселват в Южна Русия. Емигрирането на компактни групи българи чувствително засяга националните интереси на българския народ. Това съвременно е доловено от мнозина съвременници тогава. Най-енергично, най-дейно и най-резултатно срещу преселническия поток се обявява Раковски, който използва разнообразни форми за агитация сред сънародниците си у нас и енергично протестира срещу руско-турското споразумение по този въпрос.¹⁸

В пропагандната акция за предотвратяване на изселването наред с десетките статии и дописки в „Дунавски лебед“ Раковски подготвя и специална брошура, озаглавена „Преселение в Русия“, а с отпечатването ѝ в румънската столица се наема Т. Икономов.¹⁹ Узнали за неговите намерения, някои русофилски настроени български търговци начело с Хр. Георгиев и Ив. Бакалоглу успяват да изземат всичките отпечатани екземпляри. Като руски поданици и приближени на руското генерално консулство в Букурещ те не искат от български среди да излиза документ, в който да се критикуват проявите на руското правителство на Балканите. Верни на своето „пословично“ русофилство, те не желаят при каквито и да е обстоятелства да се настройват балканските народи срещу Русия в момент, когато събитията в Европа благоприятстват нейната политическа и военна намеса с оглед облекчаване страданията на покореното население.²⁰

В същото време лично Христо Георгиев нееднократно изразява своето неодобрение от политиката на привличане на българи в Русия и дори предприема практически стъпки в това направление. Той успява да разу-

¹⁸ Вж. подробности у В. Трайков, Г. Раковски, Биография, с. 196 и сл.; И. Митев, Георги Раковски и емигрирането на българи в Русия през 1861 г., Военноисторически сборник, 1970, кн. 3, с. 4-23; Н. Генчев, Одеското настоятелство..., с. 14.

¹⁹ В. Трайков, цит. съч., 201. За преселването на българите в Русия вж. също у С. Дамянов, Ломският край през Възраждането. Икономически живот и политически борби, С., 1967, с. 190-205.

²⁰ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 246.

беди голяма група преселници от Видинско да не напускат родните места, за което съобщава на Раковски: „Затова и ги советувахме да се не отдалечат от отечеството ни, ами да се навъртат във Влашко и Сърбия, догде дойде време да ся завърнат спокойно в огнищата си.“²¹ В друго писмо до Найдено Геров той остро осъжда привличането на българи чрез предоставянето на различни улеснения от страна на руското правителство и съобщава на своя съмишленик, че в брошурата на Раковски „твърде лошо, но с основание се обвинява Русия“²². Като подчертава, че не иска да настройва сънародниците си срещу руската политика, в останалото той одобрява написаното в брошурата и дори препоръчва на брат си да препрати един екземпляр от нея на Геров. Срещу преселението се обявява и Евлоги Георгиев, който съобщава лично на Раковски за българи, които се завръщат в родните места и които могат да бъдат използвани за разколебаване на останалите.²³

По всяка вероятност Раковски след известно време правилно разбира мотивите на Хр. Георгиев, защото не е запазено негово писмо, в което той да се обявява срещу него. Данните свидетелстват, че дори Евлоги и Христо Георгиеви са посветени в плановете на Раковски и в политическите му амбиции. Дватамата братя насърчават намерението на революционера демократ да използва кризата в Османската империя и активизирането на балканските народи за организационно сплотяване на своите сънародници и за отхвърляне на турското владичество. Раковски вероятно е запознал Христо Георгиев с обещанието за помощ, дадено му от сръбското правителство в случай на въстание в България, защото последният го използва като аргумент за разубеждаване на бежанците.

Той знае, че големият революционер групира около себе си подходящи хора, и затова му изпраща няколко младежи в Белград, а останалите задържа в румънската столица, за да бъдат използвани при евентуална съвместна въоръжена борба на българи и сърби. „Според както стоят работите днес, ния тук мислим, чи Сърбия ще има работа с турците и на такъв случай казувам, чи и ния не трябва да спим, покрай сърбите требова и ния да се погрижим сос сопата в ръцете да се ползуваме, понеже с надеждата на другото останахме и до днес в такова зло положение. Прочее, вия кату дето сте тамо и познавате по-отблизо работите как стоят, то ако виждате, че сърбите ще се уловят с турците... и нужда е и нашите да се мръднат, то тогива кажете на Младена Николова, че има за тях работа тамо и да доди тука, за да земи и другите, що са тука, за да бъдат тамо, дето ще потряб-

²¹ Архив на Раковски, т. I, с. 475, Писмо от 12. V. 1861 г.; Вж. и В. Трайков, Раковски и балканските народи, С., 1971, с. 218.

²² Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 246.

²³ Архив на Раковски, т. III, с. 897; В. Трайков, Раковски и балканските народи..., с. 217.

ват.²⁴ Христо Георгиев предвижда и друга възможност, при положение че „онова, дето мислим, не ще стане сега и сърбите ще си останат мирни“. Тогава той предлага изпратените в Белград българи да бъдат върнати обратно във Влашко, за да им се обезпечат работа и средства за издръжка. Каквото и да се случи, той настоява пред Раковски да го информира за настроенията в сръбската столица и за намеренията на сръбските министри.²⁵

През юни 1861 г. Раковски се отправя за Русия, където възнамерява да разговаря със заинтересовани правителствени служители и да им изложи становището на българската интелигенция и на сръбския кабинет по преселванията на българи. Навсякъде по време на пътуването си през Румъния той посвещава в намеренията си дейците на емиграцията. В Галац се среща с Евлоги Георгиев тъкмо когато последният се готви да замине на лечение в Европа и го запознава с решението си да посети руската столица.²⁶ В Букурещ той води разговори с Христо Георгиев и с негови съмишленици. В тяхно присъствие Раковски и Александър Хаджи се уговарят да обхождат българските земи с оглед изработването на точна карта за етническия състав на местното население.²⁷ Според Георгиев нуждата от такова проучване е много голяма, тъй като липсата на точна статистика създава възможности да се разпространяват преувеличени данни за броя на чуждото население в българските земи.

През есента на същата година Хр. Георгиев узнава, че Раковски отлага пътуването си в България за пролетта. Одобрявайки неговото решение, той му препоръчва младия сливенец Васил Стойков, който има желание да учи в Белград, но не разполага с необходимите средства.²⁸ Без съмнение Георгиев има предвид използването му в бъдещата революционна акция на сърби и българи. Неговото писмо обаче е заловено от турските власти при задържането на Стойков в Търново и предизвиква остра реакция срещу българския търговец. Руският консул в Одрин Шишкин съобщава на Игнатиев, тогава директор на Азиатския департамент, за арестуването на Стойков и за турската версия, че у него са намерени документи, изобличаващи подготвяно въстание от българите през пролетта.²⁹ По свой почин генералният консул на Русия в румънската столица Н. К. Гирс се заема да изясни същността на инцидента с букурещките българи. Изплашен от тези събития, Христо Георгиев се отказва от намерението си да посети Карлово и Пловдив, а в личната си кореспонденция става изключително

²⁴ Архив на Раковски, т. I, с. 475.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, с. III, с. 800-802.

²⁷ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 254.

²⁸ Архив на Раковски, т. III, Писмо на Хр. Георгиев до Раковски в Белград от 19. X. 1861 г.

²⁹ Вж. обясненията на Хр. Георгиев в писмото му до Геров. — Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 252-255.

предпазлив.

Междувременно от разменените писма между Христо Георгиев и Найдено Геров от този период проличава как постепенно и двамата променят отношението си към Раковски и изданията от него вестник „Дунавски лебед“. „Начинът, по който върви Дунавския лебед — пише Георгиев на своя съмишленик в началото на февруари 1862 г., — от истина, чи нище излезе в полза за народа ни, понеже онова, дето тъкми той, нашите са далеч и така напразно тура народа ни в подозрение пред началството му.“³⁰ Предпазливият Христо Георгиев счита, че в политическите дела Раковски е прекалено припрян, че насилва нещата, тъй като българският народ не е готов за въстание. Ето защо той иска да се разграничи от революционното течение, като подема идеята за създаването на друг български вестник, финансиран и тематично насочван от букурещките български първенци. За целта той става инициатор за събирането на необходимата парична сума, надявайки се да „стане един орган народни, който да се управлява от човек здрав и да ръководствува народа ни в развитието му“³¹. В началото на 60-те години Христо Георгиев и неговите политически съмишленици в румънската столица още не вярват във възможността българският народ да се противопостави успешно на турската войска. Ето защо те считат, че агитацията на Раковски за въстание е прибързана, необмислена и стихийна, поради което прекратяват финансовата помощ за издаването на „Дунавски лебед“. Българските първенци в Букурещ представят в твърде непривлекателна светлина дейността на големия български революционер пред руския дипломат Гирс, както и пред сръбския пратеник К. Магазинович, пристигнал в края на 1861 г. в румънската столица във връзка с тържествата по обединението на двете княжества.³² На последния те внушават, че сръбското правителство не трябва да поощрява начинанията на Раковски, тъй като „със своите увлечения извън България те могат да причинят неминуема гибел на сънародниците, намиращи се още под гнетата на турците“.

Вярно е, че една прибързана, лошо организирана и непопулярна сред българите въоръжена проява може да предизвика жестоки репресии от страна на Високата порта не само по отношение на въстаналите, но и спрямо невинното население. Очевидно полза от такива инициативи не може да се очаква предвид на това, че те настройват допълнително турската власт срещу християните и лишават революционното дело от негови предани участници. В този смисъл богатите български емигранти в

³⁰ Пак там, с. 254-255.

³¹ Пак там, с. 255.

³² Вж. донесението на руския генерален консул в Букурещ Н. К. Гирс до директора на Азиатския департамент Н. П. Игнатиев от 9. III. 1862. — А. А. Улунян, цит. съч., с. 260.

Румъния имат основания да препоръчват предпазливост и да считат, че от неподготвена акция резултатите могат да бъдат само трагични. В същото време всички тези състоятелни българи, които съзнават добре, че народът не е подготвен за самостоятелна борба, не предприемат никаква по-съществена стъпка, за да внесат някаква организация и да използват революционната енергия на Раковски и останалите български патриоти, събрани в Белград. По такъв начин те обективно се поставят в зависимост изключително от външни фактори и обричат на бездействие и раздвоение силите на българската емиграция в княжествата, Русия и Сърбия. Случаите на сътрудничество са изолирани и след залавянето на Васил Стойков и писмото на Христо Георгиев до Раковски богатите българи, установени на север от р. Дунав, проявяват още по-голямо усърдие, за да докажат своята лоялност пред руското генерално консулство в Букурещ, разграничавайки се официално от Раковски.

След поражението на Русия в Кримската война българите в княжествата разбират, че освободителното дело на българския народ ще среща и в бъдеще съчувствието и дипломатическата подкрепа на руското правителство, но че на първо време трябва да се осъществи единодействие на балканските народи. В началото на 60-те години поради обективните обстоятелства те се ориентират към Сърбия, разчитайки на военната слабост на Османската империя, на вътрешната стопанска криза, както и на размириците, които евентуално ще избухнат в България, Босна и Херцеговина.³³ Междувременно, докато Раковски усилено агитира, събира около себе си млади патриоти и подготвя плана си за освобождението на България, в румънската столица се формира Добродетелна дружина. В нея се групират предимно онези състоятелни русофили начело с Христо Георгиев, които подпомагат руското правителство по време на Кримската война.

Подобно на революционните дейци те силно желаят отхвърлянето на турското господство в България, но преценяват, че при отсъствието на надеждна външна опора едно въстание би имало „плачевни резултати“. Членовете на Добродетелната дружина обаче смятат за необходимо извършването на подготовка за въоръжена акция и разчитат на Сърбия „с общи сили да започнат делото“³⁴. Само така може да се обяснят охотата и старанието, с които те се заемат да организират пренасянето на руско оръжие, предназначено за сръбската армия. Кантората на Христо Георгиев в румънската столица е превърната в център за връзка между различните сръбски агенти, които ръководят операцията, в нея постъпват писма, те-

³³ Вж. Записката на А. Г. Строганов, бесарабски генерал-губернатор, до руския генерален консул в Букурещ Н. К. Гире от 7. III. 1862 г. — А. А. Улунян, Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60-70-х годов XIX в., ИИИ, т. 20, 1968, с. 258.

³⁴ Пак там, с. 260.

леграми, парични средства, необходими за транспорта на оръжието. „За всичко телеграфирайте на Христо Георгиев“, пише сръбският агент К. Пацек на своя сънародник Ат. Николич в края на септември 1862 г.³⁵

За да избегне усложненията и намесата на Великите сили, сръбското правителство поверява транспорта на руското оръжие през румънска територия на българи.³⁶ Интересно е да се отбележи, че в тази акция членовете на Добродетелната дружина участват заедно с Раковски, тъй като се ръководят от убеждението, че превъоръжаването на сръбската армия улеснява собствената им освободителна борба. Както единодушно признават сръбските пратеници Пацек и Николич, успешното пренасяне на оръжието от Русия до Сърбия става благодарение на енергичното участие на българите, които охраняват транспорта, заемат пари, намират колари и улесняват изпълнението на тази деликатна и отговорна мисия. В свое писмо до Гарашанин Пацек изтъква, че най-големи услуги са получили от Христо Георгиев и Стефан Берон.³⁷ Независимо от това отношенията между Раковски и неговите богати сънародници в Букурещ вече не се подобряват. Техните идейни различия все повече и по-чувствително охлаждат връзките им, макар че в определени периоди те са принуждавани да се съобразяват с неговия авторитет и умение.

От това време датира и окончателното разочарование на Раковски от най-изявените представители на Добродетелната дружина, макар че първоначално вярва в техния патриотизъм и поддържа връзки с тях, надявайки се те да улеснят печатните му издания и да финансират начинанията му.³⁸ Патриархът на българската революция се убеждава в скъперничеството и социалния егоизъм на богатите стопански дейци и в произтичащите от тях нерешителност и увлечения в просветителство. Христо Георгиев и неговите политически съмишленици от Добродетелната дружина не пропускат подходящите възможности, за да наложат реализирането на по-умерена програма и прекратяването на нападките срещу руското правителство и неговата балканска политика.

След провала на хаджи Ставри, насърчен от Раковски да вдигне въстание в Търновско, и разпускането на Първата легия отношенията между Раковски и членовете на Добродетелната дружина рязко се влошават. Те

³⁵ Дж. Игнятович, Георги Раковски в Белград (1860-1863 г.), Г. С. Раковски, възгледи..., с. 418.

³⁶ П. Кузманов, Кнез Иван Кулин, С., 1971, г. 179; С. Velichi, op. cit., p. 34

³⁷ V. Traikov, Le transfert par territoire roumain d'armes russes destinées à la Serbie (octobre-décembre 1862). Le rôle des Bulgares, Etudes balkaniques, VI, 1970, 2, p. 90-98.

³⁸ Огорчението си от крупните търговци в Букурещ, които не само не подкрепят издаването на в. Бъдущност, но и агитират против него, Раковски изразява по следния начин: „В главите им е влязъл олигархически дух и искат всяко народно дело да става само по тяхната воля и убеждение. Сичко, що са до сега вършили под името народно дело, не е било такова, но водило се е по самата точка зрения личного интереса, а най-паче убийственаго егоизма.“ — В. Бъдущност, г. I, бр. 40. Вж. и Д. Косев, Идеологията на Г. С. Раковски, сб. Г. С. Раковски, възгледи..., с. 26.

го обвиняват в изразходването на големи парични суми, както и в подбуждането на български младежи към бунт, който не може да допринесе някаква съществена полза за народното дело. За негативните настроения срещу него в Букурещ Раковски е уведомен от участника в революционните събития Стефан Ряпов. „Те укоряват онъзгодишната търновска постъпка и приписват всичко вам, като ви правят не родолюбец, но материалист — пише му Ряпов. — Такива речи чух от г-н Христо Георгиев и други негови подражатели по-малки.“³⁹ Много по-категорично и по-остро осъжда дейността на големия революционер лидерът на Добродетелната дружина в писмата си до Найдено Геров.⁴⁰

Пристигнал в румънската столица през есента на 1864 г., Раковски е посрещнат изключително резервирано от членовете на Добродетелната дружина. Опитите му да получи от тях някаква материална подкрепа за издаване на нов вестник първоначално не успяват, а усилията му да обезпечи по-широк кръг абонати дори срещат съзнателното им противодействие.⁴¹ Оказва се, че тази позиция е внушение на руската дипломация, която през 60-те години гледа на Раковски като на размирич и отказва да съдейства на неговата журналистическа работа. Руският генерален консул в Букурещ Н. К. Гирс провежда среща през есента на 1863 г. с Раковски и докладвайки в руската столица за неговите намерения, иска конкретни инструкции. Що се отнася до членовете на Добродетелната дружина, Гирс уверява тогавашния директор на Азиатския департамент Н. П. Игнатиев, че „тукашното българско общество е привикнало да се ръководи от нашите съвети, и знаейки предишната ориентация на Раковски, не съчувства на неговото предприятие и не му оказва морално съдействие, към което той се домогва. Обществото, познавайки неспокойния характер на този журналист, се опасява с неосторожните си действия той да не произведе разпри между техните съотечественици и да не предизвика от страна на турските власти нови мерки за сигурност против току-що започващото умствено развитие на българите.“⁴²

Членовете на Добродетелната дружина се опитват да обработят в такъв дух и сръбския дипломатически агент в Букурещ Коста Магазинович. През ноември 1863 г. за разговор по този повод при него се явява тричленна българска делегация, водена от Хр. Георгиев.⁴³ Те убеждават Магазинович, че „Раковски бил изцяло лишен от такт и не знаел как да действа“. Що се отнася до проектираното издаване на в. „Бъдущност“, те намират,

³⁹ Архив на Раковски, т. IV, с. 177-178.

⁴⁰ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 254, 256.

⁴¹ В. Трайков, Г. Раковски, Биография, с. 289.

⁴² Вж. донесението на Гирс до Н. П. Игнатиев от 9. XI. 1863 г. за разговора му с Раковски. — А. А. Улунян, цит. съч., с. 262.

⁴³ Архив на Раковски, т. III, с. 93.

че неговото име е твърде компрометиращо и ще предизвика още по-нетолерантен контрол на търговските връзки, осъществявани от българи по двата бряга на Дунав. В отговора си сръбският агент защитил българския революционер и уверил тримата пратеници, че тъкмо Раковски разбира „интересите на нещастното си отечество“⁴⁴. „Нали вие неведнъж сте ме уверявали — изтъква Магазинович пред тримата, — че личните ви работи ви пречат да се поставите изключително в служба на общото дело, но че за това вие се обявявате готови да сложите на разположение на това дело цялата си добра воля и кесиите си.“⁴⁵

К. Магазинович не се задоволява само с тази защита на Раковски, а според сръбската преписка успява да спечели и новия руски консул барон Офенберг. Това обстоятелство променя и отношението на Добродетелната дружина към проекта за издаване на български вестник в румънската столица. В архива на братя Георгиеви са запазени писма, от които се виждат големият интерес на различни слоеве на българската емиграция към вестника и желанието на някои да бъдат абониращи за него.⁴⁶ През април 1864 г. Хр. Георгиев абонира Ст. Минович, предава на Раковски писмо от Н. Хорозов и се включва в списъка на акционерите на „Бъдущност“, като внася 20 жълтици.⁴⁷

В такъв момент на временно подобряване на отношенията между Раковски и „старите“ се провежда и срещата им с английския публицист Хъмфри Сандуит.⁴⁸ В чест на английския журналист сръбската агенция в Букурещ дава обяд, на който от българска страна присъстват Раковски, Хр. Георгиев, д-р Атанасович и д-р Протич. Сандуит проявява интерес към съдбата на българския народ и благодарение на Раковски е спечелен за популяризирането на справедливата българска кауза в Европа. Действително след завръщането си в Англия той помества поредица съчувствени материали за положението на българите под властта на султана. „Англичанинът е останал твърде доволен от визитата — пише Раковски на Христо Георгиев по-късно — и обеща да води с мене редовни кореспонденции.“⁴⁹

Междувременно барон Офенберг получава инструкции от своето правителство да не оказва никакво съдействие на Раковски, което е достатъчно основание отново да промени отношението на „старите“ към него.⁵⁰

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Н. Жечев, Документи по разпространението на в. Бъдущност. — Г. С. Раковски, възгледи..., т. III, с. 365 и сл.

⁴⁷ Г. С. Раковски, възгледи..., т. II, с. 84.

⁴⁸ Пак там, с. 314-315.

⁴⁹ Архив на Раковски, т. IV, с. 257.

⁵⁰ Пак там, т. II, с. 95.

Д-р Атанасович, познат на Магазинович от студентството им в Париж, дори го уговаря да сменят Раковски с друг редактор. Останал без средства, неуморимият родолюбец спира вестника, след като е издал само 10 броя от него. Опитите му да организира печатането на нов български вестник „Бранител“ също не се увенчават с успех, макар че някои членове на Добродетелната дружина и дори Христо Георгиев се записват за негови акционери.⁵¹

През последните две години от живота на Раковски братя Георгиеви окончателно се разграничават от него. Това е следствие не на някакъв тактически ход или пък на внушение на руската дипломация, а на поляризацията, предизвикана от различията в класовите позиции и в нееднаквите форми и средства, чрез които си представят осъществяването на българското освобождение. Братя Георгиеви, както и техните съмишленици от Добродетелната дружина не виждат реални възможности за реализиране на плановете на Раковски. Поради това те не му се доверяват и обявяват пренебрежително неговата агитация за „вятърничава“⁵².

Според нас конфликтът между тях по този повод, колкото и значим да е, не би трябвало да се абсолютизира и въз основа на него да се правят крайни изводи. Обективно Раковски, от една страна, и Евлоги и Христо Георгиеви, от друга, с обществената си дейност преследват една и съща цел — освобождението на българския народ. Вече отбелязахме примери, от които личи, че братя Георгиеви уважават патриотизма на своя сънародник и приятел от юношеските години, поради което дълго време лоялно и добросъвестно насърчават неговата разностранна дейност в полза на нашия народ. На свой ред Раковски ги посвещава в своите планове и независимо от поднесените му разочарования продължава да търси тяхното съдействие.

Следователно в дългогодишното познанство на Георгиеви с Раковски могат условно да се разграничат два етапа. Първият — до началото на 60-те години — е характерен с всестранната подкрепа, която двамата търговци оказват на политическата и публицистичната дейност на своя сънародник. През 60-те години отношенията между тях вземат много по-остър и драматичен характер поради посочените вече съображения и фактори. Много точно е доловил естеството на техните връзки по това време П. Хитов, който отбелязва в спомените си: „Раковски нямаше приятелство с букурещките богати българи. Те страняха от него, защото той, щом му влезеха пари в ръцете, не гледаше къде харчи и за какво харчи, а като издава някой вестник, по свое убеждение напада когото иска и където иска. Та по тези причини по-богатите българи не го мразеха, съчувстваха му, но

⁵¹ Пак там, т. 1, с. 421.

⁵² Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 254.

не можеха да другаруват с него, защото той съвети не търпеше.“⁵³

Друг повод за разногласия между Раковски и братя Георгиеви е различното им отношение към Русия. Едва ли е необходимо да се посочват допълнително примери, с които да се потвърди пословичното русофилство на Евлоги и Христо Георгиеви. Още от началото на своята политическа дейност те стриктно следват препоръките на руската дипломация дори тогава, когато им се налага да постъпват в ущърб на българските интереси. За да се изявят като проводници на официалната линия на руската балканска политика и да заслужат високото благоволение на руските консулски органи, те се заемат да попречат на Раковски при отпечатването и разпространението на брошурата му против преселванията на българи в Русия. В същото време като последователен патриот и революционер Раковски открито сочи грешките на руската дипломация по отношение на българите и в този смисъл създава допълнителни възможности за конфронтиране с русофилите, групирани около Добродетелната дружина.⁵⁴

2. Л. КАРАВЕЛОВ И ХР. ГЕОРГИЕВ. РАЗЦЕПЛЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ПРЕЗ 1869 Г.

След разпускането на Втората българска легия в Белград и особено след формирането, въоръжаването и преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в България центърът на нашето освободително движение се пренася окончателно от Белград в Букурещ, където политическата и моралната атмосфера е далеч по-благоприятна. Всички очакват, че разочарованието от сръбското правителство и претърпените неуспехи ще допринесат за бързото политическо сплотяване на българската емиграция. В румънската столица обаче и през следващите месеци не се създава достатъчно авторитетна сила, която да обедини политическите усилия на намиращите се в Румъния българи. В края на 60-те години на XIX в. окончателно се оформят двете течения на българската емиграция, в чиито спорове обикновено вземат връх не общите национални цели, а различията във външнополитическите схващания и в принципите за изграждането на бъдещата свободна българска държава. Установеното идейно разграничение на българската емиграция на север от Дунав отразява социалната принадлежност и обществените интереси на емигрантите.

Възникналата полемика между двете течения на българската емиграция в Румъния намира място върху страниците на редактираните от тях

⁵³ П. Хитов, Спомени от хайдутството, С., 1975, с. 98-99.

⁵⁴ В спомените си Гр. Начович представя по следния начин отношенията между Раковски и членовете на Добродетелната дружина през 60-те години: „Раковски е бивал няколко пъти в Букурещ и те са го подкрепяли, когато политиката му не е била антируска, и са го напушвали, когато той е хващал друг път.“ — БИА, ф. 14, а. е. 3982, л. 171.

печатни издания. Тъй като вестникът на „младите“ „Народност“ започва от самото си създаване остро да критикува членовете на Добродетелната дружина, последните излизат в защита на идейните си принципи в своя орган „Отечество“. Финансовото обезпечаване на вестника не е особен проблем за състоятелните търговци и банкери, но за неговото издаване е нужен опитен редактор. Известно е, че тъкмо липсата на подходящ журналист, който да възприема и пропагандира политическия курс на „старите“, забавя издаването на техния орган няколко години.⁵⁵

Последователно членовете на Добродетелната дружина канят за редактори руските възпитаници Станишев и М. Дринов, а впоследствие и Васил Стоянов, но под различни предлози и тримата отказват. Независимо от положените усилия подходящ редактор не е определен, макар че на русофилските среди сред емиграцията не липсват нито материални средства, нито ясното съзнание за ролята, която вестникът трябва да играе между българите по двата бряга на Дунав.⁵⁶ Категоричното намерение на „старите“ да не отлагат повече издаването на своя орган принуждава Христо Георгиев и неговите съмишленици да пренебрегнат неласкавата характеристика на политическия им довереник Найдено Геров за идеите и схващанията на Л. Каравелов и да го поканят в Букурещ. Водачът на Добродетелната дружина обяснява на Геров, че целта на замисления вестник е да бъде полезен преди всичко на българската емиграция, защото той се съмнява, че турското правителство ще допусне неговото разпространение в българските земи. Колкото до определянето на Каравелов за редактор, той го уверява, че последният няма да бъде независим, а „подчинен на една комисия, която и ще го поддържа“⁵⁷.

Приемайки поканата на „старите“ да стане редактор на техния орган, Каравелов слага край на продължителните им колебания по този въпрос. Както е известно, той пристига в Букурещ на 2 май 1869 г. и веднага сключва с тях договор за издаването на вестник „Отечество“ на български и румънски език. Каравелов идва в румънската столица с убеждението, че авторитетът му на публицист и издател е основната причина за поканата на букурещките българи. Той не познава в детайли разногласията между сънародниците си, установени в Румъния, и очаква, че ще му се предостави възможността да превърне вестника в трибуна на своите идеи. Узнал, че вестникът ще се издава от неголяма група състоятелни българи, Каравелов не скрива разочарованието си и дори е готов веднага да се откаже от поетия ангажимент. Но тъй като няма възможности за избор, той приема редакторската служба, подготвя в сравнително умерен дух неговата про-

⁵⁵ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 268.

⁵⁶ Г. Боршуков, История на българската журналистика, С., 1976, с. 266.

⁵⁷ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 294.

грама и отпътува за кратко време за Нови Сад.⁵⁸

Междувременно честолюбието му е допълнително засегнато от публикувания във вестник „Дунавска зора“ материал, в който се съобщава, че Добродетелната дружина се ориентира към Каравелов, след като последователно са канени за редактори неколцина българи от Русия и Цариград, недоказали още възможности и талант на журналисти. В същото време той узнава и за промените, внесени в подготвената от него програма. В отговор Каравелов категорично се разграничава от членовете на Добродетелната дружина и отказвайки да редактира техния вестник, публикува кратко обявление в „Народност“, в което декларира, че „никога не е бил чуждо оръдие“⁵⁹. Фактически този акт е проява на накърненото му авторско самолюбие, тъй като внесените промени са съвсем незначителни и Каравелов ги използва само като повод, за да наруши поетия ангажимент. Най-сетне той няма и формално право да упреква членовете на Добродетелната дружина, тъй като в подписания договор фигурира условие, според което те имат право да преглеждат и одобряват всяка уводна статия.

Създаденият конфликт, опълчил един срещу друг Каравелов и водача на „старите“ Христо Георгиев, е известен, но сравнително едностранчиво коментиран в литературата. Без да правим опит да оневиняваме русофилската едра буржоазия, ще отбележим, че нейните представители също се ръководят от родолюбиви чувства, макар че Каравелов твърде пристрасно отрича подобна възможност у богатите българи в Румъния. Те замислят издаването на вестник, в който да пропагандират своето русофилство и да отговорят на нападките на „Народност“. От друга страна, те настояват новото печатно издание да се отнася лоялно към Високата порта с оглед на легалното му допускане в българските земи. Наред с другите възражения към издаването на вестник с революционна ориентация те изтъкват като важен повод невъзможността да се чете от по-широк кръг читатели, тъй като турските власти категорично ще забранят неговото внасяне в пределите на империята. Следователно не Каравелов е редакторът, от когото Добродетелната дружина се нуждае, нито пък нейните членове са заинтересовани да му предоставят възможности за пропаганда на революционните идеи.

В какво се заключава тогава вината на Христо Георгиев? Преди всичко в нежеланието му да сътрудничи с революционери, в грандоманията му и отстояването с крайна последователност убеждение, че той и съмишленниците му трябва да ръководят освободителното движение, че солидното материално положение им обезпечава правото да решават съдбините на българския народ. Впоследствие Каравелов многократно и по различни

⁵⁸ Пак там, с. 295, Писмо на Хр. Георгиев до Н. Геров от 3. V. 1869 г.

⁵⁹ В. Народност, 6. VII. 1869 г.

поводи отправя остри реплики във вестниците си срещу Христо Георгиев. Той не оставя без внимание и неговото патентовано русофилство, обвинявайки го, че е повлиял на Офенберг да не се допуска вестник „Свобода“ в Русия.⁶⁰ Особено саркастичен е Каравелов през лятото на 1869 г., когато „старите“ се опитват да възглавят и формират според своите виждания новосъставеното Книжовно дружество. Отрекли всякакъв идеализъм у „младите“, членовете на Добродетелната дружина прибягват до различни клевети, за да ги очернят пред общественото мнение в България и да ги представят пред руското правителство като неблагонадеждни русофобски елементи.⁶¹

През 1870 г. Каравелов завършва повестта си „Хаджи Ничо“, в която използва като прототип на централния си герой жизнения път на Христо Георгиев. В остър сатиричен план авторът проследява стопанското замогване на своя герой и участието му в политическите прояви на българската емиграция. Както външният образ, така и духовната същност на хаджи Ничо са представени с иронични сравнения, които изграждат у читателя представата за отрицателен и напълно ретрограден тип. Каравелов не пропуска ни една по-съществена слабост или увлечение на Христо Георгиев, които да не представи като характерни особености на своя герой — скъперничество, егоистично отношение към обществените интереси, пословично русофилство. В този смисъл за съвременника тогава не е трудно да се досети кого има предвид авторът, разказвайки за хаджи Ничо. По такъв начин, увлечен в стремежа да представи своя герой колкото е възможно по-негативно, Каравелов допуска твърде тенденциозна, грубо реалистична оценка на своя сънародник и с тази повест увенчава поредицата сатирични материали и памфлети във вестник „Свобода“ срещу Хр. Георгиев и неговите съмишленици.⁶²

Последвалите усложнения на Каравелов с основателите на Книжовното дружество, както и смъртта на Христо Георгиев през март 1872 г. внасят промяна в оценката за неговата дейност. В съобщението по повод смъртта на водача на Добродетелната дружина Каравелов представя в благоприятна светлина неговите прояви, като изтъква, че ръководно начало в дейността му са родолюбието и желанието да бъдат обезпечени политически и културно-религиозни свободи на българския народ.⁶³ По-късно в два броя на „Независимост“, посветени на утвърждаването и съхраняването на българското име в Дунавските княжества, той разкрива по убедителен

⁶⁰ М. Арнаудов, цит. съч., с. 492.

⁶¹ Пак там, с. 568.

⁶² Пак там, с. 697, 702.

⁶³ „Покойният беше един от ония българи — пише Каравелов в некролога по повод смъртта на Христо Георгиев, — които са се приготвявали да направят голяма полза на народа си, но не са успели да изпълнят желанието си.“ — В. Свобода, г. II, бр. 39, 11. III. 1872 г.

начин патриотизма на Хр. Георгиев.

„Преди двајсет години — пише Каравелов — в Букурещ не съществуваше никаква българщина. Нашите търговци, доктори и пр. говореха, че са гърци, а хлебарите и градинарите нямаха оная сила, която се нарича „народна гордост“... Първият българин търговец, който е захванал да говори, че е българин, и който не се е срамувал от народността си и произхождението си, е бил покойният Христо Георгиев.“⁶⁴ Вероятно израз на промененото отношение на Каравелов към Хр. Георгиев е отказът му да напише втората част на повестта „Хаджи Ничо“, макар че той е обещал това на читателите си.

3. ВРЪЗКИТЕ НА БРАТЯ ГЕОРГИЕВИ С ВАСИЛ ЛЕВСКИ И ХРИСТО БОТЕВ

Връзките на Евлоги и Христо Георгиеви със създателя на вътрешната комитетска мрежа Васил Левски са сравнително епизодични. Все пак Христо Георгиев, който проявява жив интерес към политическите събития в България и има точна информация за проявите на революционните дейци, своевременно е осведомен за агитационната обиколка на Апостола през 1869 г. Между първите, които му пишат за дейността на Левски в България, е Н. Геров. Руският вицеконсул в Пловдив сам иска да узнае доколко Апостола е свързан с българската емиграция във Влашко. От други източници водачът на Добродетелната дружина също разбира, че целта на Левски е подготовка на българския народ за самостоятелна революционна акция. Това е достатъчно, за да изрази пред Геров отрицателното си отношение към дейността на големия революционер. Той препоръчва: „На приказките на Дяконат кажете да не дават уверение.“⁶⁵

Негативната позиция на Христо Георгиев е обусловена и от факта, че Апостола дружи с някои млади патриоти, които не са по сърцето на банкера. По повод на изразеното от Геров съмнение, че Левски се ръководи от корисни материални подбуди, Хр. Георгиев е още по-категоричен и твърди, че тъкмо мисълта за лично облагодетелстване дава двигателна енергия на техния сънародник.⁶⁶ В писмо от 30 май 1869 г. Геров известява, че навсякъде при обиколката из българските села и градове Левски е показвал прокламация на български език и друга на турски език „само да зема пари“. Впоследствие се оказва, че тези прокламации са печатани от Теофан Райнов и Иван Касабов. Очевидно Хр. Георгиев така и не успява да почувства безкористието на Левски, неговата готовност за саможертва в името на големия национален идеал. Водачът на „старите“ е привикнал да

⁶⁴ В. Независимост, VIII. 1873 г. Вж. и броя от 24. XI. 1874 г.

⁶⁵ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 293, Писмо на Хр. Георгиев от 11. III. 1869 г.

⁶⁶ Пак там, с. 296-297. Срв. Ив. Унджиев, Васил Левски, С., 1967, с. 119, 127.

преценява подбудите и обществената дейност на своите съотечественици само откъм грубо практичната им страна, търси непременно стремеж за лични изгоди и печелене на влияние. Преследван постоянно от изпаднали в бедност български емигранти за пари и за решаване на личните им проблеми, крупният финансист и търговец не разграничава Апостола от тях.

През следващите месеци Хр. Георгиев е периодично информиран от Геров за усилията на Васил Левски по създаването на вътрешна революционна организация в България. През юли 1869 г. Геров му съобщава за инцидента в Сопот и за попадналите в турците вещи и тайни документи на Апостола, както и за предприетите в подбалканските селища наказателни мерки.⁶⁷ За съжаление не разполагаме с повече данни, от които да съдим за естеството на отношенията между братя Георгиеви и техния съгражданин Васил Левски. Няма съмнение обаче, че Апостола храни известно уважение към Христо и Евлоги Георгиеви поради тяхното родолюбие и материални дарения за развитието на просветното дело, читалищата и книжнината в българските земи.

На 6 октомври 1871 г. Левски отправя специално писмо до Христо Георгиев, в което го запознава с характера и перспективите на своята работа в България. Изхождайки от естествените човешки стремежи за свобода и равнопоставеност, той аргументира правото на българския народ да разкъса робските вериги, да освободи своята земя от чуждия поробител и да въздигне „несъборим храм на Правата свобода“⁶⁸. Отстоявайки законното право на своите съотечественици да извоюват освобождението си, Левски утвърждава мисълта, че само задружните усилия на всички българи са в състояние да съкрушат и „най-силната стихия“.

Поради това Левски отправя апел към заможния си сънародник да подкрепи „въстанието общо“, като се мотивира с доказания му патриотизъм. „Защото туй дело е дело на Народното освобождение, дело Българско — пише Апостолът на Хр. Георгиев, — Централний Б. Р. Комитет счита за своя длъжност да яви и покани сякогo Българина... да вземе участие в него, като има предвид Вас и Вашите всякодневни жертвования за милия си народ, в отношение на които стоите начело измежду другите родолюбци, взема смелостта да покани и Вас и да Ви моли да му подадете Братската си ръка и да му помогнете колкото Ви силите допускат и нравствено, и материално. С това ще дадете пример и на другите ни извън Българско родолюбци, за да ви последват и направят същото.“⁶⁹

Преди всичко в това писмо прави впечатление демократизмът на Левски, както и неговите усилия да приобщи към голямата национална идея

⁶⁷ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 299.

⁶⁸ Ив. Ев. Гешов, Евлоги Георгиев. Черти из живота му и документи от архивата му, С., 1900, с. 15-16.

⁶⁹ Пак там, с. 16.

различните социални среди на българския народ. В началото на 1872 г. Апостола препоръчва на Каравелов да не пише повече срещу „старите“, тъй като неговата критика ги отблъсква от общото дело и прави лошо впечатление пред чуждото обществено мнение.⁷⁰ Писмото на Левски обаче, както и последвалите го тактически мерки за спечелване членовете на Добродетелната дружина не подтикваат братя Георгиеви към материална помощ за самостоятелната въоръжена борба на българския народ. До края на живота си Христо Георгиев остава пословично скъпернически настроен към всяка обществена проява, в която на него не принадлежи ръководната инициатива или която той и неговите съмишленици от Добродетелната дружина не одобряват.

С подобен практицизъм се отличава поведението на Хр. Георгиев и към другия крупен представител на революционното течение — Христо Ботев. Вече отбелязахме роднинските връзки, които свързват Георгиеви със семейството на Ботьо Петков. Ще подчертаем, че богатите карловци неколкратно подкрепят своя братовчед в Калофер, оказват му различни услуги почти до самата му смърт. Изпаднал в безпаричие, с многочленно семейство, Ботьо Петков често се обръща към Хр. Георгиев в Букурещ с молба да наставлява сина му Христо и да го контролира.⁷¹ През ноември 1868 г. той известява и Н. Геров, че синът му е постъпил в медицинско училище, и го моли да се застъпи пред Хр. Георгиев за него, тъй като „средствата му били твърде малки“⁷².

В представите на Ботьо Петков евентуалната закрила на състоятелния търговец над сина му изглежда крайно авторитетна и той се надява, че Христо Георгиев ще съумее да обуздае буйния нрав на бъдещия поет и революционер. Междувременно през есента на 1866 г. Хр. Ботев окончателно се убеждава, че няма да получи средства от браилските българи, за да продължи образованието си в Прага. Останал без средства, той моли богатия си родственик да му предостави известна парична сума, надявайки се да започне работа като учител в България.⁷³ Посочвайки житейската си неопитност и неизпълнените обещания на браилските българи като причина за бедственото положение, в което изпада през октомври 1868 г., Ботев признава на Хр. Георгиев: „Няма кому другиму да се надея и да се моля освен Вам.“⁷⁴

Христо Георгиев не се трогва от тъжното писмо на младия патриот и

⁷⁰ Д. Т. Страшимиров, Васил Левски, живот, дела, извори, С., 1929, с. 123-124.

⁷¹ Вж. писмото на Ботьо Петков до Хр. Георгиев от 7. IX. 1867 г. — Н. Трайков, Неиздадени писма на Б. Петков. — Хр. Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му, С., 1949, с. 777-778.

⁷² Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 36; Ив. Унджиев, Цв. Унджиева, Христо Ботев — живот и дело, С., 1976, с. 169.

⁷³ Ив. Унджиев, Цв. Унджиева, цит. съч., с. 170.

⁷⁴ Хр. Ботев, Събрани съчинения, т. I, С., 1971, с. 84.

отказва да му даде исканите 10-12 лири. Едва след като Ботев се принуждава да се яви лично пред него, той го съветва да поиска поръчителството на Н. Геров. От писмата и разговорите с младия поет Хр. Георгиев разбира, че на него му е необходима не толкова единична помощ, колкото постоянен източник на доходи, и го препоръчва за учител в гр. Александрия. Със специално писмо той известява своя познат Ангел Репанович, избран впоследствие за кмет на града, че „младият българин Христо Петков, за когото Ви писах, получи от Министерството разрешение за учителствуване“⁷⁵. Георгиев съобщава също, че Ботев заминава за Александрия, но се нуждае от постоянни съвети и напътствия. „Той е добър младеж — пише Георгиев на Репанович, — но без опитност. Бъдете добър да го поучавате как да се носи. Аз му казах без ваше съгласие нищо да не върши...“⁷⁶

Цитираното писмо, както и други данни не оставят никакво съмнение в усилията на Хр. Георгиев да получи разрешение за упражняване на учителска професия и за обезпечаване на подходящо място. Пребиваването на Ботев в Александрия е съвсем кратко — само няколко месеца, след което той е назначен за учител в гр. Измаил. С отдалечаването на Ботев от Букурещ връзките му с братя Георгиеви са почти прекратени. Все пак чрез Хр. Георгиев до него достигат последните писма от баща му и близките му в Калофер, в които го молят за помощ. По този повод Хр. Георгиев съобщава на Н. Геров през октомври 1869 г.: „Христо Ботев наистина отишъл на Измаил и там е сега учител, писмата негови ги пратих г-ну Шопову, за да му ги даде.“⁷⁷ Така че въпреки съчувственото отношение към Ботьо Петков Н. Геров и Хр. Георгиев считат сина му за нетрудолюбив и неподготвен за сериозно стопанско поприще. Те не пестят критичните бележки по негов адрес в писмата помежду си и считат надзора над него за сериозно бреме.⁷⁸

Освободен от каквато и да е зависимост от водача на Добродетелната дружина, Христо Ботев изобличава неговото скъперничество, грандомания и презрително отношение към бедните български емигранти в Румъния още в първите броеве на сатиричния вестник „Тъпан“. Най-често талантиливият публицист използва различни политически прояви на „старите“, за да ги представи като консервативни дейци, увлечени от идеята да ръководят и направляват освободителното движение на българския народ. Подобно на Каравелов наред със „седемте старци“ от Добродетелната дружина най-често негов централен герой, предмет на сатирично изоб-

⁷⁵ М. Димитров, Н. Трайков, Принос към биографията на Христо Ботев, Известия на Института Ботев—Левски, кн. III, 1959, с. 268.

⁷⁶ Пак там.

⁷⁷ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 300.

⁷⁸ Ив. Унджиев, Цв. Унджиева, цит. съч., с. 300.

личение в различни сцени и фейлетони, е Христо Георгиев.⁷⁹

Ботев е крайно язвителен и при описването на различните опити на „старите“ да овладеят капиталите и ръководството на новоучреденото Книжовно дружество.⁸⁰ Вярно доловил истинския смисъл за конфликтите между Одеското българско настоятелство и Добродетелната дружина, той изобличава користните стремежи и на едните, и на другите. Ботев не пропуска да припомни в сатиричен план и официалната позиция, възприета от Хр. Георгиев по време на ръководената от Раковски агитация срещу преселването на българи в Русия. Изобщо първите сатирични творби на Ботев са насочени срещу членовете на Добродетелната дружина и най-често срещу техния водач Христо Георгиев, което им придава политическа насоченост, но от друга страна, ги обеднява идейно и тематично.⁸¹ След смъртта на Ботьо Петков младият поет и публицист се освобождава от възпиращите го задръжки на роднинството и не само написва поредица от сатирични материали, но и прекратява окончателно контактите си с братя Георгиеви.

Няколко години по-късно след женитбата на Ботев с Венета Минчева при него идва майка му с най-малкия брат Боян и по такъв начин цялото семейство се събира в Букурещ. Иванка Ботева е поканена от Евлоги Георгиев за домоуправителка на къщата му и по настояване на другия ѝ син — Стефан, приема това предложение на състоятелния им родственик. Там става и последната среща между нея и Ботев вечерта преди заминаването му начело на четата, за да поеме пътя към безсмъртието.⁸²

* * *

В политическите си отношения и връзки с ръководителите на българската национална революция братя Георгиеви и най-вече Христо Георгиев проявяват подчертана предпазливост и политическа ограниченост. Независимо от обществените и личните материални средства, с които разполагат, те не проявяват особена щедрост към нуждите на освободителното движение. Напълно естествено е в такъв случай, че между тях и дейците на революционното течение съществуват дълбоки принципни различия по най-съществения проблем за българския народ тогава — незабавното отхвърляне на чуждото потисничество.

По този повод в нашата историческа наука е наслоено твърде голямо

⁷⁹ Вж. „Един нотабил“, в. Тъпан, г. I, бр. 3, 4 и 5 от 20, 30 март и 10 април 1869 г.; „Една учебна комисия“, в. Тъпан, г. I, бр. 6, от 20. IV. 1869 г.

⁸⁰ Вж. „Една седянка или вечерен разговор между букурещката нотабилска тайфа“, в. Тъпан, г. I, бр. 10, 20. VIII. 1869 г.

⁸¹ Ив. Унджиев, Цв. Унджиева, цит. съч., с. 187.

⁸² Пак там, с. 628.

предубеждение към Евлоги и Христо Георгиеви, което не всякога е основателно и убедително доказано. Твърде много се драматизират конфликти от второстепенен характер, отправят се обвинения и упреци срещу членовете на Добродетелната дружина и нейния водач, без самите те да заслужават това. Някои автори заимстват буквално обвиненията срещу „старите“ от революционния печат, без да държат сметка за конкретната обстановка, която ги поражда. Добре би било тези проблеми да получат най-сетне компетентно, точно и безпристрастно осветление, без да се подценяват нито родолюбието на братя Георгиеви, нито реалните им заслуги към освободителното движение.

ШЕСТА ГЛАВА

ЕВЛОГИ ГЕОРГИЕВ И РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА

Внезапната смърт на Христо Георгиев през март 1872 г. принуждава Евлоги Георгиев да напусне окончателно Галац, където живее повече от три десетилетия, и да се пресели окончателно в румънската столица. В Букурещ той не само разширява дейността на фирмата, но наследява и политическите функции на брат си по отношение на българската емиграция в Румъния. Един бегъл преглед на неговата политическа дейност през следващите години позволява да се направи констатацията, че той не се отклонява ни най-малко от основните цели и идеи, които Христо Георгиев следва като водач на заможната русофилска емиграция, както и от средствата и методите, с които брат му счита, че ще се решат въпросите на българското освобождение.

Евлоги Георгиев запазва през 70-те години най-тесни връзки с руските дипломати в Букурещ и не пропуска да търси от тях съвет, поощрение или съдействие. От друга страна, той им оказва различни услуги, предимно от стопански характер, с което окончателно спечелва тяхното доверие. Пак в духа на завещаните от брат му традиции той осъществява оживена, постоянна и ритмична кореспонденция с Найден Геров, руски вицеконсул в Пловдив. Разменените писма между тях илюстрират трайния интерес, с който Евлоги Георгиев следи тенденциите в международните отношения и насоките на руската политика с оглед на влиянието им върху Европейския Югоизток, както и за активното му участие в политическия, стопанския и културния живот на българската емиграция в Румъния.

1. ДЕЙНОСТТА НА ЕВЛОГИ ГЕОРГИЕВ СЛЕД АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1876 Г.

Близките отношения на Евлоги Георгиев с руските дипломати в Румъния и с Найден Геров, стопанското могъщество на неговата фирма, както и сравнително по-уравновесеният му характер го налагат като безспорен водач на Добродетелната дружина след смъртта на брат му. Обективно от създаването ѝ по време на Кримската война до края на съществуването ѝ Добродетелната дружина е ръководена последователно от Христо и Евлоги Георгиеви. Обяснението на този факт би трябвало да се търси преди всичко в голямата популярност на двамата братя като търговци и банкери не само между българите в Румъния и Русия, но и между сънародниците

им на юг от река Дунав и в турската столица. Не бива да се забравя, че независимо от политическите им разногласия с революционерите братя Георгиеви се изявяват като безспорни родолюбци. Те не оставят без внимание нито една по-съществена народополезна инициатива.

За разлика от брат си Евлоги се отличава с по-голям такт, спокойствие и разум при осъществяването на политическите и благотворителните си инициативи. Свидетел на редица неуспешни изяви на политическите течения сред българската емиграция, предприети през 50-те и 60-те години за облекчаване положението на нашия народ, през 70-те години членовете на Добродетелната дружина и най-вече нейният водач странят от революционните дейци и превръщат просветителската благотворителност в основен белег на своето съществуване. Тази официална позиция е запазена дори в средата на 70-те години, когато видимо се активизира борбата на зависимите и потиснатите народи на Балканите срещу господството на Високата порта. Запазените документи, както и свидетелствата на съвременници ни убеждават, че кръгът на „старите“ не се приобщава към трескавата политическа дейност на българските революционери.

Евлоги Георгиев и неговите съмишленици се отнасят и по това време крайно резервирано към възможностите на нашия народ да отхвърли чуждото господство сам, със собствени сили и открито изразяват предпочитание към мирните форми на съпротива срещу чуждото господство. „Що се отнася до старите — съобщава руският генерален консул в Букурещ И. А. Зиновиев на външния министър Горчаков, — то те предпочитат да осъществят своите желания с мирни средства, но обещанията, щедро давани от Портата, вече в течение на известно време не им внушават ни най-малко доверие. Чуждото вмешателство им се струва необходимо за обезпечаване действено на обнародваните в Константинопол реформи, които е съдено да останат на книга, ако тяхното провеждане в живота бъде поверено на турските власти.“¹ Следователно членовете на Добродетелната дружина остават на позициите на еволюционизма и възприемат мирните дипломатически инициативи срещу беззаконията и политическия произвол в Османската империя, осъществени от Великите сили и най-вече от Русия, както и възможността от руско-турска война като единствено ефективно средство за освобождението на българския народ.²

При избирането на тактически средства русофилската българска емиграция взема предвид най-вече измененията, настъпили в международните отношения на континента след поражението на Русия в Кримската

¹ Донесение на И. А. Зиновиев до Горчаков от 4. II. 1876 г., сб. Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, М., 1961, с. 178.

² Г. Тодоров, Българската общественост и Руско-турската война през 1877-1878 г., сб. Освобождението на България, С., 1958, с. 231.

война. Те имат предвид и декларациите на някои руски министри и дипломати, направени по различни поводи, че Русия ще избягва самостоятелна военна намеса на Балканите до момента, в който не се убеди, че не съществува опасност от създаване на антируски коалиции. Дотогава тя ще се стреми да подобрява положението на балканските християни чрез организиране на колективен натиск на Великите сили върху Високата порта. Категоричната мирна позиция, възприета от руското правителство в началото на Източната криза в средата на 70-те години, се потвърждава и от инструкцията, която Игнатиев изпраща на Зиновиев в Букурещ с настояване да направи всичко необходимо и да предотврати избухването на въстание в България през септември 1875 г. под предлог, че „обстоятелствата не са благоприятни“³.

Както тогава, така и през пролетта на 1876 г. Евлоги Георгиев е информиран за възбуждението, обхванало неговите сънародници, и за активната подготовка на въстание в България. Той разполага с широка мрежа от агенти и търговци, от които изисква подробна информация не само за състоянието на пазара, но и за настроенията на българското и турското население, както и за поведението на турските власти. През март 1876 г. той получава известие от Геров за тревожното положение в българските земи. Геров отбелязва, че „времената са такива, дето може и нищо да не бъде, но не е излишна някоя предпазливост“, и изразява желание да изпрати децата си в Галац.⁴ Известно е, че през 1875 г. част от „младите“, които подготвят въстание в България, се опитват да привлекат на своя страна членовете на Добродетелната дружина и да използват техните големи материални възможности.⁵

Най-напред молба за парични средства, с които да се обезпечи издаването на румънския вестник „Балкан“ на български език, отправя Кириак Цанков, а по-късно Ст. Стамболов с писмо от Стара Загора до БРЦК в Букурещ се интересува ще вземат ли участие „старите“ в предстоящите събития.⁶ Без да оневиняваме отказа на последните да подкрепят едно въоръжено въстание в България, ще припомним, че на тях е добре известно негативното отношение на руското правителство към неподготвени въоръжени прояви, както и изричното нареждане на Игнатиев да се предотвратят бунтове и въстания. Следователно лидерите на заможната емиграция предпочитат да се вслушат в съветите на руската дипломация

³ А. А. Улунян, Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60-70-х годов XIX в., ИИИ, т. 20, с. 296-297, Телеграма на Н. П. Игнатиев до И. А. Зиновиев от 13. IX. 1875 г.

⁴ Априлско въстание 1876, т. II, С., 1955, с. 15.

⁵ Пак там, т. I, 1954, с. 119. Според донесението на секретаря на руското консулство в Русе И. П. Крилов до Игнатиев от 1. VIII. 1875 г. Добродетелната дружина разполага по това време с около 164 хиляди пиастри. Срв. Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, с. 51.

⁶ М. Димитров, Българска добродетелна дружина, БИБ, г. III, 1930, с. 194-195.

и остават верни на възприетия политически курс.⁷

Не се променя позицията на Добродетелната дружина и най-вече на Евлоги Георгиев през пролетта на 1876 г. както по отношение на подготвяното въстание в България, така и в отговор на сръбските предложения за съвместни военни действия срещу Високата порта. „И в хода на въстанието, и непосредствено след него — пише Крумка Шарова — едрата буржоазия гледа на българската революция като на необмислена работа на неопитни младежи, които не държат сметка за силите на Турция и за липсата на възможности на българите сами да се справят с тази сила.“⁸ Колкото до сръбското правителство, то, както и през 60-те години, проявява стремеж да приобщи българското население и да го използва като съюзник срещу турската армия. За преговори в Букурещ са изпратени двама сръбски офицери — Драгашевич и Живанович, снабдени с препоръчителни писма до „някои именити хора на българската емиграция“⁹.

За да бъдат по-убедителни, сръбските представители си служат пред тях с името на Русия и обявяват при срещите си с българските първенци, че руското правителство е склонно да допусне военни приготовления на Сърбия. Руският консул в Букурещ обаче, изпълнявайки съвета на канцлера Горчаков, своевременно обяснява на заинтересованите българи истинските намерения на своето правителство.¹⁰ Сръбските пратеници се срещат най-напред с Евлоги Георгиев, когото запознават с характера на мисията си и с предложенията на кабинета в Белград, но срещат неговия категоричен отказ да се ангажира с конкретни обещания под предлог, че не е упълномощен от българския народ да води такива преговори.

Той изразява съмнение и във възможността Сърбия да води успешна война срещу Османската империя сама, без непосредственото съдействие на Русия. В случая опитите на сръбското правителство да подтикне заможните българи към парични дарения за въоръжаване на нашия народ пропадат вследствие не само на внушенията на руската дипломация, която не е единна в отношението си към Сърбия, но и поради поуците, които Добродетелната дружина извлича от поведението на сръбската страна по време на балканските събития от 1866-1868 г. Тези мотиви се изтъкват в рапорта на Зиновиев до Горчаков. Руският генерален консул обяснява по следния начин отказа на русофилската българска емиграция да приеме предложението на сръбския пратеник Драгашевич: „Последните му

⁷ Хр. Гандев, *Априлското въстание 1876*, С., 1976, с. 87.

⁸ Кр. Шарова, *Българската национална акция в Европа след Априлското въстание и Русия*, *Летопис на дружбата*, т. 6, С., 1977, с. 228.

⁹ Донесение на Зиновиев до Горчаков от 11/23. III. 1876, *Освобождение Болгарии...*, т. I, с. 189; Ц. Генов, *Българската общественост в навечерието на Освобождението*, сб. *Освобождението на България 1877-1878*, С., БАН, 1970, с. 116.

¹⁰ Донесение на Зиновиев..., с. 189.

заявили без колебание, че те не мислят толкова лесно да се съгласяват на такова рисковано мероприятие и че предишното поведение на Сърбия по отношение на българите било такова, че не би могло да внуши повече доверие към обещанията, давани от Белград.¹¹

Подобни съображения вероятно ръководят Евлоги Георгиев и при разговорите му с генерал Черняев, пристигнал в румънската столица през април 1876 г., за да уговори участието на българи във войната на Сърбия срещу Турция. Павел Калянджи ориентира Черняев към Кириак Цанков, на когото обяснява, че руският офицер може да бъде полезен на българите, и му внушава да го „препоръча на Евлоги Георгиев и дето трябва“¹². Проф. Ал. Бурмов счита, че изборът на Цанков не е произволен, тъй като той е в състояние да обедини двете течения на българската емиграция. Съгласието на Евлоги Георгиев би придало на българското участие в борбата срещу Високата порта повече сигурност и разбира се, солидно материално насърчение. За съжаление не разполагаме с данни, от които да съдим за естеството на разговорите между него и генерал Черняев, но от разменената кореспонденция между последния и К. Цанков личи, че те действително се уговарят за единое действие.¹³

Известието за избухването на Априлското въстание, а след това и за жестокото му потушаване предизвиква огромно раздвижване най-напред в средите на българската емиграция. Тя незабавно подема кампания за материално подпомагане на пострадалите сънародници. При това положение изниква нуждата от създаване на единен център, който не само да организира помощната акция, но и да информира европейската общественост и дипломация за събитията в България през пролетта на 1876 г. Ето защо отново се подема идеята за обединение на привържениците на „стари“ и „млади“, като пожелания в този смисъл изказват мнозина български патриоти. Със задача да обедини усилията на българската емиграция в Букурещ пристига пратеникът на славянските комитети в Русия В. С. Йонин.¹⁴ В срещите и в разговорите, които провежда с българи от поголемите румънски градове, той отделя специално внимание на водача на Добродетелната дружина. Срещата на Йонин и придружаващия го Св. Миларов с Евлоги Георгиев се провежда на 25 юли 1876 г. В отговор на предложенията им той ги уверява, че неговите съмишленици „ще събират средства и ще жертвуват сами“¹⁵. Затова впоследствие Миларов препоръ-

¹¹ Пак там, с. 192. Вж. и Априлско въстание 1876, т. I, с. 154, Писмо на Тр. Панов от 15. III. 1876 г.

¹² Ал. Бурмов, Към историята на руско-българските връзки през 1876 г., ИИБИ, т. 1-2, 1951, с. 85-86.

¹³ Пак там, с. 87; С. Velichi, La Roumanie et le mouvement revolutionnaire bulgare de liberation nationale (1850-1878), Bucarest, 1979, p. 185-186.

¹⁴ С. А. Никитин, Славянские комитеты в России, М., 1960, с. 330 и сл.; В. Паскалева, Българската възрожденска буржоазия и Освобождението, Исторически преглед, 1977, кн. 5-6, с. 77 и сл.

¹⁵ Кр. Шарова, цит. съч., с. 218.

ръчва на Ив. Драсов „със старите да се отнасяте добре, но мъжки...“¹⁶.

С препоръка към активния деец на „младите“ К. Цанков да се обединят силите на българската емиграция в Румъния се обръщат също Ив. Иванов от Болград¹⁷ и Р. Атанасов от Галац. „Повечето граждани желаят споразумението със „старите“, защото другояче ще е голямо непоразумение“, пише Атанасов. Независимо от тези препоръки, както и от усилията на Йонин желаното съгласие не е осъществено и почти едновременно са изградени две нови политически организации на българската емиграция — Българското централно благотворително общество (БЦБО) и Българско човеколюбиво настоятелство (БЧН), които официално са регистрирани като благотворителни общества.¹⁸ Естествено, подкрепата на пристигащите във Влашко бежанци след поражението на въстанието е съществен момент в работата на двете организации, но независимо от общите цели те остават разграничени, конфронтирани и отчуждени, без да прекъсват нападките помежду си.

Повечето изследвачи на този период се задоволяват да констатират, че споразумение не е постигнато поради това, че „старите“ не отпускат никакви средства, без да обяснят подробно мотивите си. Вярно е, че Евлоги Георгиев и хората от неговия кръг гледат на „младите“ като на „хора без състояние и положение в обществото“¹⁹. От друга страна, те отчитат, че мисията на Йонин е инициатива на славянофилите, и осведомени от новия руски генерален консул в Букурещ барон Стюарт за въздържаността на руското правителство и лично на Александър II от пряка намеса, предпочитат да се придържат към официалната руска политическа линия.

Характеризирайки Българското човеколюбиво настоятелство, барон Стюарт съобщава в Петербург, че в неговите редове са привлечени „богати и влиятелни българи“, чийто неофициален водач, идеолог и организатор е Евлоги Георгиев.²⁰ При все че отказва открито да членува в комитета, той проявява траен интерес и съдейства „както със значителни парични пожертвования, така и с влиянието, с което той се ползва в средите на своите съотечественици и тукашните правителствени лица“. Руският дипломат

¹⁶ Писмо на Св. Миларов до Ив. Драсов от 26. VI. 1876 г., Освобождение ..., т. I, с. 259.

¹⁷ Пак там, с. 257.

¹⁸ В открито писмо на членовете на БЧН от 17. VII. 1876 г. се отбелязва, че целта на създадения от тях комитет е да „помага, доколкото е възможно, на християните, страдащи от последните събития на Балканския полуостров“. Настоятелството изпраща и специално писмо на барон Стюарт, с което го известява за своите намерения. Вж. Априлско въстание 1876, т. II, с. 53, 69. Вж. и БИА, ф. 7, а. е. 868, Писма на БЧН от 10. VIII. 1876 г. за основаването на Настоятелството. Срв. Ц. Генов, Българската емиграция и националноосвободителното движение в навечерието на Руско-турската война от 1877-1878 г., Исторически преглед, 1968, кн. 1, с. 75.

¹⁹ С. А. Никитин, Славянские комитеты..., с. 333.

²⁰ Донесение на барон Стюарт до княз Василчиков от 10. IX. 1876 г., Освобождение Болгарии..., т. I, с. 390.

не пропуска да отбележи, че като „искрен привърженик“ на Русия Евлоги Георгиев е спечелил пълното доверие на неговите предшественици, на които импонирал както с родолюбието си, така и със своята тактичност и предпазливост. Отбелязвайки враждебните отношения между БЦБО и БЧН, руският дипломат препоръчва на председателя на Славянския благотворителен комитет княз Василчиков хората от Настоятелството, като се мотивира с проверения им социален състав и солидните препоръки на неговите предшественици и на Найден Геров за тях.²¹

През юни 1876 г. Евлоги Георгиев и неговите съмишленици в Румъния усилено подготвят създаването на благотворително дружество, което да има свои клонове в най-големите центрове на българската емиграция.²² На 10 август русофилската емиграция създава своята организация — БЧН, с официално декларирани благотворителни цели. За председател на Настоятелството е обявен Панарет Рашев, но фактически негов ръководител е Евлоги Георгиев. Членовете на БЧН отправят обръщение към известни славянофили, висши руски духовници и лично към императора.²³ Колкото до ролята на Евлоги Георгиев в създадената организация, може да се припомни, че в дневника на Настоятелството за 1877 г. е записано, че то признава за добро всичко, направено от тях „съгласно с Евлоги Георгиев“.

Веднага след създаването си БЧН започва събирането на парични дарения в помощ на пострадалите от въстанието. Средства постъпват обикновено чрез подписка, организирана между заможните българи в Румъния и Русия. Помощи записват мнозина български търговци, като на Евлоги Георгиев принадлежи най-голямата вноска — 12 хиляди франка.²⁴ През септември 1877 г. БЧН изпраща в Свищов 2 хиляди франка, а през следващата година Евлоги Георгиев подарява на своите съграждани също 2 хиляди франка. От името на БЧН той превежда на Геров 500 турски лири, като го задължава да внесе парите в касата на Международния комитет в полза на пострадалите.²⁵ Членовете на БЧН не оставят без внимание и материална подкрепа и българските доброволци, участници в Сръбско-турската война. Последните се нуждаят от облекло и храна. Чрез Д. Цанков и Ст. С. Бобчев те получават известни средства, с които да посрещнат най-належащите си нужди.

С далеч по-широк размах се осъществява дейността на БЧН след обя-

²¹ Пак там, с. 391; Хр. Христов, Освобождението на България и политиката на западните държави, С., 1968, с. 42.

²² Априлско въстание 1876, т. II, с. 38, Писмо на Евл. Георгиев до Хр. Пулиев от 27. VI. 1876 г.

²³ Кр. Шарова, цит. съч., с. 228.

²⁴ Архив БАН, ф. 34, оп. 1, а. е. 324, л. 2—29, Разписки за събиране помощи за пострадалите от Априлското въстание. Срв. Е. Стателова. Евлоги Георгиев и освобождението на България, Летопис на дружбата, 1977, т. 6, с. 270.

²⁵ Априлско въстание 1876, т. II, с. 97, Писмо на Евл. Георгиев до Н. Геров от 8. X. 1876 г.

вяването на Руско-турската война през април 1877 г. В чест на това събитие Настоятелството отделя средства и закупува знамена и санитарна кола за Българското опълчение²⁶, а в знак на благодарност към румънското правителство, което решава да се включи във войната срещу Турция, БЧН предава на съответните румънски служби пари за набавяне на санитарна кола и медицински инструменти.

Ако дотогава обществената дейност на Евлоги Георгиев се разсейва в различни благотворителни инициативи, то неговият принос при подготовката, планирането и реализацията на дипломатическата акция на Драган Цанков и Марко Балабанов пред европейските кабинети е изключително голям. Осъществяването на подобно начинание е по вкуса на богатия търговец. Той храни надежда, че една мисия в Европа може да събуди не само съчувствие, но и да предизвика практическа намеса на Великите сили в полза на българите. Така в отговор на предложението на Ив. Иванов да се търси застъпничеството на европейските правителства и на Русия той изразява мнение, че само „едно вмешателство от страна на Великите сили е в състояние да принесе какъв-годе лек за възмушающите страдания на българския народ.“²⁷ Този път изразената надежда за чужда помощ има по-реално основание, тъй като до българите в Букурещ е достигнала информация за огромното възмущение, с което в Русия се посрещат съобщенията за турските жестокости в България. Не само славянофилите, но и видни правителствени лица се обявяват за по-активна външна политика на Русия на Балканите и за оказване решителна подкрепа на българите.²⁸

Организацията на българската делегация, както през 60-те години, е поверена на Н. Геров, който през юни 1876 г. пристига в Букурещ, за да обсъди с Евлоги Георгиев финансирането на мисията и нейния състав.²⁹ Съдействието на българския banker е обезпечено без каквито и да е усилия, още повече след като сам узнава, че Игнатиев е информиран за намерението на българите и своевременно е докладвал за него в Петербург.³⁰ От този момент насетне Евлоги Георгиев става една от най-съществените фигури в голямата подготвителна дейност по изпращането на делегацията. Той е държан в течение на всички подробности около подготовката, търси се неговото мнение по много други въпроси, свързани с нейния състав, с уточняването на нейните цели и нейния маршрут. Съобщавайки му за отпътуването на Драган Цанков за Букурещ, Геров го информира, че „ду-

²⁶ Архив БАН, ф. 34, а. е. 325, л. 2, Разписки. За някои дарения на Евлоги Георгиев преди започването на войната вж. П. Горанов, За материалната помощ, оказана от българското население на руските войски през Освободителната война, Исторически преглед, кн. 5-6, 1977, с. 130.

²⁷ Априлско въстание 1876, т. II, с. 66.

²⁸ Хр. Христов, цит. съч., с. 53.

²⁹ Из архивата на Н. Геров, т. I, С., 1911, с. 142.

³⁰ Донесение на Нелидов до Горчаков от 5/17. VIII. 1876 г., Освобождение..., т. I, с. 326-327.

ховно лице няма да има“, тъй като не са намерили подходящ свещеник.³¹ По-късно чрез братя Паница във Виена, които служат за посредници при размяната на съобщения, той е известяван за срещите на делегатите в Европа и за проведените разговори, както и за предстоящите им намерения.

Евлоги Георгиев не се задоволява само с функциите по финансирането на делегацията и проследяването на нейния маршрут. Той използва личните си познанства и авторитета си като известен стопански деец, за да улесни достъпа на двамата делегати до високопоставени личности и министри. С тази цел той отправя молба чрез Стефан Берон до княз Богориди да препоръча на баща си в Рим българските делегати, „за да благоволи да ги приеме добре и да ги препоръча дето трябва“³². Чрез специално писмо той се обръща към граф Распони в Равена, който впоследствие действително приема двамата пратеници и проявява добри чувства към българския народ.³³

Евлоги Георгиев е поласкан от вниманието, с което са посрещнати Цанков и Балабанов в Лондон, от материалите за България, поместени по този повод в английската и австрийската преса. Той изразява задоволство, че българският национален въпрос се поставя така отговорно и открито пред европейските кабинети, и на свой ред разгласява постиженията на делегацията пред мнозина свои съотечественици в Румъния и Русия. Така чрез Пандели Кисимов той изпраща преписи от писма на делегатите до него, като същевременно настоява да се събират нови средства чрез дарения.³⁴

Верен на своята политическа концепция, Евлоги Георгиев счита, че независимо от успеха на делегацията в Западна Европа най-същественият момент от цялата акция ще бъде посещението ѝ в Русия. Добре информиран за политическите събития в Европа, за характера и състоянието на междудържавните отношения по това време, както и за политическия и военния престиж на Русия пред Османската империя, в писмата си той подканя делегатите да се отправят по-скоро за руската столица. Всъщност посещението на двамата делегати в европейските столици не е предварително съгласувано между букурещките и цариградските българи и се уточнява в хода на самата подготовка. След Лондон и Париж Цанков и Балабанов приемат предложението на Евлоги Георгиев да тръгнат за Русия. Това обаче не е прието от цариградските българи и те настояват да не се пропускат Рим и Виена. Тази промяна предизвиква откритото неодобрение на състоятелния патриот и той изразява огорчението си пред Н. Геров,

³¹ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 143, Писмо на Геров от 3. VIII. 1876 г.

³² Писмо на Евл. Георгиев до Ст. Берон от 13. X. 1876 г., Априлско въстание 1876, т. II, с. 100.

³³ БИА, ф. 7, а. е. 1747, л. 951.

³⁴ Априлско въстание 1876, т. II, с. 116-117.

като се мотивира, че „времето минува, а присъствието в Петербург беше нужно“³⁵. Няколко дни по-късно той повтаря същото пред братя Паница.³⁶

Независимо че не е уважено неговото мнение, Евлоги Георгиев продължава да съдейства на двамата делегати. В началото на ноември той изпраща специално писмо до председателя на Славянския благотворителен комитет княз Василчиков, в което препоръчва българските пратеници и обяснява естеството на тяхната мисия.³⁷ Пак с негово съдействие в Лондон пристига членът на Добродетелната дружина д-р Протич, който подпомага Цанков и Балабанов в установяването на контакти с политически дейци в тази страна. Тук те получават одобрението му да подготвят брошурата си „България“ и да я напечатат в повече екземпляри с цел да я връчат на министри, депутати и представители на опозицията. „Желая да проводите и мене няколко — добавя Евл. Георгиев, — за да раздам на по-първите тукашни лица и на моите приятели.“³⁸

В този смисъл напълно основателно Кр. Шарова определя ролята на Евлоги Георгиев при подготовката и реализирането на мисията като „направляваща“³⁹. Насочването на делегатите към Русия се оказва оправдано и правилно, тъй като в руската столица те са приети изключително радушно. Обяснението за проявената настоятелност от страна на Евлоги Георгиев трябва да се търси и в друга посока. По това време той узнава за приготовленията за война, които се извършват в Русия, и смята, че двамата делегати могат да допринесат за спечелването на руското обществено мнение.

Запазените данни свидетелстват, че Евлоги Георгиев финансира делегацията с необичайна щедрост. В спомените си Марко Балабанов пише по този повод: „Целият бюджет на мисията на двамата делегати по Европа, мисия, която се продължи повече от 5 месеца, стигна до 12 000 франка. Тая сума се състави част от покойния А. А. Стоянович, banker в Цариград, част от виенските български търговци начело с братя Паница, част, но в най-голям и в най-значителен размер, от Евлоги Георгиев.“⁴⁰ В това отношение заслугата му е безспорна. Макар че е разполагал с пари, постъпили чрез БЧН и други дарения, без неговото материално съдействие реализи-

³⁵ Писмо на Евл. Георгиев до Н. Геров от 22. X. 1876, Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 152.

³⁶ Писмо до братя Паница във Виена от 28. XI. 1876 г. Евл. Георгиев пише: „Вчерашната ви депеша приех и видях, че нашите делегати пристигнали в града ви и че след няколко дни щели да заминат за Берлин. Аз и сега не пропускам да ви кажа, че нашето мнение е да побързат да отидат в Петербург, защото минува време.“ — Априлско въстание 1876, т. II, с. 117-118.

³⁷ Писмо на Евл. Георгиев от 9. XI. 1876 г., Априлско въстание 1876, т. 2, с. 110. Интересно е да се отбележи, че това писмо Евлоги. Георгиев подписва като председател на БЧН.

³⁸ БИА, ф. 11, а. е. 8, л. 3.

³⁹ Кр. Шарова, цит. съч., с. 237.

⁴⁰ В една разписка на Д. Цанков и М. Балабанов до БЧН от 19. VI. 1877 г. е отбелязано, че двамата делегати са получили от Евл. Георгиев 14 809 франка. — Априлско въстание 1876, т. II, с. 147.

рането на мисията изобщо стояло под въпрос.⁴¹ При това положение М. Балабанов и Д. Цанков смятат за свое важно задължение да го информират периодично за намеренията си и особено да се вслушват в неговото мнение за техния маршрут. „В отговор на писмото, което бяхме изпратили на Евлоги Георгиев — отбелязва М. Балабанов в спомените си за пребиваването на делегацията в Лондон, — ние получихме на 3 ноември телеграма от него, с която ни казваше, че добре ще направим, ако заминем сега в континента и идем по нашата мисия най-напред в Париж.“⁴²

Анализът на разностранната дейност на Евлоги Георгиев през съдбоносната за българския народ 1876 г. показва, че макар и противник на въоръжените прояви, след Априлското въстание той полага много усилия за отстояване на българската национална кауза пред европейската общественост и се отличава като горещ привърженик на идеята за създаване ако не на независима българска държава, то поне на „автономно княжество“. Активността на този крупен представител на едрата емигрантска буржоазия илюстрира най-добре значителното раздвижване сред българите на север от Дунав, както и стремежа на заможните слоеве да си обезпечат ръководно място в политическия живот на свободна България.

2. БЕЗКОРИСТНО В ПОМОЩ НА ОСВОБОДИТЕЛИТЕ

Очертаващият се военен конфликт в края на 1876 и началото на 1877 г. като единствен път за разрешаване на кризата в руско-турските отношения отново импулсира представителите на русофилската емиграция. По това време Евлоги Георгиев не се задоволява само с участието в дипломатическата акция, с подаването на прошения, молби и възвания до чуждите правителства и благотворителни комитети, но се поставя в услуга на руските военни служби за проучване района на Дунав. Един от първите руски офицери, който получава неговата подкрепа, е изпратеният с разузнавателна мисия полковник Паренсов.⁴³ В спомените си по-късно той отбелязва полезното съдействие на големия български търговец не само за набиране на необходимата му информация, но и за формиране на разузнавателната мрежа сред българите от двата бряга на Дунав.

Установил контакт с Евлоги Георгиев чрез руския генерален консул барон Стюарт, Паренсов спечелва на своя страна многобройните агенти и търговски посредници на фирмата му.⁴⁴ На повечето от приближените си търговци Евлоги Георгиев лично нарежда да събират сведения с военен характер, които му препращат наред с останалите търговски новини. Така

⁴¹ М. Балабанов, Страници от политическото ни възраждане, С., 1904, с. 273.

⁴² Пак там, с. 282.

⁴³ П. Паренсов, Из прошлого. Воспоминания офицера генерального штаба. СПб., 1901, ч. I, с. 73.

⁴⁴ Пак там, с. 74; Е. Стателова, цит. съч., с. 266.

през март 1877 г. П. Теодоров му съобщава, че в Силистра има шест хиляди турски войници.⁴⁵ В това отношение Евлоги Георгиев има известен опит, тъй като още по време на Кримската война братя Георгиеви активно сътрудничат на руското командване в Дунавските княжества както за набиране на доброволци, така и за формиране на мрежа от информатори и агенти.

Евлоги Георгиев поканва от Виена Григор Начович, за да ръководи създаването на разузнавателна мрежа от българи по Дунав.⁴⁶ Той проявява изключително усърдие и безкористност в изпълнението на поверената му задача, така че Паренсов разполага в началото на 1877 г. с обилни данни за състоянието на дунавските крепости, за числеността на турските гарнизони и настроението в османската армия, за наличието на чужди специалисти в нея. Най-често информация се получава от търговските агенти на Евлоги Георгиев от дунавските градове — Олтеница, Гюргево, Зимнич, Оряхово, Свищов.⁴⁷

Чрез свои приближени стопански дейци Евлоги Георгиев оказва съдействие на руските офицери, изпратени да подготвят построяването на мост през Дунав. „Агентите на Евлоги ми бяха много полезни — пише в спомените си Мазюкевич. — Живели дълго на едно и също място, те добре познаваха края и ми даваха такива подробности, каквито не бих могъл да получа от местните жители — селяни, без преводач.“⁴⁸ На Паренсов той обезпечава парна лодка, за да разгледа по-добре дунавския бряг от Гюргево до Свищов. Най-често с негово съдействие пристигащите от Кишинев руски офицери се свързват с подходящи преводачи, за да могат да изпълнят различни задачи с разузнавателен характер.⁴⁹

Евлоги Георгиев до такава степен се увлича в работата по набиране на сведения с военен характер, че си позволява да препоръчва на руското командване нова организация на разузнаването. Като отчита, че българите съставляват мнозинство в руското разузнаване на балканския боен театър, както и националните и политическите подбуди на това масово участие, той предлага формирането на специална българска разузнавателна дивизия.⁵⁰ Според нуждите на действащата армия дивизията трябва да осигурява всяка военна част с разузнавателни взводове. Тази идея на българския първенец се споделя от Паренсов. През април 1877 г. той запознава командващия с нея, но среща възражение от страна на руското

⁴⁵ БИА, ф. 7, а. е. 1367, л. 75-76.

⁴⁶ П. Паренсов, цит. съч., с. 76.

⁴⁷ Е. Стателова, цит. съч., с. 265.

⁴⁸ М. Мазюкевич, Воспоминания о 1876-1878, СПб., 1900, с. 12-13.

⁴⁹ П. Паренсов, цит. съч., с. 175.

⁵⁰ Ст. Дойнов, Българското националноосвободително движение в навечерието и по време на войната 1877-1878, сп. Военноисторически сборник, кн. 2, 1977, с. 125.

командване.

Междувременно в началото на 1877 г. заинтересованите страни окончателно се убеждават, че Високата порта няма намерение да прояви отстъпчивост и да проведе предлаганите от Великите сили реформи за подобряване съдбата на християнското население в Османската империя. Незвестността в руско-турските отношения принуждава Евлоги Георгиев да търси обективна информация от пристигащите в Букурещ руски офицери. Кореспонденцията му от този период е изпълнена с внушения, предупреждения и многобройни препоръки до клона на фирмата в Галац и свързаните с него търговци да не се обвързват с големи покупки, да събират своевременно кредитите и особено да съобразяват покупките си с оглед нивото на цените в големите европейски страни. „Последно политическите работи станаха по-обезпокоителни — пише той в края на март на Нанчо Попович в Падина, — започна да се вярва в неизбежността на войната, вследствие на това от Лондон изискванията за храните са по-приятни.“⁵¹

Обявяването на Руско-турската война през април 1877 г. се посреща с облекчение и радост от българския народ, в това число и от всички слоеве на българската емиграция. След оповестяването на Манифеста на Александър II Евлоги Георгиев се освобождава от измъчващите го съмнения, че западните държави ще обрекат Русия на пасивност и че възникналата криза ще се изживее, без да могат българите да се освободят от чуждото господство.⁵² Разбира се, той има дълбоки основания да се съмнява, тъй като руското правителство дълго време не иска да се раздели с мирната алтернатива и едва след като изчерпва всички възможности за уреждане на българския въпрос в духа на предложенията на Цариградската конференция, решава да обяви война на Турция.

Навлизането на руските войски в Румъния и непосредствената подготовка за военни действия в България предоставя отново възможност на Евлоги Георгиев да се изяви като патриот и да докаже своите големи материални възможности. Още през есента на 1876 г. чрез барон Стюарт той обявява на руското правителство своето решение да предостави продоволствие на руската армия за 80 хиляди франка, в случай че навлезе в Румъния. Евлоги Георгиев предлага на руското командване да устрои складове на север от Дунав, където компетентните военни органи посочат.⁵³ В отговор няколко месеца по-късно генерал Непокойчицки, началник-щаб на действащата армия, му изпраща благодарствено писмо, в което се оценява високо проявеният патриотичен жест, и от името на руското

⁵¹ БИА, ф. 7, а. е. 1747, л. 454, Писмо на Евл. Георгиев от 31. III. 1877 г.

⁵² П. Паренсов, цит. съч., с. 76.

⁵³ Пак там, с. 74, 125.

командване му благодари за оказаното съдействие на различните военни мисии. „Освен това — пише Непокойчицки — до Негово Императорско Височество достигнаха изявленията на някои руси, на които се е наложило и се налага да бъдат в Румъния, че Вие, милостиви господине, без да жалите труд и даже разходи, се стараете да съдействате при изпълнението на поверената им работа.“⁵⁴

Това писмо на руското командване, за изпращането на което едновременно настояват барон Стюарт и Паренсов, доставя удовлетворение на възрастния милионер и още повече го насърчава в родолюбивата му дейност. Позовавайки се на прецеденти от предишните руско-турски войни и най-вече от Кримската война, Евлоги Георгиев уверява Паренсов, че руската армия ще намери на юг от Дунав всеотдайна подкрепа от страна на българския народ. Той обръща внимание на възможността преди навлизането на руските войски в България към тях да се присъединят доброволно мнозина българи. В донесението си до Главната квартира на армията Паренсов намира, че българите ще бъдат „особено полезни с познаването на местностите и балканските проходи“.

В същото време Евлоги Георгиев и останалите членове на Добродетелната дружина се отнасят твърде резервирано към намерението на българските доброволци да бъдат организирани в самостоятелни отряди. „Евлоги — пише Паренсов в спомените си — настоятелно молеше да не се формират от българските доброволци отделни самостоятелни отряди.“⁵⁵ Паренсов не отбелязва какви аргументи са му изтъкнати, но като се имат предвид политическите възгледи на водача на „старите“, както и отношенията му с привържениците на революционната партия, тази негова препоръка не изглежда странна. Без съмнение той има предвид и трудностите, които Добродетелната дружина изживява десетина години по-рано във връзка с отказа на участниците в разпуснатата Втора българска легия в Белград да ѝ се подчиняват. Горчивият опит от 60-те години подсказва на Евлоги Георгиев, че в доброволческите отряди ще се включат предимно съмишленици на „младите“, което ще укрепи техните позиции в освободена България.⁵⁶

Независимо от тези аргументи русофилската емиграция в Румъния не само се примирява с решението на руското правителство за създаването на Българско опълчение, но и оказва материална помощ за неговото организиране. Според данни на славянските комитети в Русия две пети от разходите на опълчението за времето от създаването му до началото на

⁵⁴ Ив. Ев. Гешов, Евлоги Георгиев. Чърти из живота му и документи от архивата му, С., Период. списание на БКД, 1900, с. 16-17.

⁵⁵ П. Паренсов, цит. съч., с. 75; И. С. Иванов, Болгарское ополчение и его сформирование в 1875-1879 гг., Заметки и воспоминания, СПб., 1889, с. 14.

⁵⁶ Е. Стателова, цит. съч., с. 271.

юли са поети от БЧН.⁵⁷ И в този случай, както и много пъти преди това, „старите“ проявяват отстъпчивост и готовност да възприемат решението на руското военно командване.

Създаването на балканския фронт отрежда решаваща роля на българската емиграция в Румъния, докато Одеското българско настоятелство остава на практика изолирано. „Към него руските органи — пише Н. Генчев — се обръщали само в отделни случаи, и то със съвсем конкретни поръчения.“⁵⁸ Все пак Одеското настоятелство решава да излезе с възвание към българския народ, в което да призове съотечествениците си към активно съдействие на руската армия. За да има възванието нужния ефект, одеските дейци преценяват, че то трябва да бъде подписано и от представители на емиграцията в Румъния. За целта те се обръщат с покана към Евлоги Георгиев и други „по-известни българи“. „Начело на първите трябва да стои Вашето почетно и твърде известно в България име“, пишат членовете на Одеското настоятелство на Евлоги Георгиев.⁵⁹ Черкаски обаче преценява, че оповестяването на възвание от името на българите в емиграция не е необходимо, и не дава съгласието си за реализирането на тази идея.

Съществен момент от дейността на Евлоги Георгиев в Освободителната война е участието му в снабдяването на руската армия при преминаването ѝ през Румъния и по време на кампанията в България. След обявяването на войната цялата огромна по мащабите си дейност на фирмата е подчинена на военните условия. Чрез одеския търговец Мина Пашов Евлоги Георгиев успява да влезе в контакт с компанията „Грегер, Горвиц и Коган“, която официално получава пълномощия да снабдява руската армия извън пределите на Русия.⁶⁰ Той предлага на руските „контракции“ услугите си по набавянето на необходимите им храни и стоки. Интендантът Гурович му възлага доставките в четири пункта — Драганеши, Александрия, Гюргево и Слатина, като във втория пункт например се изискват 500 хиляди оки брашно и 60 хиляди оки сено.⁶¹

За обезпечаването на тези припаси Евлоги Георгиев привлича за съдружници Ив. Симеонов в Александрия и П. Теодоров в Кълъраш, на които своевременно отпуска кредит от 9 хиляди турски лири. В сдружението веднага се установява разграничаване на задълженията, като обикновено двамата съдружници се занимават с покупко-продажбата на храните, а

⁵⁷ Освобождение Болгарии..., т. II, с. 264.

⁵⁸ Н. Генчев, Одеското българско настоятелство, ГСУ, ФИФ, т. 64, 1972, с. 214.

⁵⁹ БИА, ф. 7, а. е. 852, л. 415, Писмо на ОБН от 23. IV. 1877 г.

⁶⁰ А. Поливанов, Очерк устройства продовольствования русской армии на придунайском театре в компании 1853-1854 и 1877, СПб., 1894, с. 203; В. Хаджиниколов, Икономическата помощ, оказана от българското население на руските войски през Руско-турската война от 1877-1878 г., сб. Освобождението на България от турско иго, С., 1958, с. 259 и сл.

⁶¹ БИА, ф. 7, а. е. 1747, л. 755, 863-865.

Евлоги Георгиев сключва договорите и събира постъпващите средства, т.е. изпълнява представителните и банкерските функции в сдружението. „Вие от мене искайте да върша работа полезна, а колкото за събирането на парите от товариществото — това е Ваша грижа“, пише му Ив. Симеонов.⁶² Последният добре съзнава, че авторитетът на Евлоги Георгиев пред руските власти им обезпечава солидни поръчки, а в крайна сметка и добри печалби. Затова Симеонов с истинско усърдие обикаля влашките села покрай Дунав, а след форсирането на реката от руските войски — на юг и българските села, за да купува храни в големи количества.

Сдружението проявява траен стремеж да устоява на предвидените договорни срокове, да предава храните с добро качество в определените му лагери. Това са и ежедневните изисквания, които Евлоги Георгиев отправя към своите съдружници, напомняйки им да спазват договорните условия. Тези внушения на крупния български търговец за честност и лоялност трябва да се преценяват на общия фон на корупция, печалбарство и стремеж за лично облагодетелстване, които са характерни за официалните интендантски служби на руската дунавска армия по това време. Сдружението „Грегер, Горвиц и Коган“ привлича в своята работа не само местни търговци, но и много руски евреи и различни спекуланти. Тъкмо поради това Евлоги Георгиев обяснява, че са станали „много бъркотии“, появили се възможности за спекула и нечестни сделки в снабдяването на войските. Обикновена практика за тези снабдители става получаването на допълнителна комисиона за сметка на българските търговци. „Брашното, за което Ви съобщих в Бяла, се е предало — докладва Ив. Симеонов на Евл. Георгиев, — но след като нашият човек е дал подарък 10 наполеона.“⁶³ Друг път рушветчийи искат от Симеонов за себе си по един грош на чувал брашно и той се принуждава да им даде 15 наполеона.⁶⁴

Естествено, тази нечестност дразни Евлоги Георгиев и той я осъжда решително. Поради величието на историческата мисия обаче, осъществявана от руската армия по отношение на българския народ, той се задоволява само с периодически възражения. Същевременно той не желае в никакъв случай фирмата му да се компрометира с участие в гешефтите на компанията и затова допълнително изисква от своите съдружници и агенти да представят храните и припасите само с добро качество. По този повод той нарежда на Ив. Симеонов: „Искам брашното да бъде добро и добре смляно, без да има друг вид храна размесена, а да бъде чисто пше-

⁶² Пак там, а. е. 1242, л. 72.

⁶³ Пак там, л. 38, Писмо на Ив. Симеонов от 13. VII. 1877 г.

⁶⁴ По този повод Ив. Симеонов настоява пред Евл. Георгиев да сключат договор направо с армията и да заобиколят товариществото, „Дори всички хора — убеждава го Симеонов — се оттеглят от тях, тъй като имат много дългове.“ — БИА, ф. 7, а. е. 1242, л. 68, Писмо от 16. VIII. 1877 г.

ничено брашно и хляб, ако се прави, да бъде и той добър и добре опечен, нека бъде ползата малка...“⁶⁵ В други писма той отново предупреждава да се следи стриктно за качеството на предаваните храни.

Тази лоялност на ръководеното от Евлоги Георгиев съдружие се оценява по достойнство от руските власти и те му възлагат все нови и по-големи поръчки за доставка на различни стоки — храни, сено, захар, спирт. През септември 1877 г. Симеонов му докладва, че е наел мелница и шестима работници и има готовност да предаде един милион оки брашно.⁶⁶ Пак по същото време съдружникът на Евлоги Георгиев в Кълъраш поема изцяло снабдяването на един полк със сено и ечемик. Естествено, тези значителни поръчки носят солидни печалби на съдружниците, тъй че наред с полезното съдействие, което те оказват на руското командване, те не пренебрегват и своите търговски интереси.

След приключването на военните действия Евлоги Георгиев основава ново дружество за снабдяване на руската армия в България, като освен Ив. Симеонов привлича П. Кермекчиев и А. Ланге.⁶⁷ През лятото на 1878 г. те разширяват извънредно много своята търговия и само за 1878 г. получават над един милион гроша печалба от покупко-продажби на храни, което далеч надвишава печалбите на фирмата от банкерските операции.⁶⁸ Разбира се, налице са и множество препятствия — временно закриване на корабоплаването по Дунав, лоши пътища, затруднен транспорт, оскъпени суровини и пр., които не всякога гарантират печалби и не съдействат за разширяване на търговските операции.

Руско-турската война поставя пред емиграцията в Румъния различни проблеми от политически, стопански и културно-просветен характер. Тяхното разрешаване се затруднява от липсата на самостоятелни държавни институти, от изострените идейни разногласия, съперничеството и липсата на единство между отделните групи на емиграцията. По силата на особеното си социално положение като крупен стопански деец, идеолог и водач на заможната българска емиграция Евлоги Георгиев извършва през 1876-1878 г. огромна по значението си дейност по препращане на помощи и дарения, по уреждане на възникнали конфликти и недоразумения между руси и българи, по представянето на подходящи за новосформиращия се административен апарат чиновници. Кантората му в Букурещ е обсипана с десетки писма, изложения и молби, в които негови сънародници му съобщават за различни общонационални и лични въпроси. Пишат му бълга-

⁶⁵ Пак там, а. е. 1748, л. 361-362, Писмо от 3. VIII. 1877 г.

⁶⁶ Пак там, а. е. 1242, л. 101-102.

⁶⁷ БИА, ф. 323, а. е. 9, л. 1407-1408; D. Cohen, Les relations commerciales entre les Principautés roumaines et les terres bulgares au cours des années 40-70 du XIXe siècle, Bulgarian Historical Review, 1974, 3, p. 87-89.

⁶⁸ Д. Коев, Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви“ в българските земи до Освобождението, Исторически преглед, 1975, кн. 6, с. 69.

ри от различни поколения, с различни съдби и намерения.

Така, изразявайки своята радост, че Русия започва война с Турция, Емануил Богориди изпраща на Евлоги Георгиев 4 хиляди франка „парична помощ за нашата национална кауза“⁶⁹. В писмо до него група български революционери, повечето участници в Ботевата чета, между които и малкият брат на войводата — Кирил Ботев, му съобщават, че се намират заточени в Акия. Те го информират за българските заточеници на остров Кипър и в Диарбекир и го молят за застъпничество пред руските власти с надежда, че в скоро време се подпише мирен договор.⁷⁰ Чрез кантората на Евлоги Георгиев са препратени на свищовското училище подарените от Московския славянски комитет книги, между които и съчиненията на Гогол, Пушкин, Тургенев, Лермонтов, Толстой.⁷¹ Тук трябва да се отбележат и материалните помощи, които той предоставя на български студенти в Европа, за да довършат образованието си.⁷² В крайна сметка всички данни позволяват да се очертае неговата полезна и в повечето случаи абсолютно безкористна помощ към изпаднали в затруднение негови сънародници.

От по-друго естество са молбите на гражданите от Тулча, с които го запознава известният възрожденски патриот Тодор Икономов. Най-напред той съобщава на Евлоги Георгиев за възникналите недоразумения между руския консул и по-изтъкнатите българи в града. Според Икономов вследствие на тяхното оплакване до княз Черкасски срещу своеволните и нетактични постъпки на консула засегнатият си позволява да арестува неколцина българи от града. С присъщия му такт Евлоги Георгиев се намесва в конфликта, за да не се задълбочават недоразуменията между българите и техните освободители. От друга страна, в писмата си до Найдено Геров той настоява да се вземат спешни мерки за разрешаването на подобни конфликти, тъй като до него достигнат оплаквания и от други жители на Тулча.⁷³

Няколко месеца по-късно Т. Икономов информира възрастния милионер за намеренията на чужденци, предимно англичани и французи, да образуват колонии в Цариград за закупуване на земя по българското черноморско крайбрежие от бягащите турски собственици.⁷⁴ Отчитайки правилно неблагоприятните последици за българското стопанство от нахлуването на чужд капитал, Икономов предлага да им се противодейства незабавно. „Какви трябва да бъдат тези мерки — пита му той — аз не съм в състояние да определя. Тъй като не могат да бъдат обаче законодателни,

⁶⁹ БИА, ф. 7, а. е. 174, л. 2-3.

⁷⁰ Априлско въстание 1876, т. II, с. 147, Писмо от 29. VII. 1877 г.

⁷¹ БИА, ф. 7, а. е. 82, л. 1-3, Писмо на Ив. Аксаков до Евл. Георгиев от 16. IX. 1877 г.

⁷² ЦДИА, ф. 700, оп. 1, а. е. 14, 16 и др.

⁷³ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 166-167.

⁷⁴ ЦДИА, ф. 700, оп. 1, а. е. 10., Писмо на Т. Икономов от Тулча от 12. II. 1878 г. Вж. същото писмо в Освобождение Болгарии, т. II, С., 1964, с. 514-515.

трябва да са по необходимост парични.“ Последната препоръка дава отговор защо Икономов се отнася по този въпрос тъкмо до Евлоги Георгиев. Очевидно той има предвид не само неговия голям авторитет пред руските власти и пред българската емиграция в Румъния, но и значителните му финансови възможности. Икономов вярно преценява, че ако Евлоги Георгиев вложи капитали в подобно предприятие, той ще увлече след себе си и други състоятелни българи, а с това ще се пресече своевременно посегателството на чужденците към черноморския бряг.

Евлоги Георгиев посреща с огорчение известията за скъперничество на отделни българи, които, използвайки военното положение, продават храни на руската армия на много високи цени. Той настоява пред Драган Цанков, тогава губернатор на Търново, да не допуска такъв вид снабдяване на освободителите, а на своя политически съмишленик Н. Геров признава: „Не желая да чувам оплаквания от руски офицери против българите, особено сега, когато Русия прави такива жертви за българите.“⁷⁵ За да се премахнат изобщо поводите за недоразумения с русите, той препоръчва създаването на комисия „от хора честни, искрени и способни“, която да посредничи в отношенията им с местното българско население.

* * *

След продължителни и драматични национални борби през март 1878 г. е реализиран политическият идеал на едрата русофилска емиграция — освобождението на българския народ с решаващото съдействие на руската армия. С премахването на османското господство се създават условия за самостоятелно стопанско, политическо и културно развитие на българите. И след войната Евлоги Георгиев, който остава да живее в Букурещ, проявява траен интерес към съдбата на своите сънародници в България. Чрез Д. Цанков, Н. Геров, Гр. Начович и други свои довереници той следи с интерес изграждането на административните органи, миграционните процеси и териториалните проблеми на младата българска държава.⁷⁶

Решенията на Берлинския конгрес обаче попарват радостта на българския народ. Първата реакция на дълбоко огорчения Евлоги Георгиев съответства на консервативната му природа. Той отново става инициатор за изпращането на делегация в Европа. Както и през есента на 1876 г., той търси съдействието на Геров и на българите в Цариград. „Румелия въсточно е тъй украсена — пише той на Геров, — дето не мяза на нищо, и да видим какво ще излезе от това.“⁷⁷ Евлоги Георгиев подкрепя материал-

⁷⁵ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 160, Писмо от 7. VIII. 1877 г.

⁷⁶ БИА, ф. 7, а. е. 1513, л. 6.

⁷⁷ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 171, Писмо на Евлоги Георгиев до Н. Геров от 12. VII. 1878 г.

но мисията на двамата делегати — Ив. Ев. Гешов и д-р Янкулов, с които поддържа редовна връзка. С писмо от Париж Гешов го уведомява за срещите си с политически дейци, журналисти и издатели на вестници. „На всичките изложихме положението ни — пише той от френската столица — и всички ни уверяват, че българите могат да разчитат на симпатиите на Франция и че Съединението ще стане много по-скоро, откакто се мисли въобще, с условие само българите да се покажат независими.“⁷⁸

Гешов и Янкулов успяват да уредят и публикуването на подходящи материали за България във френската преса, но молят Евлоги Георгиев да субсидира тяхното отпечатване. Последният откликва на това предложение и впоследствие получава уверение от двамата делегати, че изпратените от него пари ще послужат „да се осветли европейското обществено мнение в наша полза“⁷⁹. И с подкрепата на тази мисия Евлоги Георгиев показва колко му е скъпа съдбата на България, която по силата на Берлинския договор остана разединена.

⁷⁸ ЦДИА, ф. 568, а. е. 39, оп. 1, л. 2, Писмо на Ив. Гешов от 16. IV. 1879 г.

⁷⁹ Пак там, л. 6.

СЕДМА ГЛАВА БЛАГОТВОРИТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ НА БРАТЯ ГЕОРГИЕВИ

Значителното състояние, което Евлоги и Христо Георгиеви постепенно натрупват, както и политическите им изяви в полза на българския народ увеличават техния авторитет не само между българите в емиграция, но и сред сънародниците им на юг от Дунав. Ето защо към тях се обръщат за съдействие и материална помощ училищни настоятелства от различни градове в България, издатели на български вестници, нуждаещи се от парични средства книжовници и учители. От своя страна двамата братя проявяват траен интерес към обществените условия у нас и многократно подкрепят с парични средства училища, читалища и отделни лица, насърчават отпечатването на учебници и преводна книжнина.

1. ДАРЕНИЯ ЗА ПРОСВЕТНИ И КНИЖОВНИ ЦЕЛИ

Братя Георгиеви отделят голямо внимание за развитието на просветата преди всичко в родния им град. Чрез Пулиев и Найден Геров те се информират за всички по-важни начинания на карловските жители. В началото на 1857 г. Геров с тревога съобщава на Христо Георгиев, че училището в града е в лошо състояние поради „немарението от чорбаджиите“¹. Той настоява пред него да обърне внимание на вуйчо си Никола Пулиев, който изпълнявал своите задължения на училищен настоятел небрежно. „Другите гледат на него, а той никак не се подканя и така нищо не се върши — пише Геров. — Надявам се, че и вие не ще одобрите това.“ Очевидно Христо Георгиев е изразил недоволството си от работата на училищните настоятели в Карлово, защото впоследствие те периодически известяват него и брат му за положението на училищните работи и търсят съдействие от тях по различни въпроси.

През 1864 г. Пулиев и Георгиеви извършват първото по-значително дарение в полза на училището в Карлово, като предоставят 500 жълтици от капиталите на починалия Христо Т. Пулиев за строеж на нова училищна сграда. По-късно Евлоги Георгиев изпраща за посрещане на училищни разходи 80 австрийски жълтици от завещанието на Никола Стоянов и изразява удовлетворението си, че „общите работи влизат в добър съединителен ред“. „Желая да зная в какво състояние се намира Църковно-Учи-

¹ Из архивата на Найден Геров, т. I, С., 1911, с. 212.

личната Ви каса, кои учители имате... и на кое място възнамерявате да постройте ново здание за училище“, интересува се той.²

В отговор на молбите от Карлово за нова парична помощ през пролетта на 1870 г. братя Георгиеви подаряват на Карловското женско дружество по сто лири. Отбелязвайки родолюбивия жест на двамата карловци, Каравелов пише във в. „Свобода“: „Добрите работи трябва всякога да се оценяват.“³ Това дарение активизира жителите на града и те най-сетне определят място за строеж на девическо училище. Узнал за започването на строежа, Хр. Георгиев уверява училищните настоятели, че ще подкрепят и занапред просветното дело в града. Тези дарения обаче поради епизодичния им характер не са в състояние да осигурят постоянни и достатъчни приходи на училището в Карлово. През есента на 1872 г. Н. Геров отново известява Евл. Георгиев за незначителните грижи, които се полагат за началните училища, и за слабата успеваемост на учениците.⁴ От Букурещ Евлоги Георгиев одобрява предложените от Геров мерки и обещава в най-кратък срок да изпрати сумата, натрупана от лихвите на завещаните от Христо Пулиев средства.

Нуждите на просветата в града изискват изразходването на все по-големи средства, обикновено далеч превишаващи приходите на училищата, и предвид на тези финансови затруднения през 1874 г. църковно-училищното настоятелство отправя нова молба до Евлоги Георгиев за подпомагане на девическото училище.⁵ След смъртта на брат си той периодично изпраща годишните вноски от направените дарения. Така през януари 1875 г. той пише на Геров: „Броете моля Ви на Настоятелството на Българското училище в Карлово 80 австрийски жълтици..., броете и на Женското дружество в Карлово лир. тур. 24, лихва тоже за 1874 г. върху лир. тур. 300, подарени от мене, покойния Брата ми и г-жа Елисавета Пулиева.“⁶ Така че в последните години преди Освобождението братя Георгиеви следят с внимание проявите на обществения живот в родния си град, насърчават патриотичните начинания на съгражданите си и вземат най-дейно участие при решаването на техните проблеми. На свой ред карловци търсят съдействието на своите замогнали се съграждани и изискват одобрението им при всяка по-значима просветна инициатива.

Би било неправилно да се смята, че Евлоги и Христо Георгиеви изпадат в тесногърд патриотизъм и ориентират своята материална помощ единствено към родния си град. Тяхното родолюбие е далеч по-мощно

² Пак там, с. 119, Писмо на Евл. Георгиев от 1. XI. 1868 г.

³ В. Свобода, г. I, бр. 34, 15. VII. 1870 г. Вж. и благодарственото писмо на карловските жители по този повод във в. Македония, г. IV, бр. 59, 19. VI. 1870 г.

⁴ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 129, Писмо на Геров от 27. X. 1872.

⁵ БИА, ф. 22, а. е. 574.

⁶ Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 138.

и по-зряло, с ярко изразен национален характер. Неслучайно в различно време към тях се обръщат с молби за материална помощ десетки училищни настоятелства, учители и автори на учебници и други пособия. Липсата на трайни и обезпечени доходи принуждава последните да търсят помощ от забогатели в чужбина сънародници, които не скъсват връзките си с родния край и съхраняват любовта си към просветните огнища в България.

Евлоги и Христо Георгиеви проявяват по принцип отзивчивост към многобройните молби за материална помощ на училища в различни селища както в България, така и в онези чужди градове, където компактно живеят български емигранти. Те обаче не избързват да предоставят пари, докато не се убедят в надеждността на настоятелите и перспективността на техните намерения. Обикновено за проучвания от този род те използват Н. Геров и свои доверени търговци. „За училището, що се отвори в Цариград — пише Хр. Георгиев на Геров през 1857 г., — желал бих да ми назначите по-пространно за неговата наредба.“⁷ Следователно братя Георгиеви степенуват по своему нуждите на училищните настоятелства и не оказват съдействие, ако открият корист или нелоялност у молителите.

През пролетта на 1875 г. с искане за парична помощ към Евлоги Георгиев се обръща читалищното настоятелство в Пловдив. Запознавайки Геров с тази молба, той иска да узнае и неговото мнение, като го предупреждава, че „не е разположен на големи работи“, тъй като вече е поел и други обещания с благотворителен характер.⁸ По-късно, вероятно след получаването на уверенията на Геров, той му съобщава своето решение: „На читалището в Пловдив, дето казвате, че поддържа разни училища тамо, може да пратя сега една помощ от лири турски 50, но ще го направя само ако и вие го удобрите.“⁹ Така че мнението на политическия му съмишленник Найдено Геров остава меродавно, авторитетно и решаващо. Чрез него Евлоги Георгиев има точна представа за предназначението на дарените средства.

Насърчени от направените дарения и отпуснатите помощи, училищни настоятелства от различни градове запознават братя Георгиеви със своите нерешени финансови проблеми. През юли 1870 г. просветните дейци от Провадия молят Хр. Георгиев да отпусне пари за тяхното училище,¹⁰ а училищното настоятелство от Стара Загора го увещава да се погрижи за записаните в медицинското училище в Букурещ техни съграждани и да им бъде настойник. Оживена кореспонденция с него води и настоятелството в Русе. От Цариград Гаврил Кръстевич моли Хр. Георгиев да запише або-

⁷ Пак там, с. 228.

⁸ Пак там, с. 140.

⁹ Пак там, с. 141, Писмо на Евл. Георгиев от 21. VI. 1875 г.

¹⁰ БИА, ф. 7, а. е. 863, л. 1.

нати за подготвяното от него изследване на тема „Най-древната история на българите“.¹¹ Позовавайки се на „крайното родолюбие“ на своя сънародник, както и на солидния му авторитет между българите в Румъния, Г. Кръстевич му предлага обявите да се придружават и от писма на Георгиев като сигурна гаранция за ерудицията на автора и качествата на неговата книга. Подобна е молбата и на Иван Момчилов от Горна Оряховица, затруднен в разпространението на написаната от него „Всеобща история“.¹² През лятото на 1866 г. Николай Павлович моли братя Георгиеви да поръчителстват за него пред свищовци, които да му предоставят зографисването на новата им църква.¹³

Дълъг е списъкът на извършените от Георгиеви услуги, на материалните им помощи и дарения за развитието на просветата у нас преди Освобождението, поради което не е необходимо те да се изброяват докрай. Още съвременниците дават висока оценка на тяхната благотворителна дейност и я използват като аргумент при предявяването на допълнителни искания. Интересен в това отношение е опитът на известния възрожденски учител и книжовник Райко Блъсков да създаде с подкрепата на букурешките българи училище в Шумен с пансион за децата от близките села. Припомняйки на Христо Георгиев с благодарност подкрепата, която е получил от него по повод издаването на книга, той пише: „Не забравям онова благодеение, що бехте ми сторили през годините с покупването на останалите мои книжки в печатницата. Сега дали не злоупотребявам с добрината ви, като моля пак за помощ.“¹⁴

Вероятно Блъсков не успява да организира пансион в Шумен, защото през следващата учебна година той е вече учител в с. Дивдядово и оттам кореспондира с Христо Георгиев. Междувременно последният успява да убеди члена на Добродетелната дружина Маринчо Бенли, роден в Шумен, заедно да изплащат по сто рубли годишно на учителя. За решението си те уведомяват Блъсков чрез русенските търговци Ив. Мавриди и П. Златев.¹⁵ Присъствието на Райко Блъсков в Дивдядово повишава нивото на обучение в местното училище, още повече че той дава подслон в дома си на няколко селски деца, на които безплатно предоставя учебници и храна. Изразявайки благодарността на жителите на селото, Мавриди и Златев пишат на Христо Георгиев: „Такива жертви са явно доказателство за Вашите в много случаи доказани достопохвални родолюбиви чувства и на Вашите неуморни старания от нежната Ви още възраст за просвещението

¹¹ Пак там, а. е. 698, л. 1-2, Писмо на Г. Кръстевич от 9. VIII. 1867.

¹² Пак там, а. е. 835, л. 1, Писмо на Ив. Момчилов до Хр. Георгиев от 6. VI. 1866 г.

¹³ Пак там, а. е. 21, л. 237, Писмо на Н. Павлович от 26. VII. 1866 г.

¹⁴ Пак там, а. е. 170, л. 4.

¹⁵ Пак там, а. е. 744, л. 11.

на българските младежи.¹⁶

Евлоги и Христо Георгиеви не оставят без подкрепа и българските училища в Румъния. Кореспонденцията им със сънародници от дунавските градове съдържа многобройни, макар и фрагментарни, данни в това отношение.¹⁷ Така например в писмо до Раковски в Белград от есента на 1861 г. Евл. Георгиев, член на училищното настоятелство в Галац, му съобщава за изучаването на български език от българските ученици в гръцките училища на града.¹⁸ Разменените писма между Н. Добровски и Хр. Георгиев, както и между двамата братя за строежа на сграда за българското училище в Галац позволяват да се установи тяхното участие и в тази патриотична инициатива на българите в емиграция.¹⁹

Известно е, че братя Георгиеви имат заслуга за създаването и укрепването на българското училище в Галац. През март 1868 г. Хр. Георгиев купува голяма къща в румънската столица, която изразява готовност да продаде на същата цена на Добродетелната дружина, при условие че послужи за създаване на българско училище и църква.²⁰ Водачът на Добродетелната дружина се отказва от възможната печалба и поставя единствено условие в къщата да се настани и владиката Панарет Рашев. Впоследствие Евл. Георгиев ежегодно подкрепя с най-големи вноски тези две средища на българите в Букурещ.²¹ Изобщо като постоянни кредитори и водачи на „старите“ братя Георгиеви вземат най-дейно участие във финансирането, издържането и материалното подпомагане на българското училище и църква в румънската столица. Те подкрепят активно и усилията на българите от Александрия да издействат от румънското правителство съгласие за откриване на свое училище.²²

Важна страница от благотворителната дейност на Георгиеви е съдействието, оказано за издаването, пропагандирането и разпространяването на български вестници. Може да се каже със сигурност, че няма издател на български вестник, списание или книга (оригинална или преводна), който да не се обръща в различно време за помощ към тях. Обикновено всички

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Архив БАН, ф. 3, а. е. 509, Писма на учителя Хр. Златев до Хр. Георгиев; Писмо на М. Попович от Браила до Хр. Георгиев от 24. II. 1858. — *Arhiva istorica centrala*, fr. Evl. si Hr. Georgievi, V—33, Bucuresti (цит. по Н. Жечев, Браила и българското културно-национално възраждане, С., 1970, с. 38).

¹⁸ Архив на Раковски, т. III, С., 1966, с. 897-898.

¹⁹ *Arhiva statului-Bucuresti*, fr. Evl. si Hr. Georgievi, XIII-245.; в. Свобода, г. I, бр. 39, 23. VIII, 1870.

²⁰ Документи из архивата на Добродетелна дружина, сп. Училищен преглед, год. XII, с. 258.

²¹ Тр. Вълков, Документи за националноосвободителното движение в България (Из архивния фонд на Евлоги и Христо Георгиеви), ИДА, кн. III, 1966, с. 148 и сл.; Ж. Атанасов, Българските училища в Румъния преди Освобождението, сп. Векове, 1974, кн. 2-3, с. 38; Архив БАН, ф. 34, а. е. 152, Приходно-разходна книга на българското училище и църква „Кирил и Методий“ в Букурещ, 29. III. 1868-3. I. 1877 г., а. е. 153, Кочан с разписки на настоятелството на българското училище и църква.

²² Н. Червенков, Из кореспонденцията на българския просветител Христо Златев с руския консул в Букурещ Н. Гирс, сп. Векове, 1980, кн. 1, с. 19.

те апелират към патриотичните чувства на Евлоги и Христо Георгиеви, тъй като техният пример увлича и други българи в Румъния да получават и четат български издания. Понякога към тях се обръщат не само по въпроси от техническо естество, но и по съдържанието и идейните позиции на изданията. В няколко писма от 1857-1858 г. Александър Екзарх информира Хр. Георгиев за затрудненията, които среща около издаването на „Цариградски вестник“, и го моли да обезпечи 100 абонати измежду букурещките българи, които нарича „солта на отечеството“²³. „Вие, Господине — пише по-късно Екзарх на своя сънародник в Букурещ, — сте най-родолюбивото лице в Букурещ и като стъпите на крак, приканвате лесно тамошните еднородни да пожертвуват по 1,5 тур. лира за вестника.“²⁴

Като израз на грижа към развитието на българската просвета по двата бряга на Дунав може да се оцени обезпечаването на безплатни абонаменти за вестници и списания, предоставяни от състоятелни българи на училищата в големите селища. Така през 1870 г. Хр. Георгиев заплаща абонамента на сп. „Читалище“ на училищата в Карлово, Пловдив, Перущица, Х. Пазарджик (дн. Добрич).²⁵ Пак той в сътрудничество с Раковски през 1864 г. изпраща български вестници на банатските българи в с. Винга. Наред с многобройните примери за приноса на Георгиеви в разпространяването на тогавашната българска преса заслужава да се отбележи и фактът, че в началото на 60-те години Евлоги Георгиев абонира бесарабски българи за Херценовия вестник „Колокол“.²⁶

В резултат на оживения търговски обмен, който фирмата им осъществява от 40-те години насетне, Евлоги и Христо Георгиеви се убеждават в крайната необходимост от изучаването на точните науки и на най-говоримите европейски езици. Ето защо те ориентират десетки български младежи към университетите в Западна Европа и Русия. Независимо от политическото им русофилство, любовта им към славянството и надеждите им в руската балканска политика за разлика от членовете на Одеското настоятелство двамата братя отчитат големите постижения на западноевропейските държави в икономиката и подкрепят материално образованието на българи в тези страни. Обикновено мнозинството от тях заминават да учат като стипендианти на Добродетелната дружина, чиито членове имат заслуга за подготвянето на широк кръг от образовани българи. Така през 70-те години „старите“ издържат във Виена няколко български студенти — Дангов, Козарев, Проданов и Мицов, чийто настойник е Григор Начович.²⁷

²³ БИА, ф. 7, а. е. 452, л. 8, Писмо на Ал. Екзарх от 28. V. 1858 г.

²⁴ Пак там, л. 9, Писмо на Ал. Екзарх от 9. VII. 1858 г.

²⁵ Сп. Училище, г. I, бр. 3, с. 48, 8. XII. 1870 г.

²⁶ Arhiva Statului — Bucuresti, fond Ministerul cultelor si instructiunei, doc. 483-1863.

²⁷ Тр. Вьлов, цит. съч., с. 163-165.

Той периодически информира ръководството на Добродетелната дружина и най-често Евлоги Георгиев за успеха и поведението на четиримата младежи, отчита изразходваните средства за тяхното обучение и изпълнява препоръките на дарителите. Пак на разноски на Добродетелната дружина учи в Загреб през 1873 г. и Моско Добринов, който след това изявява желание да довърши образованието си в Прага.²⁸

Членовете на Добродетелната дружина сътрудничат през 60-те-70-те години с руското консулство в Букурещ при изпращането на млади българи в Русия, за да учат в гимназии, семинарии и университети. Така през август 1873 г. консулството уведомява, че българинът Петър Иванович може да следва на държавни разноски в Николаевск.²⁹ По силата на обстоятелството, че най-напред Христо Георгиев, а след смъртта му Евлоги възглавява комитета на „старите“, те съхраняват неговите капитали и обикновено решенията на двамата братя са меродавни при отпускането на стипендии. Неслучайно повечето младежи адресират молбите си лично до тях, разчитайки на големия им авторитет и влияние. Така през 1876 г. Иван Михайлов моли Евл. Георгиев да го подпомогне материално, за да довърши образованието си в Женева.³⁰ Пак Евл. Георгиев отпуска средства на К. Помянов за следването му в Табор и Прага, а впоследствие дава съгласието си да завърши в немски университет.

Обикновено братя Георгиеви изразходват за издръжката на свои сънародници при следването им в чужбина съхраняваните от тях завещани средства от родолюбиви българи. През 1866 г. Евлоги пише на брат си: „Зная, че внасяте в Прага на Васил Стоянов помощ. Тя мисля да е от състоянието на покойния Мустаков, няма ли повече, за да се определи и някоя помощ и за Шишкова, който е сега в Прага?“³¹ Евл. Георгиев дори лично определя кой негов възпитаник какви науки да изучава, мотивирайки се с необходимостта всеки от тях да „бъде полезен на отечеството ни“ максимално. Той упражнява и най-строг контрол по отношение на учебните постижения на своите стипендианти и се показва непримирим при всякакви опити за отклоняване от задължението да се върнат на работа в родината.

2. ДАРЕНИЕТО ЗА ПОСТРОЯВАНЕ СГРАДАТА НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ — АКТ НА ИСТИНСКИ ПАТРИОТИЗЪМ И ВИСОКА ГРАЖДАНСКА ДОБЛЕСТ

Едва ли е необходимо да се изброяват всички български студенти, училища и настоятелства, получили в различно време материална помощ от Евлоги и Христо Георгиеви, тъй като и посочените примери са дос-

²⁸ БИА, II В 9285, л. 146.

²⁹ Пак там, II В 9283, л. 64.

³⁰ ЦДИА, ф. 700, а. е. 16, л. 4.

³¹ БИА, ф. 7, а. е. 21, л. 19, Писмо на Евл. Георгиев от 17. I. 1866 г.

татъчни, за да ни убедят в тяхната отзивчивост към молбите за парично подпомагане. В това отношение повече се изявява Евлоги Георгиев, който проявява по-голяма склонност към дарителство и през 70-те години е непрекъснато обсипван с молби, ходатайства и предложения за помощи. По този повод той доверява на Н. Геров през 1875 г.: „Зная, че от много места чакат да направя големи пожертвования за благотворни заведения в отечеството и с всичко, че и моето желание е да направя нещо, но преди да си наредя работите и да се разплатя..., не ще мога до тогава нищо да направя освен онова, което и сега надолу-нагоре давам.“³²

По това време той очевидно замисля да осъществи такова приложение на своите капитали, което да ползва българския народ еднакво и да допринесе за усъвършенстването на националната образователна система. Свидетел на упадък на Османската империя след Кримската война и на все по-активните усилия на българския народ да извоюва националната си независимост през 50-те-70-те години, Евлоги Георгиев не се съмнява, че самостоятелното му политическо, стопанско и културно утвърждаване е въпрос на най-близка перспектива. Ръководен от такива съображения, още преди избухването на Освободителната война през 1876 г. той депозира в руското консулство в Букурещ своето завещание, в което определя значителна сума за построяване на университет в свободна България.³³ Впоследствие възрастният милионер внася няколко промени в своето завещание, уточнява суми и подробности по наследството, но не променя дарението за „висше училище“, въпреки че след Освобождението е многократно огорчаван от политическите си противници.

Макар че остава да живее до края на живота си в Букурещ, Евлоги Георгиев е въвлечен в партийните борби по повод на външнополитическата ориентация на младото българско княжество. В стамболовисткия печат са поместени обидни и прекалено критични материали по негов адрес и най-вече срещу неговото дълголетно русофилство. Евлоги Георгиев успява да разграничи трезво тези острастени политики от уважението и благодарността на българите към Русия, преценява ги като конюнктурни и временни увлечения и запазва благородната си идея да учреди солиден паричен фонд за български университет, както и за допълнителна материална подкрепа на болници, църкви и общини. „Само надеждата ми, че ще мога и аз да участвувам в преуспяването и величието на отечеството ми — пише той в завещанието си от юли 1882 г., — ме прави да умира спокойно, защото, ако съм работил през целия си живот и съм спестявал както аз, тъй и брат ми, ние сме били одушевени само от това желание, което оста-

³² Из архивата на Н. Геров, т. I, с. 140-141.

³³ Донесение на барон Д. Стюарт, Букурещ, до А. Василчиков, Петербург, от 10. IX. 1876 г. — Освобождение Болгарии от турецкого ига, М., т. 1, с. 390.

ва да се осъществи от наследника ми и изпълнителите на завещанието.“³⁴

Цитираната изповед на замогналия се родолюбив българин позволява да се мисли, че дарената сума не е епизодично хрумване, а логично достигнат връх на една продължителна, обмислена и изключително полезна благотворителна дейност. Тук е уместно да се припомни, че Евлоги Георгиев започва своя житейски път като учител в Карлово, че през целия си живот отдава изключително значение на просветата и че улеснява следването в чужбина — лично или чрез средства на Добродетелната дружина — на десетки млади българи. В такъв смисъл не предизвиква учудване фактът, че дарението му е предназначено тъкмо за построяване на сграда на първия български университет.

Малко преди смъртта си Евлоги Георгиев изразява готовност да предостави обещаната сума от 6 млн. лева на българското правителство. При извършването на този жест той е подтикнат от подобряването на българо-руските отношения и признаването на Фердинанд от руското правителство.³⁵ Останал последователен русофил през всичките превратности на своя живот, възрастният милионер е трогнат от постигнатото българо-руско съглашение през 1896 г. след продължителната международна изолация на българската държава в края на 80-те и началото на 90-те години. Оповестявайки своето решение да отпусне веднага обещаната сума, той пише: „И от признателност... и за памет на тези събития аз реших да принеса на олтаря на отечеството едно пожертвование за въздигане здание на първия български университет, дето да се славят тия дела и да се учат бъдещите поколения как да ценят, да пазят и да оползотворяват благата, с които България се ощастливи в наше време.“³⁶ Заедно с това той предоставя строителен терен в София и сумата 800 хиляди лева за текущи нужди на Университета, които планира да бъдат изплатени за пет години, през който срок Евлоги Георгиев предвиждал да бъде издигнато зданието на Университета.

Евлоги Георгиев умира на 5 юли 1897 г. в Букурещ, след като е определил Иван Гешов за свой наследник и универсален изпълнител на завещанието му.³⁷ В неговия чл. 13 той записва: „Наследникът ми, след като изпълни гореспоменатите завети и задължения, ще продаде недвижимия имот, а добитите пари от проданта на недвижимия имот, както и каквито и да са други парични суми, които биха останали от имота ми, до размер на 6 000 000 (шест милиона) лева ще ги пласира в ценни държавни книжа

³⁴ Наследството на Евлоги Георгиев, С., 1907, с. XIII-XIV,

³⁵ В. Велчев, Страници от новата ни политическа история, С., 1924, с. 192- 193.

³⁶ Пак там, с. 193.

³⁷ Официални документи по завещанието на Евлоги Георгиев. Притурка на в. Мир в защита на Ив. Ев. Гешов, С., 1906, с. 6. През 1874 г. Ив. Гешов се оженва за Мария Пулиева, дъщеря на Никола Пулиев, който е вуйчо и съдружник на Евлоги и Христо Георгиеви. — ЦДИА, ф. 700, а. е. 85. а. е. 85.

или в купуване на недвижими имоти в България или Румелия. Купените ценни книжа и ония, които останат от имота ми, както и недвижимите имоти, които биха се купили, ще се поверят на Ефорията, която учредявам по-долу в настоящето завещание. От дохода на тоя фонд Ефорията ще основе и поддържа едно висше училище в един град на България или Румелия, гдето тя намери за уместно.

Научните предмети, които ще се преподават в това училище, да бъдат преимуществено от положителните науки с приложение към индустрията.

От излишните приходи на училището Ефорията е задължена да изпраща в странство младежи от Карлово и Македония, за да си усъвършенстват образованието в някой научен клон, който ще определи Ефорията.³⁸

Още през есента на 1897 г. е решено предоставянето на сумата от шест милиона лева да стане постепенно, като се задължава наследникът Иван Гешов да заплаща по 5% лихва годишно. Очевидно капиталите на Евлоги Георгиев са вложени в различни предприятия, банкови операции и полици, поради което не могат да бъдат предоставени веднага. Според желанието на Евлоги Георгиев е формирано и специално настоятелство — Ефория, която се възглавява от министъра на просветата и включва двама членове, избрани от изпълнителите на завещанието, и други двама членове, упълномощени от Народното събрание. Срокът на пълномощията им е петгодишен. През 1898 г. в Ефорията заседават Иван Вазов, тогава министър на просветата, Константин Стоилов, министър-председател, Евлоги Пулиев, д-р Янкулов и Ст. С. Бобчев.³⁹

Членовете на Ефорията провеждат първите си заседания на 22-23 януари 1898 г. и се съгласяват бъдещият университет да бъде самостоятелно в юридическо отношение учреждение, управлявано изцяло от Ефорията. Уточнено е сградата да се построи върху мястото, подарено от Евлоги Георгиев, като на специална комисия е възложено в кратък срок да подготви необходимите проекти. Със специален закон от януари 1904 г. държавното висше училище в София е обявено за „Български университет братя Евлоги и Христо Георгиеви от Карлово“, като решението се мотивира с голямото уважение на българския народ към „почетния софийски гражданин и голям родолюбец Евлогий Георгиев“⁴⁰. Точно след една година обаче е обявено, че Университетът приема за свой патрон Климент Охридски и започва да носи неговото име.

Добрите намерения на членовете на Ефорията за своевременно използване на завещаната сума са торпилирани от различни препятствия. Най-напред наследниците на Иван Т. Пулиев, вуйчо на братя Георгие-

³⁸ Наследството на Евлоги Георгиев, с. IX и сл.

³⁹ Сп. Българска сбирка, 1898, с. 203.

⁴⁰ Завещанието на Евлоги Георгиев и Университетът, С., 1914, с. 35.

ви, възбуждат в Букурещ съдебен иск срещу универсалния наследник на Евлоги Георгиев — Иван Гешов. По тяхно настояване през 1905 г. е проведен съдебен процес, в който Гешов доказва своите права над оспорваните капитали и веднага предава на Ефорията сумата шест милиона лева.⁴¹ Независимо от това завещанието на Евлоги Георгиев предизвиква различни тълкувания, много спорове и обширни коментари в тогавашния печат. Достига се до нов съдебен иск за 16 млн. лева, възбуден от името на правителството срещу Гешов, който дори е обвинен във фалшифициране на завещанието. Съдържанието на исквата молба, разпространена в 20 хиляди печатни екземпляра в цялата страна, е препечатано и от много вестници.⁴² Заслужава да се отбележи фактът, че след смъртта си Евлоги Георгиев оставя огромно състояние от около 23 млн. франка, което възбужда амбициите на далечни и близки родственици, съграждани и приятели да търсят своите „права“.

В същото време някои общественици по своему тълкуват завещанието на Евлоги Георгиев и изказаното пожелание с дарената сума да се построи и издържа висше училище „преимуществено от положителните науки с приложение към индустрията“. В статия „Едно мнение за нашето Висше училище“ Г. Марковски припомня, че в завещанието си Евлоги Георгиев предвижда да се създаде висше училище с преподаване на технически науки. „Може ли — пита авторът — сегашното Висше училище с чисто университетска насока да наследи подобно завещание?“⁴³ Възражава и карловското общинско управление, което настоява да се изпълни дословно волята на завещателя и в града да се построи висше техническо училище.⁴⁴

Всъщност подетият спор съдържа два коренно различни момента. От една страна, това са възраженията на някои политически дейци, предимно противници на Иван Ев. Гешов, които го обвиняват в опит да присвои двадесет милиона лева от наследството на Евлоги Георгиев. Признавайки с късна дата патриотичните чувства и родолюбивите начинания на двамата братя, те обявяват преднамерено, че капиталите на Георгиеви са завещани за активизиране на политическите борби в Македония срещу властта на Високата порта. Позовавайки се на документи, на компетентната намеса на свидетели, български и френски адвокати, консултанти и специалисти, Гешов успява да докаже своите законни права на универсален наследник.⁴⁵

⁴¹ Из архивата на Евлоги Георгиев. Принос към историята на завещанието, С., 1907, с. 6.

⁴² Искова молба от Министъра на финансите в качеството му на представител на държавата против софийския гражданин Иван Ев. Гешов, С., 1907, с. 2 и сл.

⁴³ Г. Марковски, Едно мнение за нашето Висше училище, сп. Училищен преглед, г. IV, 1899, кн. IX.

⁴⁴ ОДА — Пловдив, ф. 64 к, оп. 1, а. е. 47, л. 54, Решение на общинския съвет от 6. V. 1910 г.; В. Александров, Из историята на град Карлово, С., 1938, с. 58.

⁴⁵ Наследството на Евлоги Георгиев. Писмен отговор с документи, С., 1907, с. IX и сл.

На второ място поради хуманитарния характер на специалностите във Висшето училище се оспорва неговото право да получи завещаните средства. Действително Евлоги Георгиев изказва пожелание неговите капитали да бъдат използвани за насърчаване развитието на техническите науки в България. В края на живота си обаче той все повече се убеждава, че обучението на млади българи по тези науки може да се осъществява и в съществуващото Висше училище чрез откриването на нови катедри. По такъв начин то действително би получило статут на университет и Евлоги Георгиев изказва желание той да носи неговото име, обосновавайки се с предоставения значителен капитал за неговото построяване.⁴⁶

През 1911 г. завещаната сума от 6 млн. лв. достига до 13 млн. от лихви и други процентни натрупвания. Ръководени от желанието да спазят буквално волята на Евлоги Георгиев, изразена в завещанието, упълномощените изпълнители решават да разделят тази сума в четири фонда – за Университета – 4 млн., за политехника – 6 млн., за средно техническо училище в Карлово – 1 млн. лв., и за Народна библиотека с музей – 2 млн. лв.⁴⁷ Срещу тези намерения се обявяват веднага преподавателите от Университета, чиито заседания са ръководени от ректора проф. Васил Златарски. Реакцията им е естествена, като се има предвид, че това разделяне на средствата не удовлетворява четирите посочени институции. Най-сетне благоразумието надделява и на 3 април 1924 г. е отменена предишната договореност за обособяване на четири фонда и е взето решение цялата завещана сума да се запази в бъдеще като единен фонд.⁴⁸ За приемането на това разумно решение повлиява бързото обезценяване на ценните книжа, в които са вложени капиталите от фонда и които през 1929 г. достигат по тогавашния паричен курс 110 млн. лв.

В края на юни 1924 г. започва строежът на Университета. Сградата на Ректората е проектирана от френския архитект Бреасон с адаптиране от архитект Юрдан Миланов, а тържественото откриване се осъществява в средата на декември 1934 г. Стойността на строежа на Ректората и на библиотеката на Университета възлиза на 77, 5 млн. лв.⁴⁹ Интересно е да се отбележи, че в тези разходи правителството участва с минималната сума от 4,5 млн. лв. Така почти шест десетилетия след първоначалния замисъл на Евлоги Георгиев за крупно дарение от национален мащаб неговият благороден жест получава реализация. След преодоляването на различните условности, препятствия и субективни намерения са създадени нормални условия за развитието на университетските специалности и солидна база

⁴⁶ Завещанието на Евлоги Георгиев..., с. 41.

⁴⁷ Пак там, с. 3.

⁴⁸ Вж. изданието на Ефорията „Евлоги и Христо Георгиеви от Карлово“, С., 1934 г.

⁴⁹ М. Арнаудов, История на Софийския университет „Климент Охридски“ през първото му полустолетие 1888-1938, С., 1939, с. 479-480.

за книжното богатство на Университета. Ако хвърлим един поглед от позициите на съвременността, то сега с почиттелно уважение сме задължени да признаем, че крупното дарение за построяване на Софийския университет е акт на истински патриотизъм и висока гражданска доблест от страна на Евлоги Георгиев. Този преуспял в стопанската сфера българин, живял десетилетия извън отечеството, самотник без семейство, е имал ясно съзнание в коя сфера завещаните от него средства ще допринесат най-голяма полза на българската нация в бъдеще.

3. В УСЛУГА НА ДРУГИ ДАРИТЕЛИ

Съществен елемент в благотворителната дейност на Евлоги и Христо Георгиеви след Кримската война е съхраняването, издирването и оползотворяването на завещаните парични средства от родолюбиви българи за материално подпомагане на училища, болници и църкви в България. Десетки българи, преселени в Румъния в различно време, успяват да се замогнат достатъчно, за да отделят определени суми за насърчаване на просветата в родните им места. Поради липсата на официален български институт, който да приема завещаните средства и да гарантира тяхното най-целесъобразно приложение, търговските кантори на братя Георгиеви в Букурещ и в Галац остават единственото най-сигурно място за влагане на народните пари. Дватамата братя са определяни за изпълнители на десетки завещания, тъй като наред с търговията извършват и банкерски услуги, а родолюбието и политическата им активност не будят никакво съмнение за злоупотреба с дарените средства.

В последното десетилетие преди Освобождението в касите на Георгиеви се съхраняват завещаните пари от Козма Тричков за врачанските училища⁵⁰, на Максим Райкович — за българското училище в Галац и училищата в Търново, Дряново и Лясковец⁵¹, на Атанас Аврамов и Фица Костова — за свищовското училище⁵², на Кирил Нектариев — за училищата в Пловдив, Сопот и Карлово⁵³, на Панарет Рашев — за училищата в родния му град Търново и други⁵⁴. Не могат да се отминат без внимание усърдието, добрата воля и голямата енергия на двамата братя и най-вече на Евлоги Георгиев за приваждането в известност и законен ред на онези дарения, към които се домогват недобросъвестни родственици, използващи някои клаузи на румънското законодателство.

Един от първите значими дарители е д-р Никола Василиади, който

⁵⁰ БИА, II В 928 1, л. 55, л. 90.

⁵¹ В. Йорданов, Дарители по народната ни просвета, кн. I, С., 1911, с. 42-43.

⁵² С. Велев, Златна книга на дарителите за народна просвета, кн. I, Пловдив, 1907, с. 463-464.

⁵³ Архив БАН, ф. 34, а. е. 420, л. 196, Писмо на Ев. Георгиев до Н. Геров от 22. V. 1872 г.

⁵⁴ ОДА — В. Търново, ф. 29, оп. 1, а. е. 561, л. 50-51, Завещание на П. Рашев от 21. VII. 1886 г. с изпълнител Евлоги Георгиев.

предоставя недвижимия си имот от 300-350 хиляди лева за построяване на техническо училище в Габрово.⁵⁵ Поради безпокойството си от намеса на негови родственици той определя за свои наследници Евлоги Георгиев и д-р Георги Атанасович.⁵⁶ Тъй като юридически училището в Габрово не съществува, румънските власти предават средствата на двамата изпълнители на завещанието. Добросъвестно изпълнявайки волята на своя сънародник, Евлоги Георгиев се заема да уреди прехвърлянето на средствата в България, но Атанасович, съблазнен от огромната сума, пожелава да я поделят. В крайна сметка Евлоги Георгиев успява да го склони и като му отстъпва част от парите, предава останалите средства на габровската община. Впоследствие по повод опитите на габровската община да отклони част от дарението за построяване и на кожарско училище, той категорично се противопоставя на тези намерения за разделяне на фонда и настоява цялата завещана сума от д-р Василиади да се вложи за „индустриално училище“.⁵⁷ Така благодарение единствено на добросъвестността на Евлоги Георгиев с наследството на д-р Василиади не е злоупотребено и е вложено в строежа и издръжката на техническото училище в града.

Подобни усилия полагат братя Георгиеви и за запазване на наследството на трагично починалия д-р П. Берон. След смъртта му е създаден комитет начело с Евлоги Георгиев за образуване от капиталите му на фонд за издържане на българска гимназия в Одрин. Христо Георгиев пък е упълномощен от абаджийските еснафи в Пловдив, Одрин и Котел да ги представя в този комитет и да следи за точното изпълнение на завещанието.⁵⁸ Перипетиите, свързани с издирването на средствата на д-р П. Берон, продължават почти десет години, но ръководен от мисълта, че по такъв начин се насърчава просветното дело у нас, той събира значителна част от капиталите на д-р П. Берон.

Членовете на Добродетелната дружина натоварват братя Георгиеви и с издирване наследството на д-р Иван Селимински, което се оказва разпръснато в различни полици.⁵⁹ Недоразуменията с родственик на Селимински продължават дълго поради неговите необосновани претенции и усилия да развали завещанието. Едва през 1871 г. румънският съд изяснява истината и веднага членовете на Добродетелната дружина изискват от съгражданите на Селимински в Сливен един младеж, който да се учи в Прага със средства на заслужилия българин.⁶⁰

⁵⁵ С. Велев, цит. съч., с. 300.

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ Наследството на Евлоги Георгиев, с. 103.

⁵⁸ ЦДИА, ф. 700, оп. 1, а. е. 80, Писмо на А. Неделчев до Хр. Георгиев от 1871 г.

⁵⁹ В. Отечество, г. I, бр. 10, 26. IX. 1869 г., с. 39; Цв. Кристанов, Ив. Пенаков, Ст. Маслев, д-р Иван Селимински, С., 1962, с. 308.

⁶⁰ Сп. Училищен преглед, г. XII, 1907, кн. 13, с. 271.

Евлоги и Христо Георгиеви участват и в състава на специалната Ефория за построяване на болница и гимназия в Търново. Идеята за тяхното изграждане възниква, след като става известно завещанието на Михаил Кефалов. В своята „Душезаповед“ от 5. I. 1854 г. той отделя значителна парична сума за тази цел. Пет години по-късно живеещите в Букурещ българи създават Ефория и приемат нейния устав. От 1860 г. член на този комитет става Христо Георгиев, който е определен и за негов касиер.⁶¹ Той проявява завидно старание за правилното оползотворяване на фонда и изобщо за насърчаване на просветното дело и здравеопазването в старата българска столица. От Търново ефорите в Букурещ са периодично информирани за развитието, приходите и разходите на училището, както и за съдбата на откритата в началото на 1867 г. болница в града.⁶²

Идеята на М. Кефалов за построяване на гимназия и болница в Търново е подкрепена и от други родолюбиви българи в Румъния, които предоставят на Ефорията различни по стойност дарения и по такъв начин увеличават нейните капитали. След смъртта на брат си Евлоги Георгиев също е привлечен в Ефорията и съхранява нейните средства до 1886 г., когато превежда на БНБ в Русе сумата 230 хиляди лева.⁶³

Тези примери показват как се оползотворяват опазваните от братя Георгиеви дарения. Вече посочихме, че с една част от парите те издържат български младежи в Европа и Русия, а в други случаи периодично изплащат годишните лихви от фондовете, съхранявани у тях. Така през 1876 г. Евлоги Георгиев се обръща към българската община в Сливен с питане как да ѝ внесе 870 турски лири, отделени от наследството на съгражданина им Петраки Симов в полза на училищата в града.⁶⁴ Със средства от капиталите на Панарет Рашев, Петър Кермекчиев и Силвестър Панов, които са депозирани във фирмата на Евлоги Георгиев, са изпращани и след Освобождението в чужбина десетки български студенти, а след неговата смърт тези суми са предадени на българското правителство.

В своето проучване върху делата на дарителите с народополезни цели С. Велев твърди, че най-лесно от българската държава са прибрани онези суми, които са вложени в кантората на Евлоги Георгиев.⁶⁵ В края на 1897 г. в БНБ постъпват и средствата от фонда на Ат. Аврамов, чувствително увеличени след използването им от опитния стопански деец. Поради това сътрудниците на Българската народна банка официално декларираят, че капиталът на Аврамов е правилно съхраняван и добросъвестно опол-

⁶¹ БИА, II В 9278, л. 3, 6.

⁶² Документи из архивата на Добродетелна дружина, г. XII, с. 248 и сл. Вж. Дневниците и протоколите на Добродетелна дружина в БИА, II В 9278, л. 12, 13, 30, 32, 34, 38, 40, 42.

⁶³ БИА, II В 9279, л. 29.

⁶⁴ Пак там, ф. 7, а. е. 1746, л. 796.

⁶⁵ С. Велев, цит. съч., с. 9.

зотворен. Отчитайки действителните заслуги на Евлоги Георгиев за съхраняването даренията на родолюбиви българи в неговите фондове и по повод смъртта му през юли 1897 г. министърът на просветата изпраща съболезнователно писмо до родственика Христо Пулиев, в което се отбелязва: „Няма завет, в който да не е бил повикан за изпълнител и да не е принесъл неопценими заслуги както за опазването, така и за осигуряването на завещаните капитали.“⁶⁶

Независимо от тези по-късни безпристрастни констатации революционната преса през Възраждането отправя упреци към Евлоги и Христо Георгиеви, че задържат у себе си народни пари, които използват в своята ежедневна стопанска дейност. Така през 1870 г. в. „Свобода“ остро критикува членовете на Добродетелната дружина и преди всичко Христо Георгиев, че при наличието на дарени средства проявяват нехайство към съдбата на българското училище в Букурещ.⁶⁷ Преди това в. „Македония“ с тревога съобщава на своите читатели, че българската колония в Букурещ не е в състояние да поддържа читалище „Братска любов“ въпреки многолюдността ѝ и завидното социално положение на определени нейни членове.⁶⁸

Подобни упреци към заможните българи в румънската столица отправят и в. „Гайда“⁶⁹, „Время“⁷⁰, както и Л. Каравелов чрез в. „Свобода“ и „Независимост“.⁷¹ В същото време други вестници признават патриотизма на Георгиеви и техните съмишленици, позовавайки се на даренията им за развитието на българското образование като похвален пример, достоен да бъде последван от мнозина други състоятелни българи.

В края на 60-те години течението на „младите“ в Румъния не се задоволява единствено с критика в печата. Поради острата нужда от пари за реализиране на своите политически проекти те многократно настояват пред членовете на Добродетелната дружина да дадат отчет за съхраняваните от тях народни средства и дори да им ги предоставят за използване. Самоувереният и крайно честолюбив Христо Георгиев категорично отхвърля подобни предложения, виждайки в тях единствено желание да се обсебят тези капитали. Крайно тенденциозен, язвителен и безпощаден е по този повод и Д. Ценович.⁷² Водени от желанието да получат парите, които водачът на Добродетелната дружина никъде не обявява точно, „младите“ се отнасят до руския генерален консул в Букурещ Зиновиев с молба

⁶⁶ БИА, ф. 7, а. е. 790, л. 11-12.

⁶⁷ В. Свобода, г. I, бр. 33, 3. VIII. 1870 г. с. 263.

⁶⁸ В. Македония, г. IV, бр. 1, 15. IX. 1869 г. с. 4.

⁶⁹ В. Гайда, г. II, бр. 2, 4. VII. 1864 г. с. 14.

⁷⁰ В. Время, г. I, бр. 17, 27. XI. 1865 г. с. 2.

⁷¹ В. Независимост, г. IV, бр. 5, 17. VI. 1873 г. с. 39.

⁷² БИА, II А 7372, с. 13-14.

за посредничество. Дори сърдечният удар, причинил смъртта на големия финансист Христо Георгиев през март 1872 г., се обяснява от тях с нежеланието му да се раздели с народните средства. В случая претенциите не са основателни, тъй като дарителите ги поверяват на братя Георгиеви с конкретно предназначение за родните им селища в България. Практиката по това време е да се предоставят за ползване единствено лихвите, а главницата да остава в касите на двамата карловци. За да формират печалба обаче, те не задържат тези пари, а ги влагат в обращение и стриктно следят и отчитат печалбата, която са донесли.

Вярно е, че братя Георгиеви умело използват завещаните средства в своята ежедневна търговска и банкерска практика, което в известен смисъл лично ги облагодетелства. Не може да се оспори обаче фактът, че те впоследствие добросъвестно предават не само вложените при тях пари, печалбите от лихви и различни банкерски операции, но и най-значителната част от своите капитали на българския народ, тъй като и двамата не създават семейства. След смъртта си Георгиеви оставят сравнително малка част от своето огромно състояние на различни родственици в Карлово, Пловдив и Букурещ. Данните показват, че за около тридесет години Евлоги Георгиев увеличава тройно стойността на завещаните средства, които в средата на 70-те години възлизат на около 1,5 млн. лева, а при предаването им на Министерството на народната просвета вече достигат 4,3 млн. лв. Той доказва големите си възможности на финансист не само при увеличаване на личното си състояние, но и при използването на завещаните средства. Тук ще посочим и конкретни примери за резултатите от това умение:⁷³

Дарители	Завещани	Суми към 31.12.1904 г.
Д-р Н. Василиади	245 хил. лв.	815 хил. лв.
П. Кермекчиев	464 хил. лв.	935 хил. лв.*
Дим. х. Василев	240 хил. лв.	827 хил. лв.
Добродетелна дружина	малък капитал	568 хил. лв.
Максим Райкович	25 хил. лв.	63 хил. лв.
Нанчо Попович	300 хил. лв.	555 хил. лв.
Сава Радулов	3 хил. лв.	25 хил. лв.

Очевидно е, че декларациите на Евлоги и Христо Георгиеви, че в техните кантори народните дарения са добре гарантирани, имат реално основание. Положителното в случая е и обстоятелството, че те предоставят тези суми за развитието на образователното дело в период, когато българският народ изпитва остра нужда от средства за своите училища. След

⁷³ Из архивата на Евлоги Георгиев, с. 84.

Освобождението Министерството на народната просвета многократно се обръща към Евлоги Георгиев, за да му съдейства за прибиране в България на капиталите от различни завещания.

* * *

Разностранната дарителска дейност на Евлоги и Христо Георгиеви има значим патриотичен заряд и им отрежда челно място в редовете на родолюбците от този период. Няма друг българин, който да им съперничи по размера на завещаните парични средства за насърчаване на българската просвета и култура. Дори най-беглият преглед на отпуснатите помощи показва голямото внимание, с което двамата братя се отнасят към развитието на българското образование. Осъзнали в процеса на успешната си стопанска практика, че науката е неизчерпаем двигател на човешкия прогрес и лост за социално замогване, те предоставят съществена част от своето състояние за българското образование. Реален израз на почтителното им отношение към просветата е крупното дарение за построяване сграда на Софийския университет.

Значимостта на извършените от Евлоги и Христо Георгиеви дарения не се определя единствено от големия им размер и от навременното им предоставяне на различни селища и лица у нас и в Румъния. Тя има и трета не по-маловажна страна. Повлияни от примера на братя Георгиеви, мнозина заможни българи, особено сред живеещите в Румъния през XIX в., завещават големи суми за училища, читалища и други обществени институти в своите родни места. Продължители на изключително благородната традиция за завещаване на парични средства за просвета, здравни заведения и други обществени начинания, Евлоги и Христо Георгиеви подбуждат към дарения много свои сънародници. Това обстоятелство придава на патриотичната им дарителска дейност необичайни измерения. Тя надхвърля рамките на епохата, в която живеят двамата родолюбиви карловци, приобщава към народния възход най-добрите представители на емиграцията, осигурява им заслужената признателност на поколенията.

ОСМА ГЛАВА ДОКРАЙ С МИСЪЛТА ЗА СЪДБАТА НА БЪЛГАРИЯ

В настоящото изследване е отделено сравнително малко внимание на личния живот на братя Евлоги и Христо Георгиеви. Затворени, трудно-достъпни и невинаги общителни, те посвещават голяма част от времето и усилията си на стопанска дейност. Увелича ги, както констатирахме в предишните глави, и амбицията да участват в разрешаването на националните проблеми на нашия народ през този период. Ето защо не е случайност обстоятелството, че двамата карловци не създават семейства и остават свързани роднински единствено с големия род на Пулиеви. На 6 март 1872 г. Христо Георгиев умира внезапно от сърдечен удар.¹

След сполетялото го нещастие Евлоги Георгиев се установява в румънската столица, където наред с ежедневните стопански занимания посвещава времето си на благотворителна дейност. Съхранил близки отношения с руските дипломати в Букурещ, с членове на румънското правителство, с депутати и други политически дейци, през 70-те години Евлоги Георгиев е най-представителната фигура сред българската буржоазна емиграция на север от Дунав. В съдбоносните за България 1876-1878 г. той с характерната за него активност съдейства за политическото освобождение на своите съотечественици. Изобщо огромното му състояние, политическият му авторитет сред българи и чужденци в Румъния, както и възможностите му да влияе на румънските власти го утвърждават като безспорен доайен на българите в Румъния.

След освободителната Руско-турска война от 1877-1878 г. Евлоги Георгиев не избързва да се засели в отечеството очевидно с намерение да изчака нормализирането на политическата и стопанската обстановка в страната. Той обаче не престава да следи начинанията, затрудненията и началните успехи на временното руско управление и на първите български правителства при създаване на местна администрация и стабилен вътрешен ред. Твърде скоро Евлоги Георгиев е поканен да участва в уреждането на външнополитическите проблеми на Княжеството, което се нуж-

¹ Имайки предвид заслугите на починалия за основаването и по-сетнешната дейност на Добродетелната дружина, в годишния си отчет за 1871 г. нейните членове напомнят заслугите на Христо Георгиев: „Усърдно се застъпяше за делата на това дружество и сичко, що беше българско, добро и ползователно за народа.“ — Документи из архивата на Добродетелна дружина, сп. Училищен преглед, бр. 1, 1907, с. 268.

дае от международно признаване. В това отношение важна роля трябва да изиграят дипломатическите служби в съседните балкански столици. С указ на Ал. Батенберг от юни 1879 г. се учредяват княжески агентства в Букурещ, Белград и Цариград.² Вземайки предвид авторитета, личното влияние и възможностите на Евлоги Георгиев да представя българските интереси пред румънския кабинет, българското правителство го определя за дипломатически агент в Букурещ.

За да покаже благоразположението си към южната си съседка, румънското външно министерство приема българския дипломатически агент, преди да получи съгласието на Високата порта като съюзерен.³ Нещо повече, на особена церемония Евлоги Георгиев връчва частно препоръчително писмо на княз Батенберг до княз Карол, което заличава в известна степен унижителното васално положение на страната. Като пръв дипломат на младото българско княжество в съседна Румъния Евлоги Георгиев е заставен да решава спешно много въпроси от юридически, политически и стопански характер. На север от Дунав остават да живеят все още десетки българи с неустановено правно положение — мнозинството с турски или руски паспорти, а други без документи за самоличност. Ръководен от желанието да запази българския им произход, Евлоги Георгиев настоява пред външното министерство в София да снабди всички българи в Румъния с паспорти и най-активно се застъпва за „ония, които са родом от България и желаят да бъдат български поданици“⁴.

Евлоги Георгиев препоръчва на своето правителство да сключи конвенции с Румъния за уреждането на телеграфните съобщения и съгласуването на пощенските услуги. Той полага много усилия и за назначаването на български консул в Тулча, но отчитайки възможните затруднения относно неговия статут, уговаря румънския външен министър Боереску този наш дипломат да носи титлата търговски агент, за да се избегнат възраженията на Високата порта.⁵ Впоследствие това назначение се затруднява поради противодействието на някои румънски министри. Между двете правителства възникват известни затруднения и във връзка с уточняването на границата в района на Силистра. Тъй като България все още няма в този район свои войски, румънските власти заемат редица определени за български или спорни земи.⁶ Изясняването на тези териториални про-

² Държавен вестник, бр. 1, 28. VII. 1879 г.

³ Ел. Стателова, Дипломатията на Княжество България 1879-1886, С., 1979, с. 93.

⁴ Писмо от българския дипломатически агент в Букурещ до Гр. Начович, управляващ Министерството на външните работи, за живота на българите в Румъния и за откриването на българско дипломатическо агентство в Букурещ, 30. XI. 1879 г. — Външната политика на България, Документи, т. I, 1879-1886, С., 1978, с. 54.

⁵ Рапорт на Евлоги Георгиев до МВРИ от 18. I. 1880 г. — ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 52, л. 4.

⁶ Е. Стателова, цит. съч., с. 114-115.

блеми се протака в продължение на няколко години, но през целия период като дипломатически агент Евлоги Георгиев съдейства за отстояването на българските права.

Най-сетне като дипломатически агент Евлоги Георгиев продължава дейността си по издирване, узаконяване и препращане в България на различни материални и парични дарения. Той известява многократно българското правителство за наличието на „народни интереси“ в Букурещ, имайки предвид продължителния престой на голяма народностна група българи в този град. От своя страна Министерството на вътрешните работи и вероизповеданието го натоварва да уреди прехвърлянето на средствата от завещанието на П. Кермекчиев.⁷ Евлоги Георгиев организира и прехвърлянето на капиталите на Добродетелната дружина в България. През 1885 г. Министерството на народната просвета удостоверява, че изпратените от него 42 хиляди златни лева от фонда на дружината са приети в БНБ и са на разположение на министерството.⁸

През пролетта на 1880 г. Евлоги Георгиев е избран за депутат във Второто обикновено народно събрание. При проверката на депутатските мандати законността на неговия избор е оспорена от Ст. Стамболов и негови съмишленици. Техният мотив е, че като руски поданик той би могъл да се окаже проводник на чуждо влияние в политическия живот на младото княжество. Възражението принуждава Евлоги Георгиев да направи следната декларация пред депутатите: „Аз съм родом българин от Карлово, преди 43 години съм преминал в Румъния; там обстоятелствата ме принудиха да зема чуждо поданство и аз взех руското. В последно време, когато се освободи България, аз счетох за длъжност да взема мерки, за да премина из руско поданство и да бъда български поданик, като съм българин. Още в месец октомври 1879 г. подадох прошение в руската мисия в Букурещ... Аз съм българин и макар че съм бил 43 години вън от България, всякога съм бил с български чувства и така и занапред ще бъда.“⁹ Въпреки очевидната обективност на това обяснение стамболоvistите успяват да се наложат и с незначително мнозинство изборът на Евлоги Георгиев е касиран.

Огорченият патриот отправя открито писмо до своите избиратели, в което отново напомня причините за емигрирането на хиляди българи и приемането на чуждо поданство.¹⁰ Направени са опити за оспорване решението на Народното събрание по този въпрос, като до правителството и княза са изпратени протестни писма. Един от най-усърдните инициатори

⁷ БИА, ф. 7, а. е. 786, л. 1-9.

⁸ Пак там, II В 9279, л. 28.

⁹ Дневници на Второто обикновено народно събрание, 5. IV. 1880 г., с. 131.

¹⁰ Евл. Георгиев, Към Г. Г. избирателите ми от Русенската губерния, Букурещ, 30. IV. 1880 г., с. 3.

на протестната акция е Григор Начович. „Вие знаете вече — пише той на д-р М. Цачев, — че Народното събрание обяви Евлоги Георгиев за не българин и касира избора му на същото основание, както това събрание обяви 25-годишния Стамболов за 30-годишен.“¹¹ Начович има предвид действителните противоречия, допуснати от депутатите през април 1880 г., и настоява пред д-р Цачев да организира изпращането на адрес до Евлоги Георгиев, в който да се изтъкнат „неговото старание за поддържането на българщината в Румъния, за основаването на тамошните български общини и черкови“.

Безспорно решението на депутатите от Второто обикновено народно събрание за касиране на избора му поставя на изпитание родолюбието на Евлоги Георгиев. Той се отказва от поверения му пост на български дипломатически агент в Букурещ, но бързо намира морални сили, за да понесе нанесената му обида. Още през следващите години той отново се поставя в услуга на различни ведомства и институти в България. Така например той откликва на молбата на току-що създадената БНБ и от нейно име извършва различни камбиални операции и услуги.¹² Той влага свои капитали в тази банка, улеснява връзките ѝ с Русия и други европейски държави. Евлоги Георгиев подпомага с участието си различни акционерни и строителни компании и дружества. Той е най-големият акционер на дружеството за строеж на жп линията Цариброд—София—Вакарел. Не секват и усилията му за подпомагане на училища, културни институти и отделни студенти.

През 80-те години участието на Евлоги Георгиев в политическия живот у нас е много ограничено, макар че добре познава политическите борби на либерали и консерватори, приетата конституция и тенденциите в българската преса. През лятото на 1880 г. той посещава руската столица и в срещите си с руски държавници и дипломати обсъжда положението на работите в България. През март на следващата година той отново е в Петербург по дела на фирмата, но е приет от военния министър Милютин, от финансовия министър и държавния секретар и бъдещ външен министър Н. Гирс.¹³ Политическия живот в България той обсъжда с барон Стюарт и граф Игнатиев.

Евлоги Георгиев посреща с голямо задоволство съединението на Княжеството с Източна Румелия и съдейства за неговото утвърждаване. Така през есента на 1885 г. той предоставя на Иван Ев. Гешов средства за отпечатване книгата на проф. Луи Леже, основоположник на славистиката във Франция, озаглавена „Съвременна България“, в която се пропагандира

¹¹ БИА, ф. 14, а. е. 422, л. 1, Писмо от 8. IV. 1880 г.

¹² Из архивата на Евлоги Георгиев. Принос към историята на завещанието, С., 1907, с. 10.

¹³ БИА, ф. 22, а. е. 63, л. 74, Писмо на Евл. Георгиев от Петербург до Н. Геров в Лозана, 5. III. 1881.

справедливостта на българската кауза.¹⁴ По време на Сръбско-българската война той превежда 12 хиляди лева на Българския червен кръст. С други думи, от Букурещ той не престава да следи и подпомага политическото, стопанското и културното развитие на българския народ.

Превратът от 9. VIII. 1886 г. е за Евлоги Георгиев неочакван удар, още повече че управлението на Стамболов с всички негови произволи в България е насочено срещу русофилите и самата Русия. Нападките и грубите клевети срещу Евлоги Георгиев придобиват целенасочен характер от 1887 г., когато започва печатането на стамболовисткия вестник „Свобода“. На неговите страници братя Георгиеви са обвинени в злоупотреба с народни средства още по време на Кримската война, в недостойни печалби по изхранването на руските войски през 1877 г., та чак до организиране убийството на д-р П. Берон.¹⁵ Тази политически острастена полемика съвсем не е случайна — стамболовистите не могли да простят на Евлоги неговото дълголетно русофилство, както и подкрепата, която е оказвал на политическите противници на режима, емигрирали в Румъния. В броя от 7. XII. 1893 г. на в. „Свобода“ четем: „Евлоги Георгиев е руски агент, той храни разбойниците и емигрантите в Букурещ.“¹⁶ Пристрастността в тези обвинения е очевидна. Свързал своите надежди за отхвърляне на чуждото господство с Русия, той и след Освобождението проектира признаването, утвърждаването и просперитета на българската държава единствено в траен съюз с руския народ.

И ако за личните обвинения срещу него намирал някаква причина, Евлоги Георгиев не може да си обясни официалните нападки на българското правителство срещу Русия. Той сериозно е разтревожен от влошаването на отношенията между двете държави и многократно апелира към своите съмишленици в Княжеството да потърсят възможности и средства за извеждане на страната от изолация чрез помирение с Русия. През март 1888 г. пише на Найдено Геров: „Аномалното положение на работите у нас много ме безпокои... Предвид нещастията, които грозят от толкова време бедното ни отечество, не е ли по-добре да се напуснат вече партизанските борби и да се съединят всичките истински патриоти, за да размислят и намерят някое средство да се подобрят отношенията ни с Русия, без да се нарушават правата и независимостта на България? Нищо добро не може да се очаква от положението, в което понастоящем се намира България.“¹⁷

Независимо от нанесените му огорчения и оставането му в румънска-

¹⁴ Писмо на Иван Ев. Гешов до МВРИ, Външната политика на България, с. 635; Ел. Стателова, цит. съч., с. 167.

¹⁵ Кои са убийците на д-р П. Берон?, в. Свобода, бр. 1554, 16. XII. 1894.

¹⁶ Пак там, бр. 1266 от 7. XII. 1893 г.

¹⁷ Из архивата на Евлоги Георгиев. Принос към..., с. 19-20.

та столица Евлоги Георгиев извършва още много дарения за своите сънародници. Той продължава предосвободенската практика да подкрепя материално преди всичко училища и отделни студенти, както и общини, настоятелства и русофилски издания. На карловската община той подарява построената с негови средства текстилна фабрика, като приходите от нея предвижда да се предоставят на училищното настоятелство.¹⁸ В Солун подарява една къща на стойност 50 хиляди лева за откриване на българско девическо училище. Евлоги Георгиев отпуска 300 хиляди лева за построяването на българска болница в Цариград, която е открита само няколко месеца след неговата смърт.¹⁹ В завещанието си предвижда средства за българската църква в Галац, както и за църквата и училището „Кирил и Методий“ в Букурещ.

В знак на уважение към румънския народ, обезпечил му сигурност и гостоприемство в продължение на няколко десетилетия, той завещава средства на Университета в Букурещ, на румънския Атенеум, на болницата в Галац и на други институти и граждани.²⁰ Развълнуван от готовността на българския милионер за нови парични дарения, както и от оказаното му съдействие по време на Освободителната война, в спомените си руският офицер Паренсов характеризира по следния начин Евлоги Георгиев: „Самотен милионер, ревностен патриот, може да се каже, български патриарх, Евлоги Георгиев беше безвъзмезден banker на всяко българско движение... Ни едно що-годе сериозно предприятие, отнасящо се до подобряване бита на България, не минаваше без Евлоги...“²¹

В залаза на своя живот Евлоги Георгиев получава признателността на своите сънародници за родолюбивите си начинания, за благотворителната си дейност, за неопетненото си русофилство. Той е обсипан с благодарствени писма и адреси, получава официални отличия от българското правителство, от румънския княз и от руския цар. Веднага след падането на Стамболов е избран в Пловдив за народен представител. Но най-голямо удовлетворение той получава през 1896 г., когато се нормализират българо-руските отношения. Неговите усилия в подкрепа на това положително начинание обаче са внезапно прекратени поради смъртта му. Евлоги Георгиев умира на 5 юли 1897 г.

Целият негов живот е своеобразен пример за патриотизъм. Почти шест десетилетия той живее извън България, но остава изключително предан на своя народ, на неговия език и вяра. Далеч преди смъртта си той е с ясното съзнание за достоинства на своето родолюбие и през 1880 г. декла-

¹⁸ БИА, ф. 7, а. е. 1437, л. 1-4. Вж. и ОДА — Пловдив, ф. 64 к, оп. 1, а. е. 53, л. 211-212.

¹⁹ Максим Пловдивски, Българската болница в Цариград, сп. Отец Паисий, бр. 2, 31. I. 1930 г.

²⁰ Вж. завещанието на Евл. Георгиев у С. Велев, цит. съч., с. 10-11.

²¹ П. Паренсов, Из прошлого. Воспоминания офицера генерального штаба, СПб, 1901, с. 74.

рира: „Трябва да кажа, без да се свеня ни най-малко или да ме бъде страх, че ще може някой да ми противоречи, че всякога, даже и в най-тежките времена за нашето Отечество, тогава, когато да се нарича някой българин беше една опасност — аз горделиво съм носил това име.“²² Запознавайки се по-отблизо с начинанията му на стопанското поприще, с участието му в политическите борби и с благотворителната му дейност, ние действително се убеждаваме в дълбоката привързаност на Евлоги Георгиев към родствениците в Карлово, към православната вяра и отечеството, както и в искреността на неговите усилия за стопанското, политическото и просветното преуспяване на българския народ.

²² Евл. Георгиев, Към Г. Г. избирателите ми..., с. 4.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

През последните няколко десетилетия на османското владичество в България Евлоги и Христо Георгиеви развиват огромна търговска и банкерска дейност, утвърждават се като крупни стопански дейци и създават широки международни връзки на своята фирма. Между българските търговци през Възраждането двамата братя заемат челно място не само заради спечеленото огромно състояние, но главно заради резултатите от тяхната всеотдайна стопанска работа. Емигрирали във Влашко в началото на 40-те години на XIX в., те не скъсват деловите си връзки с българските земи и обвързват в своята търговия десетки българи от дунавските селища и големите градове на Османската империя. С честите си пътувания в Европа, с голямата си осведоменост за тенденциите на европейския пазар, с добрата си ориентация в паричните курсове, както и с политическия си авторитет те достойно съперничат на най-елитните търговски фирми на Балканите през този период.

Братя Георгиеви са не само самостоятелни дейци, но и влиятелни политически фигури сред българската емиграция в Румъния. Още в ранна възраст те започват търговия като руски поданици и до края на живота си остават ревностни русофили. Евлоги и Христо Георгиеви застават начело на патриотично настроената заможна емиграция в Румъния и възглавяват нейната политическа и благотворителна организация „Добродетелна дружина“. Те участват активно в привличането на български доброволци в помощ на руската армия по време на Кримската война, финансират четата на Панайот Хитов и дипломатическата акция на Драган Цанков и Марко Балабанов пред европейските кабинети след потушаването на Априлското въстание. Братя Георгиеви ръководят политическите усилия на Добродетелната дружина за изграждане на българо-сръбски държавен съюз в средата на 60-те години и вземат непосредствено участие в организирането на Втората българска легия в Белград и в представянето на български пратеници в Русия през есента на 1867 г.

Във всички тези прояви на българската емиграция двамата братя се изявяват като последователни русофили, които свързват освобождението на българския народ от османско владичество изцяло с балканската политика на Русия. Като преуспяващи стопански дейци Евлоги и Христо Георгиеви придобиват умение да преценяват събитията и хората изключително от гледна точка на материалните си интереси, без да допускат сантименталност. Но така те подхождат само при осъществяването на сложните си стопански сделки. При решаването на най-мощните национални проблеми на българския народ през Възраждането критерият им е друг. Макар че не живеят в България, те знаят за желанието на своите сънародници да извоюват по-скоро политическата и църковната си свобода, солидаризират се с него и подкрепят усилията за културно-национално издигане на съотечествениците си.

От друга страна, братя Георгиеви са добре информирани, че българският народ не е подготвен и организиран за успешна борба против турското прави-

телство, че му липсват най-необходимите предпоставки за победа — оръжие и подготвени военни кадри. Най-сетне те са наясно, че нито един от балканските народи не е извоювал своята автономия от Високата порта самостоятелно, а винаги с посредничеството на Великите сили и преди всичко с военната помощ на Русия. Поради това Евлоги и Христо Георгиеви преценяват, че българското освобождение не може да мине по друг, по-различен път, че след Кримската война българският народ не може да се освободи самостоятелно. Тук не е необходимо да привеждаме допълнителни аргументи в подкрепа на тази теза, но ще отбележим, че тъкмо гореизложените съображения принуждават двамата братя да търсят съдействието на Русия като абсолютно необходимо условие за крайния успех на българското освободително движение.¹

Подчертавайки обстоятелството, че Георгиеви проявяват верен политически усет за надеждите, които българският народ изпитва към Русия, и за симпатиите, с които широките народни слоеве във великата славянска страна се отнасят към страданията и борбите на българите, заслужава да отбележим необикновеното постоянство, с което те отстояват своята политическа позиция. Те обаче не проумяват, че е необходимо българите сами да създадат своя стегната и боеспособна организация, да се снабдят с оръжие, да търсят възможности за подготовка на свои военни кадри, да осъществят по-значима въоръжена проява, с която да привлекат вниманието не само на дипломатическите среди, но и на европейската демократична общественост. В противен случай българското национално движение се поставя изключително в зависимост от външни фактори, от интересите на Русия и на балканските правителства.

Евлоги и Христо Георгиеви не проявяват достатъчно гъвкавост и политически такт, за да надмогнат своите увлечения и да се доверят на революционните дейци, които са готови да се жертват за освобождението на България. Те действат от буржоазно-либерални позиции и се стремят да се домогнат до крайния успех предимно по дипломатически път, без социални сътресения и без големи човешки и материални жертви. Най-сетне като представители на едрата българска буржоазия, намираща се в емиграция, братя Георгиеви смятат, че на тях принадлежи правото да ръководят съдбините на българския народ през този период.

Цялото злочестие на русофилското течение на българската емиграция се заключава в слабостта и изолираността на Русия през третата четвърт на XIX в. Известно е, че поражението ѝ в Кримската война предизвиква основателно безпокойство сред управляващите кръгове в Петербург, както и настоятелното искане на прогресивните среди за провеждането на стопански, административни и военни реформи. Тяхната подготовка, законодателно утвърждаване и реализиране изискват промяна на външнополитическите методи и средства, без да се изменят целите на руската балканска политика през 60-те години. Руското правителство не се противопоставя вече така категорично на Високата порта,

¹ Хр. Христов, Русия, западните държави и освобождението на България, сп. Исторически преглед, 1977, кн. 5-6, с. 5.

нито пък използва всеки конфликт, за да го превърне в средство за политически натиск. През третата четвърт на XIX в. Русия по правило търси одобрението на Великите сили за всяка своя дипломатическа акция на Балканите. Тъкмо тези обстоятелства отдалечават поредната руско-турска война, която би могла да реши българския национален въпрос, не допускат да се прояви онази категоричност в интервенциите пред Високата порта, която руското правителство си позволява при Николай I.

Заможните и образовани българи и особено живеещите в Румъния емигранти получават възможност да следят и да се информират чрез руското дипломатическо представителство за промените в руската политика, за международните отношения на Балканите и в Европа. Те са добре запознати и с гаранциите, които западните държави дават на турското правителство, и поради това игнорират революционните акции като фактор за българското освобождение. В заключителната фаза на националните борби на нашия народ през XIX в. Евлоги и Христо Георгиеви си остават типични буржоазни либерали, които си дават сметка за упадъка на Османската империя и за неизбежното ограничаване на нейното господство над балканските християни, но никога не подценяват военния потенциал на Високата порта и възможностите ѝ да се справи с всяка въоръжена проява на българския народ.

Тези позиции на братя Георгиеви справедливо са осъждани твърде остро от лидерите на революционното направление в борбите за отхвърляне на чуждото господство. Те наистина подценяват революционния фактор в освободителното движение на българите, опасяват се от самостоятелен въоръжен конфликт с Турция и не вярват в негов потенциален успех. Обстоятелството, че през 1877-1878 г. освобождението на нашия народ се осъществява чрез война на Русия против Турция, т.е. така, както прогнозирали братя Георгиеви, съвсем не означава, че през цялото Възраждане българският народ трябва да стои със скръстени ръце. В крайна сметка именно революционният подвиг на априлци през 1876 г. застава Русия да се притече на помощ на българите с въоръжена сила.

Независимо от политическите си разногласия с българските революционери Евлоги и Христо Георгиеви си остават в нашето съзнание като забележителни патриоти. Те проявяват своето родолюбие и чрез благотворителната си дейност в полза на българската просвета и култура. Реален израз на големия им патриотизъм са грижите им за българското образование и най-вече крупното дарение за построяването на Софийския университет. Проучването на всестранната дейност на българската емиграция в Румъния през Възраждането показва, че специфичните условия ѝ отреждат изключително важна роля в освободителните борби на народа ни. Тя подема много инициативи и стои в центъра на всички по-значителни прояви на българското националноосвободително движение. Сред дейците на емиграцията се открояват ярко благородните фигури на двамата патриоти — братята Евлоги и Христо Георгиеви. Народополезните им дела ги приобщават към плеядата незабравими и високозаслужили дейци на нашето Възраждане.

БИБЛИОГРАФИЯ

І. ИЗТОЧНИЦИ

1. Архивни фондове

Български исторически архив

- Фонд 6 — Христо и Никола Тъпчилещови
- Фонд 7 — Евлоги и Христо Георгиеви
- Фонд 14 — Григор Начович
- Фонд 22 — Найденов Геров
- Фонд 28 — д-р Иван Селимински
- Фонд 113 — Николай Палаузов
- Фонд 183 — Христо и Никола Пулиев
- Фонд 185 — Българска добродетелна дружина
- Фонд 235 — Иван Адженев
- Фонд 237 — Хараламби Сърмаджиев

Архив на Българската академия на науките

- Фонд 4 к — Райно Попович
- Фонд 34 — Евлоги и Христо Георгиеви
- Фонд 86 — Иван Селимински
- Фонд 103 — Николай Палаузов

Централен държавен исторически архив

- Фонд 129 — д-р Никола Радев
- Фонд 700 — Евлоги и Христо Георгиеви

Архив на Института за история при БАН

- Арх. к. №XII — Франция
- Арх. к. №IX — Русия
- Окръжен държавен архив — Велико Търново
- Фонд 29 к — Градско общинско управление Търново,
- Окръжен държавен архив — Пловдив
- Фонд 64 к — Градско общинско управление гр. Карлово 1877-1943 г.

2. Публикувани документи

Априлско въстание, т. I, С., 1954; т. II, 1955.

Архив на Раковски, т. I-IV, С., 1952, 1957, 1961, 1969.

Тр. Вълков, Документи за националноосвободителното движение в България (Из архивния фонд на братя Евлоги и Христо Георгиеви), Известия на Научния архив, кн. III, С., 1966.

Външната политика на България. Документи, т. I, 1879-1886, С., 1978, под ред. Н. Тодоров, Ел. Стателова, Р. Попов.

Ив. Гешов, Евлоги Георгиев. Чърти из живота му и документи из архивата му, Период. списание на БКД, т. 61, С., 1900.

Документи за българската история, т. I, С., 1931.

Документи из архивата на Българската добродетелна дружина, сп. Училищен пре-

глед, г. XII, 1907.

Из архивата на Найдено Герев, т. I, С., 1911; т. II, С., 1914.

П. Орешков, Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866-1868 г.), сп. БАН, кн. 52, 1935.7

Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I, М., 1961.

Ст. Романски, Българите във Влашко и Молдова, С., 1930.

Ст. Славова, Участие на преселници българи в Бесарабия и Южна Русия в борбата за освобождението на българите от турско иго (1841-1876 г.), ИДА, кн. 15, 1968.

Сто години от Руско-турската освободителна война 1877-1878 г., С., 1979.

Д. Страшимиров, Васил Левски — живот, дела, извори, т. I, С., 1929.

А. А. Улунян, Документы об участии болгар в Крымской войне и национально-освободительной борьбе в 60-е годы XIX в., Сборник в памет на акад. М. Димитров, С., 1974.

А. А. Улунян, Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60-70-х годов XIX в. (По донесениям русских дипломатов), ИИИ, т. 20, 1968.

Б. Цветкова, Френски дипломатически документи за революционното движение в България през 1867-1868 г. и четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, ИДА, т. XI, 1966.

N. Michoff, Contribution a l'histoire du commerce de la Bulgarie et de la Turquie, III, Rapports consulaires francais, Svichtov, 1950.

3. Спомени

Ив. Адженев, Записки от живота на Раковски, III, Русе, 1894.

М. Балабанов, Страници от политическото ни Възраждане, С., 1904.

Ив. Касабов, Моите спомени от Възраждането на България с революционни идеи, С., 1905.

П. Кисимов, Исторически работи, ч. II, С., 1900.

М. Маджаров, Спомени, С., 1968.

П. Паренсов, Из прошлого. Воспоминания офицера генерального штаба, СПб., 1901.

П. Хитов, Спомени от хайдутството, С., 1975.

4. Периодичен печат

„Бъдущност“, „Время“, „Дунавска зора“, „Народност“, „Независимост“, „Македония“, „Тъпан“, „Отечество“

II. ЛИТЕРАТУРА

В. Александров, Из историята на град Карлово, С., 1938.

Цв. Антова, Николай Палаузов, Сп. БАН, кн. 1, 1972.

М. Арнаудов, Васил Априлов, С., 1971.

М. Арнаудов, История на Софийския университет „Климент Охридски“ през първото му полу столетие 1888-1938, С., 1939.

- М. Арnaudов, Л. Каравелов, 1834-1879, С., 1964.
- М. Балабанов, Гаврил Кръстевич, С., 1914.
- Н. Балабанов, Даскал Райно Попович, С., 1921.
- Н. Барсов, Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854-1884) и материалы для освобождения Болгарии, Одесса, 1895.
- Г. Боршуков, История на българската журналистика, С., 1976.
- Ал. Бурмов, Четническото движение в България през 1867 г., ч. I, ГСУ, ФИФ, т. 53, кн. II, 1960.
- Ал. Бурмов, Към историята на руско-българските връзки през 1876 г., ИИБИ, т. 1-2, 1951.
- Ал. Бурмов, Българското националнореволюционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867-1869 г., Исторически преглед, 1961, кн. 5.
- С. Велев, Златна книга на дарителите за народна просвета, кн. I, Пловдив, 1907.
- К. Велики, Браилските бунтове, 1841-1843, С., 1968.
- К. Велики, Ролята на българската емиграция в Румъния за културното възраждане на българите през периода 1800-1840 г., Славянска филология, т. V, С., 1963.
- К. Велики, Някои уточнявания относно биографията на д-р Иван Селимински, Сборник в чест на акад. Д. Косев, С., 1974.
- В. Велчев, Страници от новата ни политическа история, С., 1924.
- Хр. Гандев, Една търговска къща преди Освобождението, сп. Професионална мисъл, г. I, 1940, кн. 2.
- Ц. Генов, Българската общественост в навечерието на Освобождението, сб. Освобождението на България 1877-1878, С., 1970.
- Н. Генчев, Одеското българско настоятелство, ГСУ, ФИФ, т. 64, 1972.
- Н. Генчев, Българско Възраждане, С., 1978.
- Евл. Георгиев, Към Г. Г. избирателите ми от Русенската губерния, Букурещ, 1880.
- Хр. Георгиев, Българският отряд „Греческий волонтирский батальон“ в Кримската война (1853-1856), сп. Военноисторически сборник, 1938, кн. 36, год. XII.
- Хр. Глушков, Търговските връзки на фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви“ с Англия, Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, т. X, кн. 2, 1973.
- С. Дамянов, Франция и българската национална революция, С., 1968.
- С. Дамянов, Военнополитическата обстановка в навечерието на войната, сб. Руско-турската освободителна война 1877-1878, С., 1977.
- С. Дамянов, Ломският край през Възраждането. Икономически живот и политически борби, С., 1967.
- С. Дамянов, Димитър Панов Гинин, В памет на акад. М. Димитров, С., 1974.
- Вл. Дикулеску, Нови документи за Филип Тотю, ИИИ, т. 14-15, 1964.
- Вл. Дикулеску, Привилегии на българските заселници във Влашко през 1803-1834 г. и Изследвания в чест на М. Дринов, С., 1960.
- М. Димитров, Разцепление сред българската емиграция в Румъния в 1869, С., 1925.
- М. Димитров, Комитетът на „старите“, Добродетелна дружина, сб. България — 1000 години, С., 1930.

- М. Димитров, Българска добродетелна дружина, БИБ, г. III, 1930.
- Ст. Дойнов, Българската емиграция от втората половина на XVIII и първата половина на XIX в. в земите на север от Дунава. — Сборник в чест на акад. Д. Косев, С., 1974.
- С т. Дойнов, Българското националноосвободително движение в навечерието и по време на войната 1877-1878, сп. Военноисторически сборник, кн. 2, 1977.
- Н. Жечев, Из историята на учебното дело в Галац. — Сборник в чест на акад. Д. Косев, С., 1974.
- Н. Жечев, Браила и българското културно-национално възраждане, С., 1970.
- И. Забунов, Одесское болгарское настоятельство в период Крымской войны (1853-1856). — Балканские страны в новое и новейшее время, Кишинев, 1977.
- Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина, Руските проекти за реформи в Европейска Турция от 1867 г. — Сборник в чест на акад. Хр. Христов, С., 1976.
- История на образованието и педагогическата мисъл в България, т. I, С., 1975.
- В. Йорданов, Дарители по народната ни просвета, кн. I, С., 1911.
- К. Каратеодорова, Два непубликувани документа за биографията на Стефан Караджа, сп. Исторически преглед, 1955, кн. 3.
- Р. Каролев, Николай Хр. Палаузов, Периодично списание, кн. IX, 1900.
- Н. Киняпина, Внешняя политика России второй половины XIX в., М., 1974.
- Кирил патриарх български, Граф Игнатиев и българският църковен въпрос, С., 1958.
- П. Коледаров, Към предисторията на Добродетелна дружина, ИИИ, т. 16-17, 1966.
- В. Конобеев, Българското националноосвободително движение. С., 1972.
- Д. Коен, Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви“ в българските земи до Освобождението, сп. Исторически преглед, кн. 6, 1975.
- Д. Косев, Русия, Франция и българското освободително движение 1860-1869 г., С., 1978.
- Д. Косев, Вл. Дикунеску, В. Паскалева, За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (до Руско-турската война 1877-1878 г.), сб. Българо-румънски връзки и отношения през вековете, т. I, С., 1965.
- К. Косев, За капиталистическото развитие на българските земи през 60-70-те години на XIX в., С., 1968.
- К. Косев, Панайот Хитов, живот и революционна дейност, С., 1963.
- Д. Костов, Спиро Константинов, Известия на Института Ботев—Левски, 1959, кн. 3.
- П. Кузманов, Кнез Иван Кулин, С., 1971.
- З. Маркова, Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, С., 1967.
- О. Маждракова-Чавдарова, За отношението на българската буржоазия към Хатихумаюна от 1856 г., Исторически преглед, 1977, кн. 5-6.
- Г. Марковски, Едно мнение за нашето Висше училище, сп. Училищен преглед, г. IV, 1899, кн. IX.
- Д. Минев, Податки за капитан Павел Грамадов, ИБИБ, кн. 22-24, 1948.
- Й. Митев, Раковски и емигрирането на българи в Русия през 1861 г., сп. Военноисторически сборник, 1970, кн. 3.

- С. Никитин, Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50-70-е годы XIX в., М., 1970.
- С. Никитин, Славянские комитеты в России, М., 1960.
- В. Паскалева, Архивният фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“ в архива на БАН за периода 1840-1878 г., Известия на Научния архив, 1966, кн. 3.
- В. Паскалева, За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението, сп. Исторически преглед, 1960, кн. 5.
- В. Паскалева, Българската възрожденска буржоазия и Освобождението, сп. Исторически преглед, кн. 5-6, 1977.
- В. Паскалева, Две неизвестни търговски книги на Евлоги Георгиев от 1839 г., ИДА, т. 8, С., 1964.
- А. Поливанов, Очерк устройства продовольствования русской армии на придунайском театре в компании 1853-1854 и 1877 гг., СПб., 1894.
- И. Сенкевич, Россия и Критское восстание 1866-1869, М., 1970.
- И. Снегаров, Райно Попович, С., 1959.
- И. Снегаров, Р. Попович — радетел греко-българского сотрудничества. Първи конгрес по балканистика, т. IV, С., 1960.
- Е. Стателова, Евлоги Георгиев и Освобождението на България, Летопис на дружбата, т. 6, С., 1977.
- Е. Стателова, Дипломатическа история на Княжество България и Източна Румелия, С., 1979.
- Л. Степанова, Учреждение представительств России в Болгарии в 50-60-х гг. XIX в. и их задачи в области русско-българских культурных связей. — Балканские страны в новое и новейшее время, Кишинев, 1977.
- З. Стоянов, Четите в България, С., 1967.
- Д. Страшимиров. История на Априлското въстание, т. I, С., 1907.
- В. Тантилов, Карлово до Освобождението, в. Просвета, бр. 23, 1906.
- Е. Тарле, Сочинения, т. VIII, Крымская война, М., 1960.
- Г. Тодоров, Българската общественост и Руско-турската война през 1877-1878 г., сб. Освобождението на България, С., 1958.
- Н. Тодоров, Из историята на карловското абаджийство и гайтанджийство (30-те-70-те години на XIX в.), Известия на Института Ботев—Левски, 1959, кн. 3.
- В. Топалов, И. Иринчев, Розопроизводството в България, Пловдив, 1967.
- В. Трайков, Георги Стойков Раковски, Биография, С., 1974.
- В. Трайков, Г. С. Раковски и балканските народи, С., 1971.
- Ив. Унджиев, Карлово. История на града до Освобождението, С., 19681
- Ив. Унджиев, Васил Левски, С., 1967.
- Ив. Унджиев, Цв. Унджиева, Христо Ботев — живот и дело, С., 1976.
- Н. Ферменджиев, Родови хроники, С., 1977.
- Х р. Фъргов, Карлово — минало, сегашно, бъдеще, С., 1931.
- В. Хаджиниколов, Икономическата помощ, оказана от българското население на руските войски през Руско-турската война от 1877-1878 г., сб. Освобождението

- на България от турско иго, С., 1958.
- П. Цончев, Из стопанското минало на Габрово, С., 1929.
- Ст. Чакъров, Български волонтирски отряд 1853-1856 г., Илюстрация „Светлина“, г. XVI, 1908, кн. III.
- Хр. Христов, Освобождението на България и политиката на западните държави, С., 1968.
- Кр. Шарова, Българска национална акция в Европа след Априлското въстание и Русия, Летопис на дружбата, т. 6, 1977.
- Кр. Шарова, Л. Каравелов и българското освободително движение 1860-1867 г., С., 1970.
- Кр. Шарова, Българското национално-революционно движение и едрата буржоазия, сп. Исторически преглед, 1977, кн. 2.
- Кр. Шарова, Втората българска легия в Белград 1867-1868 г. — В памет на акад. М. Димитров, С., 1974.
- Л. Шнеерсон, Франко-прусская война и Россия, Минск, 1976.
- N. Ciachir, Romania in sud-estul Europei (1848-1886), Bucuresti, 1868.
- D. Cohen, Les relations commerciales entre les Principautés roumaines et les terres bulgares au cours des années 40-70 du XIX siècle, Bulgarian Historical Review, 3, 1974.
- P. Constantinescu-Iasi, Emigratia bulgara lanordul Dunari, Studii istorice romano-bulgare, Bucuresti, 1956.
- Istoria Rominei, t. IV. Formarea si consolidarea orinduirii capitaliste 1848-1878. Comitetul de redactie al volumului acad. P. Constantinescu-Iasi, V. Maciu. Bucuresti, 1964.
- O. Mazdrakova-Cavdarova, L'opinion publique bulgare et le Hatti-Humaun de 1856. Etudes historiques, t. VII, Sofia, 1975.
- Ap.Stan, L'organisation de la lutte de liberation des peuples balkaniques dans les Principautés Roumaines pendant la phase danubienne de la Crimee (1853-1856), Revue Roumaine d'Histoire, XI, 1972, 5.
- V. Traikov, Le transfert par territoire roumain d'armes russes destinees a la Serbie (octobre-decembre 1862). Le role des Bulgares, Etudes balkaniques, VI, 1970, No. 2.
- C. Velichi, La contribution de l'emmigration bulgare de Valachie a la renaissance politique et culturelle du peuple bulgare (1762-1850), Bucarest, 1970.
- C. Velichi, La Roumanie et le mouvement revolutionnaire bulgare de liberation nationale (1850-1878), Bucarest, 1979.

ЕВЛОГИ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВЫ. ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

В последние десятилетия турецкого владычества в Болгарии Евлогий и Христо Георгиевы развивают большую торговую и банкирскую деятельность, создают широкие международные контакты своей фирмы. Среди болгарских торговцев эпохи Возрождения оба брата занимают ведущее место, которое определялось не только их капиталом, но главным образом характером и результатами их всесторонней хозяйственной деятельности.

Эмигрировавшие в Румынию в начале 40-х годов XIX века, они не порывают с болгарской землей, а поддерживают торговые связи со многими болгарскими селениями и большими городами Османской империи. Частые поездки в европейские государства, хорошая осведомленность в тенденциях европейского рынка, политический авторитет, делают братьев Георгиевых соперниками крупных торговых фирм на Балканах в этом периоде.

Братья Георгиевы являются не только состоятельными торговцами, но и влиятельными фигурами среди болгарской эмиграции в Румынии. Еще с раннего возраста они начинают заниматься торговлей как русские подданные и до конца жизни остаются ревностными русофилами. Евлогий и Христо Георгиевы становятся во главе патриотично настроенной эмигрантской буржуазии в Румынии и возглавляют ее политическую и благотворительную организацию „Добродетелна дружина“. Они участвуют активно в привлечении болгарских добровольцев в помощь русской армии во время Крымской войны, финансируют отряд Панайота Хитова в 1867 г. и дипломатическую миссию Драгана Цанкова и Марко Балабанова после подавления Апрельского восстания. Братья Георгиевы направляют политические усилия „Добродетельной дружины“ на создание болгарско-сербского государственного союза в середине 60-ых годов XIX века. Они принимают непосредственное участие в организации Второй болгарской легии в Белграде и в отправлении болгарских делегатов в Россию осенью 1867 г. Во всех этих действиях болгарской эмиграции оба брата ведут себя как настоящие русофилы, которые связывают освобождение болгарского народа от турецкого владычества с политикой России на Балканах.

Несмотря на то, что братья Георгиевы живут за границей, они относятся сочувственно к желанию своих соотечественников добиться как можно скорее церковной и политической свободы и содействуют их культурно-национальному подъему. Евлогий и Христо Георгиевы информированы, что болгарский народ еще не подготовлен к борьбе против ту-

рецкого правительства, что ему не хватает самых необходимых условий для победы — оружия и военных кадров. Кроме того братьям Георгиевым предельно ясно, что ни один из балканских народов не добился своей автономии самостоятельно, а всегда через посредничество Великих держав, главным образом с военной помощью России. По этой причине они приходят к выводу, что освобождение Болгарии придет именно таким путем, что после Крымской войны болгарский народ не может самостоятельно освободиться.

В своем отношении к национальной борьбе болгарского народа в третьей четверти XIX века Евлогий и Христо Георгиевы остаются типичными буржуазными либералами. Они учитывают упадок Османской империи, ограничение ее господства над балканскими христианами, но никогда не упускают из виду военный потенциал Високой порты и ее возможность справиться с вооруженным восстанием болгарского народа. Эти либеральные позиции братьев Георгиевых встречали отрицательное отношение болгарских демократов эпохи Возрождения, потому что либералы недооценивали роль революционного фактора в освободительном движении болгар.

Несмотря на отношение болгарских революционеров к политическим идеям обоих братьев, Евлогий и Христо Георгиевы являются подлинными патриотами. Свою любовь к народу они проявляют, осуществляя благотворительную деятельность на пользу болгарского просвещения и культуры. Солидная сумма, которую они подарили государству для строительства Софийского университета, является свидетельством их почтительного отношения к образованию. Будучи продолжителями традиции завещать денежные средства на просвещение, на строительство больниц и на другие общественные начинания, Евлогий и Христо Георгиевы подталкивают к такой благотворительности многих своих соотечественников. Это обстоятельство придает их патриотической деятельности новые черты, так как она выходит за рамки эпохи, в которую живут оба патриота и обеспечивает им заслуженную признательность будущих поколений.

EVLOGUI ET HRISTO GUEORGUIEV. VIE ET ACTIVITES

Evlogi et Hristo Gueorguiev developpent une grande activite commerciale et bancaire en Bulgarie pendant les dernieres decennies de la domination turque. Leur firme etablit de larges contacts internationaux. Les deux freres occupent une place d'honneur parmi les commercants bulgares durant la Renaissance, non seulement a cause des richesses considerables qu'ils ont accumulees, mais surtout grace au caractere de leur activite economique et aux resultats obtenus. Ayant emigre en Valachie au debut des annees 40 du 19 siecle, ils n'interrompent pas leurs relations d'affaires avec la patrie et entrainent dans leur commerce des dizaines de Bulgares des agglomerations du bord du Danube et des grandes villes de l'Empire ottoman. Les voyages frequents aux pays europeens, la riche information sur les tendances du marche europeen — la connaissance du cours des devises, l'autorite politique des deux freres, tout cela leur permet de concurrencer les firmes commerciales d'elite aux Balkans pendant la periode en question.

Les freres Gueorguiev sont non seulement de grands commercants, mais aussi des figures influentes dans les milieux de Immigration bulgare en Roumanie. De bonne heure ils acceptent la citoyennete russe et restent russophiles fervents jusqu'a la fin de leur vie. Evlogui et Hristo Gueorguiev se mettent a la tete de la bourgeoisie emigrante en Roumanie et de son organisation politique de bienfaisance — la Compagnie de bienfaisance. Ils font tout leur possible pour attirer des Bulgares volontaires dans l'armee russe pendant la guerre de Crimee, ils financent le detachement d'insurges de Panaiot Hitov en 1867 et l'activite diplomatique de Dragan Tsankov et de Marko Balabanov aupres des gouvernements europeens apres l'etouffement de l'insurrection d'avril. Les freres Gueorguiev dirigent les efforts de la Compagnie de bienfaisance de creer une union etatique bulgaro-serbe au milieu des annees soixante du 19 siecle. Ils participent directement a l'organisation de la Deuxieme legion bulgare a Belgrad et contribuent a l'envoi de delegues bulgares en Russie en 1867. Etant engages dans toutes les activites de Immigration bulgare, les deux freres estiment que la liberation du peuple bulgare de la domination turque doit se fonder sur la politique de la Russie aux Balkans.

Quoique vivant en dehors de la Bulgarie, les Gueorguiev connaissent bien la volonte de leurs compatriotes de conquerir la liberte politique et religieuse et soutiennent leurs efforts visant la renaissance culturelle et nationale des Bulgares. Evlogui et Hristo Gueorguiev comprennent bien que le peuple n'a pas encore la preparation et l'organisation necessaires a une lutte effective contre

le gouvernement turc, que les conditions indispensables a la victoire, c'est-a-dire les armes et les cadres militaires bien prepares, lui manquent encore. En outre, ils savent que si certains peuples balkaniques ont conquis leur autonomie de la Sublime porte, ils ne l'ont pas fait tout seuls, mais a l'intermediaire des Grandes puissances, et surtout grace a l'aide militaire de la Russie. Les Gueorguiev trouvent que la liberation bulgare ne pourra pas suivre une autre voie, qu'apres la guerre de Crimée le peuple bulgare ne pourra pas se liberer tout seul.

Evlogui et Hristo Gueorguiev agissent en liberaux bourgeois typiques dans les luttes nationales du peuple bulgare pendant le troisieme quart du 19 siecle. Ils se rendent compte de la decheance de l'Empire ottoman et de la restriction de sa dominance sur les chretiens des Balkans, mais ils ne sous-estiment nullement le potentiel militaire de la Sublime porte et ses capacites d'etouffer toute activite militaire du peuple bulgare. Puisque les Gueorguiev n'apprecient pas a sa juste valeur le facteur revolutionnaire dans le mouvement de liberation, leurs positions liberales sont soumises a une critique acerbe de la part de nos revolutionnaires democrates.

Malgre les divergences politiques entre les revolutionnaires bulgares et les freres Gueorguiev, ceux-ci restent des patriotes remarquables dans notre conscience. Ils manifestent leur patriotisme par des actes de bienfaisance a l'egard de la culture et de l'education bulgares. Ils ont fait un don pour la construction de L'Universite de Sofia, ce qui est une expression reelle de leur attitude favorable au developpement de l'enseignement bulgare. Etant les continuateurs de la noble tradition de leguer des sommes necessaires a la culture, a la sante et a d'autres entreprises sociales, Evlogui et Hristo Gueorguiev poussent un grand nombre de leurs compatriotes a la donation. C'est ce fait qui communique a leur activite patriotique des dimensions extraordinaires qui depassent le cadre de l'epoque ou les deux freres ont vecu. Cette activite leur a merite la reconnaissance des generations.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	7
Първа глава	
РАННИ ГОДИНИ	13
1. Карлово през 20-те и 30-те години на XIX в. Родна среда	13
2. Първи стъпки на търговското поприще	19
Втора глава	
ВЪЗХОДЪТ НА ЕДНА БЪЛГАРСКА ФИРМА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО	25
1. Търговията на фирмата „Пулиеве—Георгиеви“ в българските земи, на Балканите и в Западна Европа	25
2. Банкерската и мошиерската дейност на братя Георгиеви	47
Трета глава	
АКТИВНА ПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ ПО ВРЕМЕ НА КРИМСКАТА ВОЙНА 1853-1856 Г.	59
1. Братя Георгиеви в началния етап на войната (1853-1854 г.)	59
2. Приносът на братя Георгиеви за формирането на български доброволчески отряди	69
3. Дейността на Евлоги и Христо Георгиеви след Кримската война	82
Четвърта глава	
БРАТЯ ГЕОРГИЕВИ И ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК	89
1. Ролята на Христо Георгиев за подготвянето на българо-сръбския държавен съюз през 1867 г.	90
2. Българското пратеничество в Русия през 1867 г.	103
3. Политическата дейност на Христо Георгиев през 1868 г.	113
4. Френско-пруската война през 1870 г. и постъпките на Христо Георгиев за дипломатическо уреждане на българския национален въпрос	124

Пета глава

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ВРЪЗКИ НА БРАТЯ ГЕОРГИЕВИ С РЪКОВОДНИТЕ ДЕЙЦИ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА РЕВОЛЮЦИЯ	131
1. Евлоги и Христо Георгиеви и обществената дейност на Георги С. Раковски	131
2. Л. Каравелов и Хр. Георгиев. Разцеплението на българската емиграция през 1869 г.	144
3. Връзките на братя Георгиеви с Васил Левски и Христо Ботев	148

Шеста глава

ЕВЛОГИ ГЕОРГИЕВ И РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА	155
1. Дейността на Евлоги Георгиев след Априлското въстание през 1876 г.	155
2. Безкористно в помощ на освободителите	165

Седма глава

БЛАГОТВОРИТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ НА БРАТЯ ГЕОРГИЕВИ	175
1. Дарения за просветни и книжовни цели	175
2. Дарението за построяване сградата на Софийския университет — акт на истински патриотизъм и висока гражданска доблест	181
3. В услуга на други дарители	187

Осма глава

ДОКРАЙ С МИСЪЛТА ЗА СЪДБАТА НА БЪЛГАРИЯ	193
---	-----

Заклучение	200
------------------	-----

Библиография	203
--------------------	-----

Резюме на руски език	209
----------------------------	-----

Резюме на френски език	211
------------------------------	-----

**ЕВЛОГИ И ХРИСТО ГЕОРГИЕВИ
ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ**

Автор: Христо Глушков
Второ издание

Издава: „Ротари клуб Карлово“
Корица: Найденов Найденов
Предпечатна подготовка и дизайн: Николай Николов
Коректор: Мария Станимирова
Печат: „Скала принт“ ООД
Формат: 16/70/100
Печатни коли: 13,5

ISBN 978-619-90287-1-1

Всички права са запазени за „Ротари клуб Карлово“

Животът и делото на Евлогий и Христо Георгиеви олицетворяват мечтата на всеки предприемчив българин за успех, основан на добро образование, съчетано с всеотдайност и много труд. Резултатът на техния житейски успех е посветен и изцяло дарен на България, на нейното бъдеще и развитие като достойна и образована нация. Предлагащото историческо изследване се надяваме да привлече вниманието на повече наши сънародници, за да ги направи съпричастни в усилията на братя Георгиеви да бъдат полезни на отечеството ни, да им вдъхне кураж и насърчение за достоен живот и вяра в успеха.

Ние, Ротари клуб - Карлово, финансираме преиздаването на тази книга по случай учредяването на „Награди Евлогий и Христо Георгиеви за принос към българското общество в областта на образованието, дарителството и бизнеса“, за да вдъхновим читателите с примера на Братята и за да възстановим историческата памет за тяхното дело.

www.evlogi-i-hristo-georgievi.org

ЗА ПРИНОС КЪМ БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО
ОБРАЗОВАНИЕ · ДАРИТЕЛСТВО · БИЗНЕС

9 786199 028711